

Володимир Рибак

Остання цісарева

WOLODYMYR RYBAK

THE LAST EMPRESS

The Fall of the Habsburg Empire

A historical montage

TORONTO FREE PRESS PUBLICATIONS LTD.

Toronto

— 1971 —

Canada

Володимир Рибак

Остання цісарева

Історичний Монтаж
з часів упадку Габсбурзької Імперії
У півсторіччя 1-ої світової війни

diasporiana.org.ua

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ВИДАВНИЦТВА "ТРОБОЕМ"

Торонто

— 1971 —

Канада

БІБЛІОТЕКА «ПРОБОЄМ» Ч. 11

(Друковано частинами у "Вільному Слові" 1970-71)

Всі права застережені

Copyright 1971

Під редакцією д-ра Степана Росохи

Обкладинка роботи Наталки Росохи-Дудихи

Printed in Canada

HARMONY PRINTING LTD., 3194 Dundas St. W., Toronto 161, Ontario

---

Published by the Toronto Free Press Publications Ltd.

196 Bathurst St., Toronto 2-B, Ont. Tel. 368-7282

ЦІСАРЕВА ЗИТА і АРХИКНЯЗЬ ОТТО

ВОЛОДИМИР РИБАК

П Е Р Е Д М О В А

Цей випуск нашого видавництва “ПРОБОЄМ” відмінний від наших дотеперішніх видань. Тематика цієї книжки не є чисто українська. Відноситься вона до життя і дії останньої цесарської родини Габсбургів та їх трагічного кінця.

Одна з найбільших імперій останніх 300 років, що записалась у всесвітній історії виразними буквами, як імперія гуманна і некровожадна, закінчила своє існування з кінцем першої світової війни. Західні землі України, які майже 200 літ знаходилися в границях цієї імперії, побирали з неї всі соки культури й цивілізації та тим яскраво зазначили свою різницю між сходом і заходом України.

Оця праця нехай буде історичним спомином для тих, що ще пам'ятають часи австрійського панування на західно-українських землях, а для молодшого покоління нехай буде невишукана історія трагічного кінця домінуючого роду Габсбургів на західно-українських землях.

Ця праця — це не роман, ані не видумка, але правдиві, документальні історичні події з-перд півстоліття. Історичні документи в архівах Австрії і Німеччини, які вдалось віднайти авторові, в часі пошукування за іншими документами в архівах своєї і чужих країн. Шукаючи в бібліотеках за книжками світових і правдивих історичних подій з останнього півсторіччя, авторові попали до рук ці документи про панування Габсбургів та їх трагічний кінець і... так зродилась нова книжка! Це є друга праця Володимира Рибачака, що виходить у нашому видавництві. Перша його праця п. н. “Змова на життя Президента Кеннеді”, появилась як 9-ий випуск Видавництва “ПРОБОЄМ”, а її наклад 3 000 примірників уповні вичерпаний.

Віriamo, що читацький загал прийме і цю книжку так щиро і сердечно, як щиро і сердечно вона написана. Це буде найкраще вшанування автора Володимира Рибачака, якого 65-ліття життя на громадсько-культурнім і спортовім полі відзначить громадянство в червні 1972 року.

Д-р Степан Росоха, видавець

Архикнязь Вільгельм
(полк. Василь Вишиваний).

**Вільгельм Габсбург-Льотрінген
погував себе українцем**

I. ОСТАННЯ ЦІСАРЕВА

Поспішний потяг з Парижу, спізнений на 12 хвилин, прибув коло 1-ої год. попол. на двірць Вшулінг-сер-мер. На невеличкім двірці зібралося кількадесят людей. Одна частина — це кореспонденти з різних чужинецьких країн, друга — члени високих аристократичних родин.

З потягу виступила тільки одна-одинокa особа. За 30 секунд потяг від'їхав. Жіноча постать, що виступила з потягу, була середнього росту, в чорній одежі і старшого вже віку. Виразні риси лица, бистрий зір та енергійний хід свідчили, що це була колись жінка знатної краси. Та й сьогодні, хто приглянувся її обличчю — не скоро міг забути ніжно-принадних рис її лица.

Її оточили журналісти та кожний із різних сторін старався взяти якнайдокладнішу знимку. Поважні, високо-дистинговані дами спішили до неї, а зблизившися — робили перед нею низькі, королівські уклони. Мужчини рівно ж склонювали перед нею свої голови з королівськими шанобливими манерами, однак — не цілуочи її руки.

Гостя охоче розпочинала розмову з тими, що на неї ждали. Вона також лишала свободу журналістам й вони могли свобідно її фотографувати. Вона навіть вітала їх час до часу привітним усміхом.

Коло двірця ждали на приїзжу гостю і згадане товариство около 10 чорних лімузин окружених громадскою прислуги. Дама в чорній одежі зблизилася і всіла в лімузину, на якій був напис «Князь Монако». Це був приїзд колишньої цисареви Австро-Угорської Монархії, Зити. Вона приїхала на весілля свого сина, князя Фелікса Габсбурга, що відбулося 18-го листопада 1952 р. Це не був звичайний сезонової час і багато визначних мужчин і дам не були б звернули на себе уваги в невеличкім містечку на маленькій площині над Середземним морем, недалеко пристані «Рівієра», на половині дороги між Ніццою і Монте Карльо. Це місце більше казкове, як дійсне. Тут має свої вілли висока французька аристократія й там так довго перебуває, доки стає грошей.

Крім цієї аристократії є там також багато й американців, які ще більше мають там своїх посілостей. Тут можна побачити всю багатшу публіку в часі теплового літнього сезону. В місяці листопаді нема на Рів'єрі сезону. Всі готелі там замкнені. Проте, цей великий гурт визначних людей викликав немале здивування. Для них спеціально був відкритий тільки найдорожчий готель на Рів'єрі «Ля Резерв», а зокрема найдорожчий дня 17-го грудня і знову був закритий дня 21-го грудня 1952 р. Власники того готелю були вповні вдоволені, хоч спроваджували цілий готельний персонал, що був вже давно звільнений по закінченні сезону. Це відкриття коштувало їх кілька мільйонів французьких франків, бо ж персонал, що був скликаний для обслуги готелю, був спроваджений з різних держав: з Англії, Франції, Італії, Німеччини, Австрії й інших. Та власникам готелю все це виплатилося, бо всі кімнати готелю були зайняті. Це були великі дні для готелю, якого не скоро можна вдруге сподіватися. Між зібраною аристократією можна було побачити одного цісаря, архикнязів, князів, принців, принцес, графів, баронів, маркізів, герцогів, контес, баронес та багато інших високих достойників, що були запрошені на весілля князя Фелікса, третього з ряду сина цісареві Зити. Весілля князя Фелікса із Анною Євгенією з Аренбергів було найславніше, що відбулося після світової війни. Все так уряджено та прибрано, що виглядало, немов це діялося в цісарських палатах. Його зааранжувала колишня цісарева Австро-Угорської Монархії Зита, мати Фелікса.

Церква «Сакре Кир» була удекорована тисячами білих рож. Шлюбну церемонію переводив Преосвященіший Єпископ Ніцци. В часі шлюбної церемонії, коли єпископ спитав князя Фелікса, чи він свідомо й добровільно бере собі княгиню Анну Євгенію за жінку, князь Фелікс, заки дав відповідь, допитливо глянув на найстаршого свого брата, престолонаслідника архикнязя Оттона і ждав на його відповідь. В тій хвилині брат Отто кивком своєї голови дав згоду на подружжя. Молодший брат уважав його вже за свого цісаря і мусів мати його згоду на подружжя, бо такий був звичай у королівському роді.

Цісарева Зита не брала участі в церемоніях цивільного шлюбу, вона його не узнавала. Зрештою, там не було що бачити, хоч приватні церемонії тривали від

вітвірка до четверга. Цісарева Зита заявила, що вона глибоко вірить у вінчання в католицькій Церкві, тому й признає тільки церковний шлюб.

Присутні дами на весіллі були вбрані в наймодерніші паризькі сукні. Вечірня сукня молодої принцеси Аренберг була з білого шовку нашивана дорогими брилянтами й коштувала 600.000 французьких франків. Цісарева Зита була простіше одягнена: мала на собі чорну коронкову сукню, на голові шпильку із чорних перел, а на грудях дорогоцінний хрест.

Вона не турбувалася тим, чи її бачили й звертали на неї увагу, бо й так на кожного робила надзвичайне враження. Мимо того, що там було багатото молодих красунь, все таки очі всіх були звернені на цісареву Зиту, яка своїм авторитетом і повагою опанувала цілий готель. Між присутніми всюди можна було почути розмову про неї. Як вона переходила залю, чи коридором, всі віддавали їй цісарські почести й уклони мимо того, що вже більш як 30 років вона втратила цісарський трон. Цих три дні в Рівієрі — їй цісарська почесть віджила. З її появою зійшлася їй минувшина з майбутністю в одне, як дуже рідка подія.

19 листопада в 8 год. рано відбулося церковне вінчання в церкві «Сакре Кир». Це був пам'ятний день для Зити. Вона погружена в молитві нічого не бачила й не чула, що довкруги неї діялося. Хто її бачив, міг спостерегти на її обличчі глибоку, поважну й покірну застанову. З вигляду її лиця можна було вичитати минувшину й будуччину. Ціле її життя проходило в молитві. Нікого не було в готелі, щоб не спостеріг її молитовного настрою. Вона ще довго залишиться в пам'яті і в серцях тих, що були присутні на весіллі. Бо майже всіх вона знала особисто. Колись жили вони разом, все бачилися, а були навіть ті, що жили з нею на цісарському дворі в Шинбруні у Відні, або в цісарському замку Гофбург Варгому, а потім на еміграції у віллі Прангіно. Нікого не було між присутніми, щоб не мав про неї яких споминів. Навіть утеча через швайцарську границю, потім небезпечний перелет на Угорщину, опісля переселення на Мадейру, втеча до Іспанії, втеча до Америки і цілий час, все тільки втеча і втеча. Здавалося, що майже ціле життя цієї праведної жінки була тільки втеча й її дні склалися тільки з самих 'утеч. Але, це тільки так здавалося. Вдійсності, вона провадила велику боротьбу від дитинства. Боротьбу проти нещастя, несправедли-

вості, проти неприсмних випадків, як рівнож проти скритовбивчих замахів. Вона провадила боротьбу в цьому світі, який до неї вже не належав.

Утечі і складне життя, повне боротьби вона вмiла поборювати й мала надзвичайну силу волі й видержливість.

Якщоб зачинати оповідання про її життя, то можна б зачати від гарної віллі Піяноре, де виростала молода Зита, потім у Відні, де вона панувала, а врешті в Фунхаль, де вона проливала сльози.

А може зачати від Сараєва? Ні! Зита не була в Сараєві в дні 28-го червня 1914 р. Вона там не була в той трагічний день, який вирішив її долю й долю світової історії.

Сараєво

Вечором 28-го червня 1914 р. у всіх столичних містах Європи появилася надзвичайна вістка з Відня й Берліну такого змісту: «Престолонаслідник Їх Величства Австро-Угорської Монархії, Архикнязь Франц Фердинанд і його дружина княгиня фон Гогенберг відвідали в Боснії Сараєво. В часі, коли вони наблизилися до ратуші, хтось кинув в їх авто бомбу. Архикнязь Франц Фердинанд відкинув ліктем бомбу й вона впала на вулицю. Престолонаслідник їхав далше у відкритому авті через місто Сараєво. Побіч нього сиділа його дружина Софія, а перед ним сидів граф Босс Вальдек з полковником Мерізі. Вони були вбрані в парадні строї, а на голові мали шеломи прикрашені перами.

Тільки вчора престолонаслідник прибув до Трієсту кораблем та з усміхом на лиці переїжджав місто Сараєво. Воно гарне. Прикрашене стародавніми мошеями, чудовими святинями вкритими золототерхими куполами та гарними архітектурними будівлями».

Хоч Сараєво гарне місто, але за кілька місяців будуть з нього тільки грузи.

Фердинанд сидить з заду на дещо піднесенім сидженню та виглядає трохи вищий, як в дійсності є його ріст. Округла голова, бліде обличчя й чорні вуса надають йому ще більшої енергійности. В останніх роках він став повнішим й його постать є дещо загруба. Щоб це укрити, він велів, щоб на ньому уніформ в час урядування зашивати. Франц Фердинанд був справді усмінений, але в душі йому було не до сміху. Він знає, що

Цісарська родина в початках світової війни. Тронеаслідник Франц Фердинанд з дружиною Софією Хотек і трьома дітьми. Франц Фердинанд враз з дружиною був замордований в Сараєві 28-го червня 1914 року. Це вбивство спричинило Першу світову війну.

ця дорога до Сараєва не є зовсім безпечна. Та одного він не знає, що в Сараєві навіть на вулиці хідники під ним гарячі. Він не може того відчутти, що його смерть ще перед роком була вирішена. Убивство його особи мало в пляні викликати світову війну, в якій мали б бути розгромлені Австро-Угорська й Російська монархії. Атаентат на престолонаслідника мала виконати революційна організація т. зв. «Чорна Рука».

Не є виключене, що й сербський король Петро мав свою руку в цю брудну справу. Сербський уряд відчував нещастя і представник сербського уряду в Відні три тижні перед атаентатом виразно заявляв, що може б цю візиту престолонаслідника відложити на інший час, бо 28 червня відбувається в Сербії публічно день жалоби зв. Відовдан й населення Сербії може спровокувати небажані випадки. Представник сербського уряду знав, що престолонаслідник не має великих симпатій між сербами.

Але ця осторога не мала ніякого впливу. Сербський представник мусить зрозуміти, що програми у Відні не так скоро змінюються. Франц Фердинанд в сам день жалоби якраз хоче бути офіційно прийнятий в місті Сараєво. Франц Фердинанд цілий час був усміхнений в часі переїзду через місто. Але, це був тільки штучний усміх. Йому не до сміху. Коло нього сидить його дружина Софія фон Гогенберг, яку він любить понад усе.

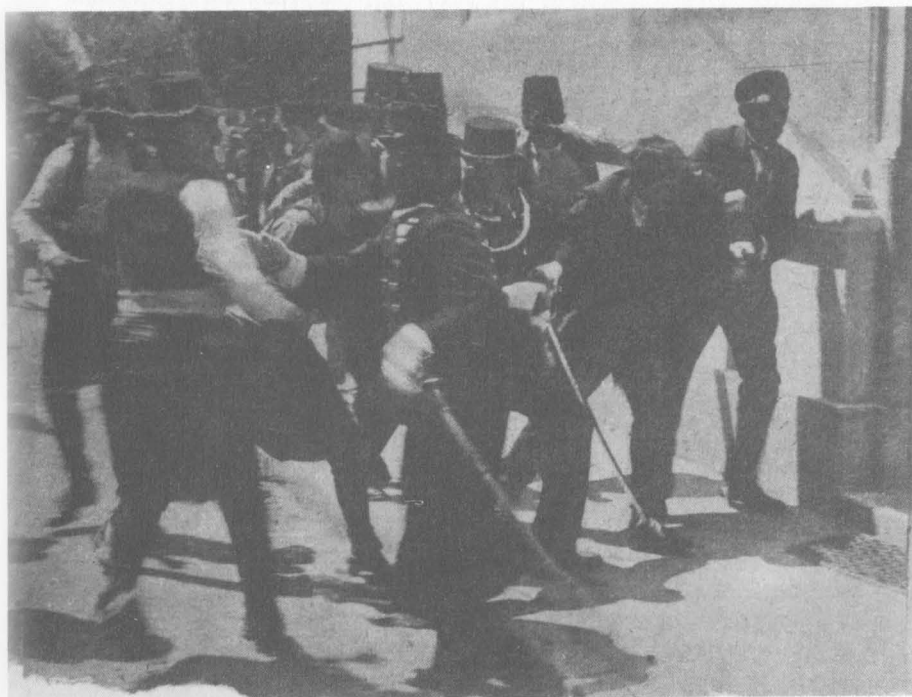
Хоч Софія не красуня, але надзвичайно приємна жінка. Вона висока з ніжно витонченим і витягненим обличчям, під розумним чолом чисті, широко-отворені, карі очі. Одна тільки її хиба. Вона тільки графиня Хотек і не походить з королівської родини й тому троннаслідник Франц Фердинанд ніколи не мав права з нею одружитись. Але, хоч він одружився з нею, — на цісарським дворі не хотіли признавати її як майбутню цісареву.

Одинокий лиш німецький цісар Вільгельм II не тримався цісарсько-королівських приписів і признавав її, майбутню цісареву. Зате жінка цісаря Вільгельма II Августа Вікторія, в часі відвідин Гогенбергів, замкнулася в своїх апартаментах і там перебувала, аж доки Гогенберги не від'їхали.

Авто, що в ньому сидів престолонаслідник і його дружина, їхало дуже помалу, бо на вулицях Сараєва зби-

ралися товпи народу для святкування жалоби. На один кілометр від ратуші, де мало відбутися привітання Франца Фердинанда, у відкрите авто трононаслідника впала бомба. Можливо, що князь витрутив бомбу з авта, бо вона вибухла на вулиці, як подавали найновіші звідомлення. Одначе, свідки будуть потім різно говорити. На всякий випадок, бомба вибухла, як авто вже віддалилося. Високі старшини, що сиділи в авті на переді, були тільки легко покалічені. Зате кілька людей на вулиці були тяжко ранені.

Атентатчик був з професії пресовий складач із Требіні й називався Кабріновіч. Він не міг втекти й його зараз спіймали. Авто прискорило їзду, розганяючи товпу

Одна хвилина по атентаті в Сараєві. Зворотний момент у світовій історії відбувся 28 червня 1914 р. Атентатчики, які із наказу західно-європейських потуг замордували престолонаслідника Австрії Фердинанда і його дружину Софію, зникли, а наслідок атентату – Перша світова війна, яка сточила королівські трони.

трубковими сигналами. За ним слідувало ще п'ять авт в напрямі ратуші. Ідучи, Франц Фердинанд мовчав. Як тільки прибув до назначеного місця, зараз почервонів та відізався різкою мовою до посадника міста такими словами: «Ми приходимо до Вас з візитою, як гості, а на нас кидають бомби. Це скандал!». Архикнязь почувався обиджений і взагалі не слухав й не хоче чути перепошень посадника міста. Також не хоче послухати свого адютанта, який просив його, щоб сьогоднішню програму перервати й залишити магістрат, аж доки не прийде поліційне підкріплення.

Посадник міста був так змішаний, що вже й не знав, як докінчувати свою привітальну промову.

Без застанови Франц Фердинанд сів в авто й воно рушило, якби й нічого не було. В'їхав на вул. Аррекаї, що провадила в долину, на право від ріки Міляцка спішним бігом. Це було заскоро для 20-літнього Гавріла Принціпа, що тримаючи в руці пістолю, ждав на трононаслідника. Він стоїть на розі вул. Аппелькаї, яка скручує в бічну. За кілька секунд авто архикнязя має скручувати в ліво. Шофер не знає дороги і в одній хвилині зорієнтувався, що мусить обернути в другу сторону. Шофер звільняє біг авта, щоб обернути. В тій хвилині Принціп біжить в напрямі авта, де воно має обертатися. Він має досить часу, щоб вцілити в трононаслідника. Дас два вистріли: перший стріл потрапляє княгиню в живіт. Вона смертельно ранена паде на ліве рамя свого мужа. Він обіймає її і пестливим шепотом промовляє: «Софійко, Софійко, не вмирай! Ти маєш жити для дітей!» В тій хвилині друга куля потрапляє князя в шийну артуру. Він став смертельно блідий. Сидів не рухомо й відповів своєму адютантові, що нічого не сталося.

Авто зачало гнати в напрямі міста Конак до Державних Будинків. Коли адютант розірвав ковнір на престолонасліднику, побачив, що з його рота йде кров. Архикнязь не може вже говорити. Його занесено в залю. Хотіли зняти з нього уніформ та не могли, бо й сьогодні уніформ був на ньому зашитий.

Так втікали дуже важні секунди рятування. Але для нього й так не було вже рятунку. В кілька хвилин пізніше, він пішов за своєю любленою дружиною Софією.

Вістка про смерть трононаслідника застала німецького цесаря Вільгельма II на яхті Гогенцолерн, що був

тоді недалеко пристані Кіль. Він гризучи свої губи щось бурмотів, що не можна було розуміти. Потім сказав голосно: «Тепер я мушу знову зачинати з початку».

Він зараз вислав телеграму цісареві Францові Йосифові такого змісту: «З глибоким зворушенням я одержав вістку про брутальне вбивство». Відворотна телеграма Франца Йосифа була така: «Атентат спрямований на мого внука був наслідком російських і сербських агітаторів панславізму». Щоб забезпечити і вдержати мир, це тільки тоді можливе, коли Сербія буде виключено з Балканів, як політичний фактор.

Вже в першій телеграмі можна було завважити, куди вітер віє та скоро переміниться в бурю.

Цісар Франц Йосиф, перебуваючи в Ішлю, одержав цю трагічну вістку. Там він щороку в літі перебував на відпочинку. В першій хвилині він був такий стривожений, що не міг навіть слова вимовити. Потім зірвався на рівні ноги й закликав: «Всемогучий Господь не дозволить, щоб це проминуло безкарно. На жаль, я не всилі вже привернути порядку. Нехай його приверне Господь Своєю всемогучою волею».

Старий цісар був переконаний, що вбивство Франца Фердинанда в Сараєві, сталося тому, що Франц Фердинанд оженився проти його цісарської волі з жінкою, що не походила з королівської родини. Все ж таки, мир може бути тільки тоді, коли Сербія буде виключена.

В той сам час, як старий цісар Франц Йосиф отримав вістку про страшну трагедію, тоді саме довідався про це й архикнязь Карло. Тоді якраз жив він зі своєю молодою жінкою Зитою в замку Вартгольд, коло Райхенау, недалеко Відня. Ця місцевість має гарне положення близько Роксальп і Шнебергу. Замок Вартгольд — це прекрасна двоповерхова вілля з одною вежею.

Архикнязь Карло подав своїй жінці депешу. Він був такий зворушений, що не міг навіть говорити. Як тільки Зита зачала читати депешу, йому потекли з очей сльози, які здержав насилу, бо в той сам час обслуга принесла чай, що звичайно в тій годині був подаваний до стола. В часі віддалення обслуги Карло й Зита зі здивуванням спостерегли, що обслуга сьогодні інакше поведилася, як звичайно. Вони не оберталися плечима при виході до Карла й Зити, але йшли назадгузь помалу аж до дверей. Зита відразу зрозуміла, що обслуга змінила свою поведінку, бо по смерті Франца Фердинанда, Карло з чер-

ги став троннаслідником цісаря Франца Йосифа, який має вже 84 роки.

«Ходім помолитися» — сказав потихо і вийшли обидвоє до малої каплиці, що була в замку. Зиті було тяжко зібрати думки до молитви. Через її голову переходило тепер забагато думок. Убивство Франца Фердинанда було аж надто страшне. Але це убивство ставить її тепер в одно звено в довгій ланцюгу трагічних подій, які пережив дім Габсбургів в останніх роках. Її прийшла думка про розстріл Максиміліяна фон Естеррайх у Мексіко, потім про Кронпрінца Рудольфа, що відібрав собі життя в Масрлінгу, і про цісареву Єлисавету, що була пробита ножем у Женеві, і про архикнязя Івана, що втопився в південній Америці, і про архикнязя Людвіка Сальватора, що живе немов дивак у Мальорці, і про архикнязя Фердинанда фон Тоскана, що живе на вигнанню в Зальцбургу за те, що його дочка, що колись втекла з сином бельгійського учителя, а тепер і це...

Карло буде цісарем Австрії, а вона цісарева. Чи вона цього хотіла? І чи колинебудь сподівалася? Ах, нічого подібного. Нічого подібного не було в неї, не мріяла вона в молодих літах і не тужила за тим. Її мрія була здобути належну освіту й чесно жити в передніх і видних місцях двірського персоналу. Перед трьома роками, коли вона виходила заміж за Карла, тоді вже відчувала якийсь невідомий страх перед своєю будучністю, перед обов'язками стану, який бере на себе, як жінка Карла в цісарському дворі у Відні. Тепер цей страх ще більше на неї вплинув, як був спочатку.

Як багато подій мусіло статися, щоб дійшло до того, щоб синьоокий, делікатний блондин Карло був її чоловіком і троннаслідником. Хтось колись оповідав Зиті про хрещення Карла, яке було 19-го серпня 1887 року, зараз два дні по його народженню. Карло був хирлява і слабовита дитина. Найкращу залю в замку Перзенберг було переіменовано на каплицю. На час його хрещення прекрасно її вдекоровано. Червоний престол вкрито пурпуровим оксамитом, а стіни прикрашено оксамитними фіранками й білими рожами. На фоні тієї сцени появилася архикнягиня вбрана в біло-золоті брокати в оточенні високих достойників в блискучих уніформах та нечисленних представників вищого чернецого духовенства.

Був між ними також цісар Франц Йосиф з гарною цісаревою Єлисаветою, і Кронпрінц Рудольф. Був також

присутній дідуньо дитини архикнязь Карло Людвик, як хресний батько, що на прегарно вишитій подушці тримав малого похресника. Був також архикнязь Оттон і його брат Франц Фердинанд.

Рудольф мусів умерти, як рівнож і Карло Людвик, що по ньому йшов у черзі як тронаслідник. Також мусів умерти Франц Фердинанд, що прийшов тепер на чергу тронаслідника. Дивні діла Твої Господи, Дивні Твої дороги!

Шинбрун

Ще вчором 28-го червня Карло й Зита їдуть до Відня. Старий цісар приїжджає зі своєю прислугою на другий ранок до Шинбруну. Карло спішить до нього. По своїм приїзді поїхав поміж натовп людей, які ждали перед замком немов мур нерухомі. Люди любили свого цісаря і тим хотіли показати, що в тяжкій годині вони все з ним і йому співчують. Франц Йосиф з плачем обнімає свого внука зі словами: «Боже, що живеш в небесах! Не карай мене, щоб я ще мусів отого внука пережити!» — з плачем вимовляє ці слова.

Він не переживе Карла! Але, як він це може знати? Він також не думав, що переживе свого сина, як також не вірив, що переживе свого внука, а також не думав, що мусить колись похоронити Франца Фердинанда, який у 26-ім році свого життя став престолонаслідником, не маючи доброго здоров'я. Він хорував на туберкульозу, але як побачив, що перед ним розкриваються великі перспективи, постановив виздоровіти. Він поїхав до Єгипту й тільки про те думав, щоб виздоровіти. І доказав, що через велике хотіння можна все зробити.

Як повернув із Єгипту був уже не тим архикнязем, що був колись. Він залишив виставне й безжурне життя. Тепер він став серйозний і рішучий, що не любив опору і скоро ставав злосливий. Цілий Відень його боявся, а навіть цілий цісарський двір зачав страхатися його. Сам старий цісар Франц Йосиф заявив, що має страх перед своїм внуком, що був такий певний себе й робив враження, що все знає, навіть секретні пляни, як сам говорив, що хоче рятувати Австро-Угорську монархію.

Здавалося, що ніщо не зможе здержати рішучого мужчину, який мало коли усміхався, але з цілої душі взявся до праці за будучність своєї країни. Тимчасом він

ставав все чимраз сильніший і більш впливовий поза кулісами урядування. Він знав, що зближається час, коли старого цесаря притисне до муру, переведе основну державну реформу Австро-Угорщини та усім народам цієї держави дасть автономію в федерації з Австрією.

Але, тут виявилось щось не передбачене й не програмове. Людині, якій ніхто не важився стати на дорозі в переведенню його плянів, стала на перешкоді жінка. Франц Фердинанд залюбився в двірській дамі архикняжні Ізабелі в Празі, в пристійній графині Софії Хотек, що мала малий блуд красуні: вона не була з королівської родини.

*Трононаслідник одружується з дівчиною
нижzego походження*

Архикнягиня Ізабеля провадила в Празі великий дім. Вона мала сім дочок і старалася їх одружити після вимог свого походження. Коли Франц Фердинанд в зимі 1894 року приїхав до її дому на першу візиту, а потім при кожній меншій, чи більшій нагоді вступав до неї, в Ізабелі зачало скоріше битися серце. Від того дня була в неї тільки одна думка: котру з її дочок Франц Фердинанд візьме до себе.

Але Франц Фердинанд не мав про те й думки, щоб котрись із тих принцес взяти за жінку. Найпильнішу увагу звернула на себе двірська дама, що мешкала в архикнягині Ізабелі, з якою Франц Фердинанд познайомився в часі двірського балю. Познайомився, чи тільки звернув увагу? Він залюбився в неї по самі вуха й нічого іншого не бачив, як тільки Софію Хотек і тільки думав про неї. Але щож? Вона була тільки графиня, а в додатку походила зі старого шляхетного, але бідного дому.

Коли архикнягиня Ізабеля довідалася, як справа мається і що нема вигляду для жодної з її дочок, вона поступила так, що не годиться архикнягині. Вона з місця виповіла мешкання Софії Хотек зі свого дому. Але на тому не скінчилося. Зараз таки вона написала до всіх своїх рідних і знайомих, що мешкали у Відні. Крім того, всюди скаржилася й нарікала на Франца Фердинанда, що він під фальшивим і облудним претекстом заходив до її дому. Вона так дуже очорнювала Франца Фердинанда, що скоро про це довідався цесарський двір у Відні і за кілька днів сам цесар Франц Йосиф дові-

дався про неприємний «скандал», який стався в Празі. Скандальний випадок, ні!? Але — нічого надзвичайного не сталося. Франц Фердинанд менш чи більш отвердо і публічно заявляв, що він любить Хотек і має намір з нею одружитися. Але, для цісаря — це був скандал. Він аж побілів від злоти: Як? Чи Франц Фердинанд не знає, хто він є? Чи ж він забув, що в його особі є пов'язані дві найповажніші династії в Європі? Що завдяки його походженню від архикнязя Карла Людвика і принцеси Марії Аннунціята, дочки Фердинанда фон Сицилія, в його жилах пливе кров не менш, як 112 різних шляхетних родів? Чи він зійшов з розуму й не пам'ятає, що має між найвизначнішою шляхтою 2048 пов'язаних родин? Між ними є 71 німецьких родин, між 20 родинами польських і спольщених українських родин, 7 італійських... І сотки літ перейшло, з покоління в покоління, щоб треба було такого старання, для одної графині Хотек тільки тому, що вона того хоче. Франц Фердинанд хіба мусів стратити глузд, коли так думає.

Але Франц Фердинанд інакше думав. Він ані з глузду не зійшов, ані з розуму. Він любить цю жінку. Для нього нема на світі іншої і він постановив з нею одружитися. Цісар Франц Йосиф не може цього зрозуміти, що для нього може бути тільки одне, що це мусить бути. А Франц Йосиф уважає цю справу за принцип першої ваги з усіх принципів. Через той принцип він послав на заслання тих членів Габсбурської родини, що противилися тому принципіві. Він був готовий виключити Франца Фердинанда з цісарської родини кажучи: «Як Ти хочеш бути цісарем, то мусиш зрезигнувати з цієї жінки. А як Ти її любиш і хочеш одружитися з нею, то мусиш зректися свого цісарського трону».

Франц Йосиф був невгнутий. Від свого 18-го року життя він був вже на цісарському троні. Він ніколи не мав випадку, щоб йому хтонебудь спротивився. Це вперше на своїм цісарським троні він зазнав такої прикрости, й відчув болюче, що Франц Фердинанд був неподатливий.

Франц Фердинанд хотів бути цісарем і мати Софію за жінку. Він удався до папи за порадою. Там прохав, щоб папа за ним заступився. Тим часом в цісарським замку стало замішання. Витворилися партії за і проти Софії Хотек. Її зачали просити і натискати, а навіть виклинати, щоб вона сама ухилилася від Франца Фердинанда.

Цісарева Єлисавета була по стороні молодої графині, а до свого внука так сказала: «Стій твердо, Франце, і одружися тільки з тою дівчиною, що її любиш. Як одружишся з нелюбою, твої діти не будуть гарні».

Шість років тривала завзята боротьба в цісарському замку. Франц Йосиф був примушений змякнути. Але поставив дуже тяжкі вимоги. Дня 28-го червня 1900 року мусів Франц Фердинанд в присутности цілої цісарської родини, міністрів і високих достойників заявити, що ще перед одруженням з Софією Хотек, зрікається права для тронаслідства майбутніх дітей. Сам старий цісар читав цю заяву. Його голос був зимний і шорсткий. Франц Фердинанд відповів тихо й холодно ті слова: «Потверджую присягою перед святим і животворящим хрестом ці слова».

Монтенуово

Тепер дорога для нього була відкрита. Франц Фердинанд може одружитися з Софією Хотек, що її вміжчасі цісар підніс до ранги княгині фон Гогенберг. За шість років під натиском Фердинанда цісар був змушений іменувати її княгинею, а в часі церемоній вона була між архикнягинями.

Цілий цісарський двір добре знав, і сам цісар був переконаний, що це вивищення не задовольить амбітного Франца Фердинанда. Всі в замку пророкували, що коли Франц Фердинанд стане цісарем, то знайде спосіб, щоб звільнитися від присяги, яку він зложив 28-го червня 1900 року та звільнити свою жінку від морганатичного подружжя, піднести її ще вище до гідности цісареві.

Одна була перешкода, що цісар ще живе. Крім цісаря, живе ще одна людина, яка старається, щоб Хотек була все понижувана й щоб вона відчувала цей шлюб з нерівнею. Цею особою є князь Альфред Монтенуово, наградник цісарського двору. Він високий і стрункий, з вузькою чашкою голови, з бистрим і холодним поглядом очей. Була це второпна, бистра й культурна людина, що добре визнавалася на штуці, розумілася на віденській опері, на двірському театрі, що в тих часах був високо поставлений. Цим він був заінтересований і мав рішальний голос. Але коли приходило питання законности, тоді був дуже твердий і неподатливий.

Як тільки довідався, що плян одруження Франца Фердинанда з графинею Хотек є актуальний, тоді ска-

зав, що це самозруйнування дому Габсбургів. А як Франц Йосиф за кілька років дозволив на це подружжя, то надрадник сказав, що це був найбільший блуд, що його міг сподіватися дім Габсбургів. Може сам цісар був би скоріше згодився на те подружжя, як би не був так залежний від свого надрадника. Монтенуово знав дуже добре, як коло цісаря поводитися, щоб з'єднати собі симпатію. Він мав на цісаря великий вплив і не дався зм'якшити супроти Франца Фердинанда і Хотек. Вони обидвоє на кожному кроці відчували над собою пімсту надрадника, який у цілій цісарській резиденції старався надати обидвом п'ятно. Старався понизити жінку Франца Фердинанда на кожному замковому прийнятті, а на двірських бенкетах і балях, щоб Франц Фердинанд являвся сам без дружини. На всіх репрезентативних виступах мав Франц Фердинанд провадити в перших рядах якусь іншу архикнягиню під руку. Мимо того, що Хотек мала вже титул княгині, вона мусіла все йти в задніх рядах двірської шляхти.

Пані Хотек це дуже болючо відчувала й терпіла в наслідок такого образливого поступування. Навіть прийшло колись до такого, що її було недозволено всісти до парадного двірського екіпажу. Її було вже цього забгато й вона з жалю розплакалася публічно. Це грубо нарушило авторитет Франца Фердинанда й він зажадав, щоб Монтенуово його особисто перепросив. Монтенуово явився з солодкаво-квасною усмішкою в замку Бельведері, де жили Франц Фердинанд з своєю жінкою. Але трононаслідник не прийняв його особисто, тільки вислав свого адютанта. Зробив це тому, щоб дати йому відчути його в'їдливе поступування супроти Хотек. Це був тяжкий удар для Монтенуово й від цього часу зачалася ще більша ненависть Монтенуово до Франца Фердинанда й його жінки. Тепер він не зможе нічого підняти проти Франца Фердинанда й його жінки особисто. Він постановив колоти, немов іглою, всі політичні потягнення Франца Фердинанда. До своїх приятелів сказав, що прийде ще нагода пімститися на Фердинандові.

Франц Фердинанд був надто вирозумілий і не дивувався меншеартісній поведінці Монтенуово. Він ждав від нього багато більше й ніколи йому не довіряв. Більше не довіряв, як кому іншому з-поміж своїх людей. Одного разу сказав до шефа генерального штабу, Конрада фон Гецендорфа так: «Ви уважаєте кожного за ян-

гола і завжди ними розчаровується. Я уважаю кожного з дворян за безличного й тому краще їх пізнаю та можу з них вибрати спосібних, немов при купні в крамниці».

Син гарного Оттона

Наставлення тронаслідника було дещо цинічне у відношенню до дворян. Це відпихало Зиту від нього, але пізніше вона зм'якла. Вона бачила, що людина є бідна, яка нікому не довіряє й тому ніхто її не шанує. Її Карло був цілковито інакший. Скільки пошани й довір'я він собі з'єднав, мимо того, що в своїй молодости йому бракувало цього.

Карло був сином архикнязя Оттона й саксонської принцеси Марії Йосипи. Оттон був гарний мужчина і життя брав дуже легко. Його жінка Йосипа не була гарна, тому й їх подружжя не було щасливе. Її муж занедбав зовсім свою жінку і тим самим Марія Йосипа чулася дуже нещаслива. Її сповідник і дорадник, якого вона привезла з собою з Саксонії, порадив їй, щоб вона старалася зблизити свого чоловіка до себе за поміччю своїх дітей.

Карло був першою дитиною. Зараз по його народженню батько зачав знову безжурне, гуляще життя. Прийшло до того, що жінка цілковито відчужилася від чоловіка.

Але Марія Йосипа постановила якнайкраще виховати Карла, щоб був зовсім інакший, як його батько. Вона спровадила до себе на постійний побут двох езуїтів-священиків, щоб молодий Карло виховував: під їх опікою. Хоч ця дитина була доброї вдачі, однак слабовита й хирлява. Курація зимною водою в Бріксен в деякій мірі скріплювала його слабке здоров'я. Щороку в літній порі вона виїжджала на кілька місяців на відпочинок до замку Мірамар біля Трієсту. Будинок лежав на видному місці побережжя Адрійського моря, окружений прекрасним парком з таких дерев, як сосни, пальми, кедри, какти й інші. Сюди приїздило багато її знайомих і родини на відвідини, деколи приїжджали й священики з Риму.

Але як Карло ставав старший, то щораз більше відчував брак батьківської опіки. До школи він ходив у Відні до Шоттенгімназії, і в червні 1901 року закінчив її іспитом зрілості. Матуральна Комісія була дуже зди-

вована з небувалих його здібностей. Його ясний розум і второпність, достойна поведінка, скромність і знання звернули увагу професорів. Цей худенький ясноволосий із синіми й великими очима молодик виглядав немов дівчина. Стидливий і прецизно зручний, досконало говорив шістьма мовами без зміни акценту.

В тім самім часі вибух «скандал» з Софією Хотек, як це звикли називати в цісарському замку. Опісля стало всім ясно, що Франц Фердинанд одружився з графинею Хотек. Знали вони й те, що діти з того подружжя не будуть мати прав до цісарського трону. Тимчасом Карло став другим трононаслідником. Цісар Франц Йосиф зажадав, щоб молодого Карла дуже старанно виховували. По матурі Карла висилали на поїздки до чужих країн, бо опісля він мав зачинати військову кар'єру, від підпоручника зачинаючи. Він дуже скоро авансував, з чого цісар і мати Карла були дуже вдоволені. В тому самому часі, по довгій і тяжкій недузі, помер його батько в наслідок легкодушного й розгнузданого життя.

Карло вже довгі роки не бачив свого батька. Того не бажала його мати, як також і сам цісар не хотів. Не бажав тимбільше, що Карло став трононаслідником. Як Карло почув про смерть свого батька, був тим дуже занепокоєний. Він був зам'який, щоб смерть свого батька пройшла без зворушення. Тому, що був виїмкого второпний і розумний, а до того глибоко релігійний — простив своєму батькові все те, що відалило його від мами.

На вищі студії виїхав Карло до Праги й студював там право й суспільно-політичні науки. У вільних хвиликах заходив до дому архикнягині Ізабелли, де перед роками стався «скандал» з графинею Хотек. Цей скандал «вдався». Тепер вона видала вже три доні заміж відповідно до свого шляхетства. Четверта, Бравс, втекла зі звичайним міщанином. Цей скандал не був менший від попереднього. Її любитель був професор хірургії Павло Альбрехт.

Карла обов'язувала війська служба по всіх гарнізонах. Одного дня поїхав він зі своїми приятелями до Симерінгу. В тім часі розійшлася по Відні погolosка, що знана співачка віденської двірської опери їхала з Карлом і що Карло є з нею в інтимних відносинах та обдаровує її дорогоцінними дарунками. Як це почувла його мати Марія Йосипа, мало не зімліла зо страху. Мій

син Карло і співачка? Чи ж врешті, він не є сином свого батька? Чи ж все те строге й старанне виховання мало би піти намарно? Вона зараз сказала, щоб по неї приїхав екіпаж, а в годину пізніше вона була вже в цісаря та все оповіла, що сталося в Симерінгу.

Франц Йосиф був дуже знервований, як це почув. Йому нелегко знайти гідного трононаслідника. Все трапиться між ними якесь ідіотичне любовне заколочення. Найпершим був його син, що через заборону цісаря поповнив самогубство з Контесою фон Ветсера в Мазрлінгу. Потім був Франц Фердинанд, що з вирахуванням одружився з графінею Хотек, а тепер Карло знову має щось спільного з тою якоюсь співачкою...

Цісар покликав Карла до Шинбруну на острє переслухання. Карло аж дрожав перед гнівом цісаря, немов малий хлопчина й на кожний запит цісаря червонів, як буряк. Що! Оперову співачку?? Ні! Ніколи!! Цісар не хотів входити в дрібні деталі. Може це була оперова співачка, а може дівчина з балету.

Карло заперечив головою, що взагалі не було ніякої жінки в Симерінгу. Цісар був згідний йому повірити, але це не мусіло бути якраз в Симерінгу, сказав цісар. Карло знову заперечив головою і сказав ні! Він взагалі не чувається до ніякого злочину, не мав ніякої любовної історії й не робив собі ніякого закиду.

Мимо цього, цісар лишився в непевности, бо ж це син Оттона. Треба його найскорше одружити. В міжчасі Карло був знову висланий в дорогу. Було пляновано, щоб Карло відвідав італійські й еспанські королівські двори. Але цей плян не вдався. Його перший постій був у Піяноре.

2. ЧИ ЗНАЄШ ЦЮ КРАЇНУ?

Піяноре — це мале село недалеко Віяреджія і Люкки на італійській Ревієрі. Прекрасна околиця. Все зеленіючі рослини, квітами прикрашені тераси, що провадять до пишної вілли, з якої можна бачити широке море. Воно вливається оранжевою пристанею, оточеною мармуровими колюмнами. Тут Гете писав пісню «Міг-нонс», про країну, де цвітуть цитрини, про полум'яні овочі помаранч, між густими галузками полудневих дерев та про тугу молодої пари за тією чарівною країною.

Тут Зита фон Бурбон-Парма виростала. Карло її знає вже від кількох років. Та це було ще тоді, як він

був дитиною й це «знання» не було в нинішньому значінню. Тоді він виїхав був зі своєю мамою до свого замку Вартгольц до замку Шварцау, де родина Бурбон-Парма перебувала на літніх вакаціях. Потім, перед двома роками, Карло стрічав Зиту в Франценсбаді, де вона перебувала зі своєю кузинкою архикнягинєю Марією Анунціята. Тоді вона була 17-літня, майже ще дитина. Сьогодні не те. Це вже молода, чепурна дама, струнка й гарна з чорними прекрасними очима.

Але не в тому річ. Є щось друге, що притягає до неї Карла. Вона хоч молодша за нього, то здається, що в деяких речах старша. Вона все точно знає, чого хоче, а Карло знає тільки те, чого другі хочуть: чого хоче цісар, або його мати. Він вдоволений, як йому хтось скаже, що від нього очікується, і щасливий, коли може для других щось зробити. Але Карло не зробить всего, що другі хочуть. Найперше, він все докладно сконтролює й перевірить. Він морально думаюча людина.

Навіть, як цісар декорував його золотою медалею, то заки він підписав документ признання, мусів довідатися про значення цієї медалі. Він хоче знати, які права дає йому цей орден Ріттера. Не можна сказати, що Карла можна легко і звичайно провадити. Часом він тужить за людьми, які ним провадили б, але тільки тому, що він скромний. Він думає, що другі більше знають від нього, що і як дана річ має бути виконана. Що він про молоду Зиту думає? — це не є щось надзвичайне. Вона вже з малої дитини знала чого хоче.

Двір Бурбонів-Парма — це французька династія, що дала королів Іспанії, Неаполеві й Сіцилії. Зверхність герцогства Парма простягається й на Італію, яку прилучила до себе в 1854 року. Роберт фон Парма, маючи 6 літ, панував аж до 1907 року і був два рази одружений. З обидвох подруж народилося 21 дітей, а 13 з них було від другої жінки, нелітньої португальки Марії Антоніни.

Наймолодшою з тих дітей була Зита. Ім'я Зита зачинається послідньою буквою латинської азбуки, а за азбукою хрещено всіх дітей. Зита була останньою дитиною й її ім'я зачинається останньою буквою.

Але ім'я Зита має в собі ще щось інше. Це ім'я одержала вона своєї святої імениниці, яка жила недалеко Піяноре. Св. Зита народилася в містечку Люкка та була служниця в порядній, заможній родині. Свята Зита виконувала найтяжчі й набрудніші роботи довгі роки.

Другі слуги понижували й погорджували нею, а навіть насміхалися з неї. Вона шурувала щоденно підлоги і як вони були вже чисті, другі слуги навмисно забруджували їх болотом, щоб Зита мила їх знову. Коли свята Зита витягала з усіх сил повні відра води з кирниці, слуги виривали в неї відра й пускали їх до кирниці, щоб Зита їх з тяжким трудом знову витягала. Кожну працю їй утруднювано й вона мусіла її виконувати вдруге та третє. Але Зита не звертала на це уваги. Вона приймала всякі насмішки й пониження покійно і спокійно виконувала завдані праці. Притім вона була дуже релігійна, кожному прощала кривди, молилася за них...

Родина, де св. Зита працювала, була багата і жила в достатках, щасливо. Але ніхто не завважив, що з тим щастям була пов'язана праця св. Зити.

Одного вечора через дім господарів перелетіла зізда, яку ще ніхто досі не бачив. Рано знайшли св. Зиту в малім темнім покоюку коло кухні на її солом'янім ліжку. Вона була ціла вкрита білими рожами. Це чудо могли зробити тільки ангели Божі.

Тяжко припустити, щоб така паралеля була між святою Зитою й Зитою з Бурбонів-Парма. Але вона, ця паралеля, одної днини покаже, що між обидвома Зитами була якась подібність. Їх паралельне життя зійдеться, а самій цісареві принесе в її обставинах різні болючі удари й терпіння, подібні до тих, що їх мала свята Зита, в середньовіччю.

Про молоду Зиту з Бурбонів-Парма говорилося, що вона виховувалася між численними сестрами й братами, серед прекрасної італійської природи. Вона не була випещена дитина, ні! Її життя було звичайне, бо родина не мала великих маєтків. Вже в шкільнім віці Зита знала, чого вона хоче. Вона вміла все перебороти своєю власну волю. Ніколи не хотіла, щоб її хтось в чомусь помагав. Сама випрацьовувала шкільні задачі, поборюючи всі труднощі. Не вміла ще ані читати, ані писати, як сказала: «не хочу бути маленькою мамою». Вона все була певна себе й ніхто не сумнівався, що вона свої думки зреалізує.

На десятому році життя вона вступила в монастир Селізіянок в маленькій баварській місцевості Цангенберг, а пізніше перейшла до своєї сестри в Бенедиктинському монастирі св. Кекилії на англійськім острові Вайт. Вона була трохи здивована, що її старша сестра Аделай-

да, така гарна, й не має іншого бажання, як тільки стати законницею. Не хотіла вона бути мамою. Пізніше, по кількох роках, по глибокій застанові в затишках манастирського життя, нічого більше не бажала, як тільки стати служницею Христа Спасителя.

В тринадцятому році життя, як помер її батько, відчула вона це дуже болюче. Самотній Герцог Роберт був для неї навіть чимсь більшим, як батько. Він розбудив в неї зацікавлення до штуки й літератури, втягнув її в таємниці латинської мови, яку вона скоро опанувала й своїм знанням дорівнювала своїм старшим братам. Але молодість все перемагає і скоро забувається.

Не є певне, чи молода Зита в сімнадцятих році свого життя, як перший раз познайомилася з Карлом в Франценсбаді, зробила на нього добре враження. Зате Карло зробив на неї не лише велике враження; вона була перша з тих, що знали всю двірську етикету. Тоді вона подумала, що Карло є саме той, про якого вона мріяла.

По Франценсбаді слідувало Піяноре. Потім при нагоді балю, який відбувся в палаті Авгартен у Відні. Там 19-річна Зита була немов якась сензація. Мале дівчатко з полудневих країн, з чорними очима й темним волоссям робила сильне враження на присутніх своєю гарновитонченою поставою. Зараз, таки на балю, зачалися перешепти: хто вона така? Хотіли знати за котрого з цих принців, чи архикнязів вона вийде заміж.

Всіх перешептали, а про Карла навіть нікому на думку не прийшло. Він був ще молодий, а в додатку скромний. Ніхто навіть не подумав, що Карло входить вже в чергу, як дозрілий чоловік.

Одинока Зита це знала вже давно й зробила постанову: цей — або ніхто інший. В Карла мусіли ці думки ще дозрівати. Про Зиту він говорив опісля з своєю мамою. Мати дозволила на цей вибір. Її бажанням було бачити сина вже жонатим, хоч була переконана, що на Симерінгу нічого надзвичайного не було. Але, Карло все таки був сином Оттона й не можна певно нічого знати. Тому краще бути певним, як непевним. Та дозвіл мами ще не вистачав. Карло ніколи не смів би одружитися, якщо б не дістав дозволу від цісаря, зверхника й голови родини Габсбургів.

Карло написав власноручно довгого, понад 10 сторінкового листа в тій справі. Франц Йосиф вже давно

дав дозвіл, бо для нього було одне бажання: щоб Карло одружився законно, без мезаліянсу. А Зита була із пануючої родини й мала всі права на цесареву. Цесар тільки не доцінював її мами, бо вважав її за інтригантку. Та Карло буде тільки його слухати, а нікого іншого. Цесар був цього певний.

Офіційні заручини відбулися й їх оголошено 14-го червня 1911 року на дворі Гетушель в присутності всього віденського двору. Чи архикнязь і майбутній трононаслідник мав потребу женитися з «бідною» принцесою? Чи це було конечне брати на цесареву її немов сільську дівчину, та ще й італійського, чи там французького походження? Це не вийде на добре! Карло й Зита тільки усміхалися, коли їм другі доносили такі розмови між дворянами. Вони знали краще, що роблять, бо були залюблені і знали, що будуть разом жити аж до смерти. І дійсно, були разом, аж до смерти.

3. ПОМСТА НАД ПОМЕРЛИМ

Сьогодні вечором військові капелі грають тільки віденські вальси. Між ними є один новий вальс принцеси Зити. Карло і Зита його танцюють, а решта гостей приглядаються їм. Це передвесільний вечір в замку Шварцау в долишній Австрії. Сюди зійшлася ціла цесарська родина за виїмком цесаря Франца Йосифа. Була також присутня вся родина Бурбон-Парма.

Замкова зала є переповнена і там трохи загаряче. Ніхто не звернув уваги, що молода пара около 10-ої години вийшла з залі. Вони пішли до замкової каплиці, що була вже приготована й прикрашена на завтра.

В освітленні свічок майоріє престіл. За престолом є зображення Вознесення Христа Спасителя з написом: «Солодко є жити, терпіти і вмирати». Молодята клякли перед престолом, перед котрим дуже часто перше молилися. Зита була погружена в молитовній застанові. Вона багато разів перечитувала напис, що був на образі, читала його й сьогодні. Але сьогодні вона тільки частинно його розуміла.

В тім часі гості оглядали весільні дарунки, що були розставлені на столах попід стіни. Вони були приготовані для молодят. Дарунок цесаря займає мало місця. Це був брилянтний діядем, що завтра буде вложений на весільний вельон молодой. Молодий Карло подарував її перлове намисто зложено з 22-ох шнурів перел. Франц

Фердинанд приніс в дарунок дорогоцінний брилянтний перстень з рубінами. Кардинал Біслеті, палський легат, зложив дарунок від Папи: це була ікона Христа Господа в дорогоцінних рамах із гербами Папи й Габсбургів. Представники оселі Піяноре принесли расового когута й курку, для виплекання найкращої раси курей. Сільський столяр приніс в дарунку канарка, що сам його виплекав.

Сукня молодої була традиційно вироблена. Таку сукню рідко де можна було бачити. Вона була зроблена руками з дорогоцінної матерії. Краї були майстерно виткані й мали відтінок слонової кости. Ткань була виложена срібними взорами рож. Краї стилізовані золотими брукатами лелій і мірти. Тил сукні тягнувся за молодого на три метри.

21-го жовтня 1911 дороги від двірця св. Егіди аж до замку Шварцау були прикрашені державними прапорами й емблемами гербів Габсбургів і Бурбон-Парма. На дворі жевріло жовтнєве сонце, немов надавало більшої святочности хвилі.

В 11-тій годині в'їжджає цісарський потяг на станцію св. Егіди, повний двірського персоналу. Між ними сам цісар Франц Йосиф. Його вже ждали присутні в цьому замку. Мужчини убрані в фраки й циліндри, дами в довгих білих сукнях. Вийшли теж на зустріч члени повітової пожарної сторожі в чорній святковій одежі. З замку монарха прийняли князі, між якими були королі Саксонії, Баварії й Віртембергії. Були теж з Болгарії, був теж принц Люїс з Орлану і герцог з Каталонії.

Так уставлені пішли вони до двірської каплиці. Архикнязь Карло убраний в гарно допасованій гусарській уніформі. Франц Йосиф провадив жениха до каплиці. З другого боку йшла його мати. Цілий ешелон ішов позаду. Марія Йосифа була опромінена з радості. То був для неї великий день. Скільки вона мусіла пережити горя коло гарного та легкодушного мужа. Він її не любив і вона перетерпіла не одну гірку годину. Але все минуло. Син не вдався в свого батька. Вона переконана, що син буде добрий чоловік для своєї жінки.

Появилася й мама молодої княгиня Марія Антоніна, горда й імпозантна жінка. Коло неї молода подруга, княгиня з Мадриту Дон Джейм. Вони обидві провадили молоду Зиту, яка була аж дуже бліда. Вона пізніше розкаже про свої переживання своєму батькові, який не діждав тієї хвилі.

Заграли органи старинну пісню, яку Зита в своїх молодечих роках так часто грала. Кардинал Біслеті відправив церемонію в французькій мові. Присутні дворяни муркотіли під носом: «Чому по-французьки?» Але, як кардинал поставив Карлові питання, то Карло відповів дуже тихенько по-французьки, що ніхто не чув: «так»! Зита протівно, різко й голосно відповіла: «так»! Її відповіді було чути аж на дворі, поза каплицею. І тепер, в цій так важкій і вимовній хвилині вона показала, що знає, чого хоче.

В міжчасі, недалеко каплички, приземлився літак. Мешканці св. Егіді з усіх сторін оточили срібного птаха, бо ще не бачили його в своїм життю. Дехто хрестився, як літак приземлювався. Пілот виступив з кабіни при машині й пішов до молодої пари та сказав коротку промову, з якої виходило, що він прилітає від авіаційного товариства з «Вінер Нойштат» з подарунком для молодої пари. Був це малий срібний модель літака.

Зита усміхнулася. «Ми ніколи не будемо літати» — сказала.

Але вона помилилася. Десять літ пізніше Карло й вона відлітали літаком, і цей лет увійде в світову історію.

О т т о н

Медові місяці відбулися в замку Вартгольд, де Карло виріс, недалеко від Відня. Карло і Зита часто перебиралися в звичайну одіжку та відвідували бідні урядничі родини, що тоді виростали, мов гриби по дощі. Також в вечірних присмерках вони потайки ходили до кіна та непомітно сідали на ті місця, які були порожні. Там вони вслухувалися в мову спікера, що пояснював фільмові образи, а надвсє вслухувалися до звуків стародавнього фортепяну. Велику увагу звертали на кінових артистів, таких, як Астер Нелзен, Ганні Вайсе, Валдемар, Псіляндер, на французьких коміків, таких, як Макс Ліндер та на американського героя ковбоїв Біла Гарта.

В короткому часі Карло був пізваний до свого гарнізону до Брандайс над Лабою. В часі його від'їзду повіз для нього був прикрашений квітами. Молоду пару прощали дуже урочисто. Драґони своїми довгими шаблями загородили доступ до Карла й Зити так, що ніхто не міг близько них приступити, та зблизька привітати. Коли Зита це побачила, тихенько спитала Карла: «чи не

можна би ті шаблі скоротити?» Карло з цілої сили здержався від сміху та робив поважну міну.

З Брандайс Карло був перенесений до Коломиї. Там Карло вперше побачив Україну й українців. Він залюбки приглядався їх життю, а найбільше звертав увагу на гуцульські вироби з дерева, на ручно ткані килими та інші кустарні вироби. Він почув симпатію до гуцулів, потайки заходив до їх хатів, де його й Зиту гостили чим хата багата, навіть не догадуючися, що це сам престолонаслідник Австро-Угорщини. Його все приймали, як звичайного австрійського старшину.

Карло і Зита частенько робили прогулянки в гористі околиці, щоб більше пізнати цей нарід, його життя і потреби. Там вони радо ставали до розмови з кожним мешканцем, що принагідно їх стрівув та розпитували про всячину.

В жовтні 1912 року Карло був піднесений до ранги майора й перенесений до Відня. В Коломиї військо й старшини, а то й населення жалували за Карлом, бо всі з ним зжилися дуже близько. Вони знали, що брак присутності Карла між ними дасться прикро відчути.

У Відні Карло й Зита замешкали в замку Гецендорф, що для них відновив сам цісар Франц Йосиф. Цей будинок був майстерно збудований ще за часів Марії Тереси. Збудував його знатний будівничий Пакассі, італійського походження, що тепер мешкав у Шинбруні.

Найбільш атрактивною була в замку галерія з дорогоцінними малюнками та дуже вартісними старовинними образами. Були там рідкісні малюнки й фігури дітей, які малював колись славний маляр Данило Гран.

Карло, а головно Зита не почувалися добре в цьому замку. Вони багато краще чулися в звичайнім будинку в Вартгольці, де 20 листопада народилася їм перша дитина-хлопчик. Всі сподівалися, що він назве сина іменем старого цісаря Франца Йосифа, але так не сталося. Карло бажав, щоб його син мав ім'я його батька Оттона. На цю пропозицію згодився й цісар й сина названо Оттоном.

Сам цісар 82-літній Франц Йосиф тримав правнука до хресту. На хрестинах був присутній також Франц Фердинанд. Можна було завважити, що він був подразнений, зимний і майже лихий. Зита добре знала, чому він такий подразнений і зворушений. Йому вже також того всего забагато. Він мусів прийти на хрестини сам, без

своїї дружини, яку так дуже любив. Вона, жінка Франца Фердинанда, княгиня фон Гогенберг не є з королівської родини і їй всюди замкнені двері. Зита докладно знає, які думки переходять через голову Франца Фердинанда Чейжеж цісар вже 82-літній старик! Чи ж він не думав ніколи вмерти?? А Франц Фердинанд має вже сорок дев'ять літ! Він вже не молодий! А скільки літ йому ще лишилося жити? А він має ще так багато зробити, хоч би тільки те, що постановив.

Найперше, має здобути права для свого найстаршого сина і зробити його тронаслідником. Інакше він мусів би корону передати своєму молодшому сестрінкові Карлові. А Карло не бере цього поважно. Прийде на чергу отой Карло, а по ньому його син Оттон, якого тепер хрестять.

Він, Франц Фердинанд, зробить все можливе, щоб до цього не допустити. Але роки скоро минають і приходить нещасливий день 28-го червня 1914 року. Нагло Франца Фердинанда не стає між живими, а цісареві Францові Йосифові минуло вже 84 роки. Ще тільки Карло лишився.

Тіло замордованого перевезено воєнним кораблем «Вірібус унітіс» до Трієсту, а звіттам спеціальним потягом до Відня. Дня 2-го липня в 10-тій год. вечером потяг приїхав на Зюдбангоф. Цісарський двір про це не був повідомлений. Зита бічними дорогами дізналася, що приїхав потяг з небіжчиком до Відня й зачала обговорювати з Карлом цю справу. Карло мусить бути на дворці в часі приїзду потягу. Карло з'явився на Зюдбангофі й побачив лише кілька мужчин вбраних на чорно. Вступ на двірець був заборонений. Виглядало, що тіло небіжчика було в пляні потайки перевезти до Відня, щоб ніхто не знав і щоб не було ніяких церемоній. Так виглядало, що тіло тронаслідника принижено, немов би то було тіло якогось злочинця .

До Карла приступає князь Альфред Монтенуово, наградник Франца Йосифа. Його постать струнка, обличчя з виглядом старшої вже людини. одначе непріємно зворушеної. Він просить, щоб архикнязь Карло відійшов, бо він, Монтенуово, хоче зачинати похорон з двірською етикетю. «Іх Величество», зачав він, але не скінчив, бо в тій хвилині Карло перервав: «Залишіть дурниці! Я жду на тіло мого стрійка й його дорогої дружини. Етикета

не має тут місця». Князь Монтенуово не відважився щонебудь на це відповісти.

Монтенуово не розходилося про етикету. Тут було підготовано щось іншого. Зита занадто інтелігентна, щоб не розуміла в чому річ. Князь Монтенуово підготував пімсту над тілом замордованого Франца Фердинанда за те, що колись не прийняв його перепросин особисто за образу Софії Хотек. Відтоді він цілий час переслідував Софію і старався всюди понизити Франца Фердинанда, який був безсилий цьому запобігти. Дійшло навіть до того, що кілька літ пізніше, Франц Фердинанд мусів сказати князеві Монтенуово, що він не є сином свого «закононого» батька, але з неправого ложа. Це викликало ще більшу ненависть до Франца Фердинанда.

Сьогодні Франц Фердинанд вже неживий і безсильний. Монтенуово хоче тепер пімститися на ньому — це найлегша нагода. Це час, на який він так довго ждав. Він знав, що Франц Фердинанд, як трононаслідник мав право на цісарський похорон, хоч його жінка цього права не має. Франц Фердинанд буде похоронений в Капуцинській гробниці, а його жінка Софія може бути схоронена денебудь. Цим він не переймався

Двірський похорон третьої князи

Архикнязь скоро довідався про пляни Монтенуово й поспішив до Зити. Вона попала в розпуку, коли довідалася про все. Як можна розлучити двох людей, які так щиро й вірно любилися? За життя вони не могли навіть кілька годин перебувати одне без одного! А тепер по їх смерті розлучити? Чи не можна цьому запобігти? Карло щось бурмотів під носом, але того ніхто не чув. Він пригадував собі, однак дуже неясно, що Франц Фердинанд ще за життя колись говорив йому про своє останнє бажання. Це було завіщання: коли б він помер, то його бажанням було, щоб він зі своєю дружиною був похоронений в каплиці Артстеттен, недалеко його замку. Він відчував, що Монтенуово може й по смерті наробити йому лиха, тому не дав себе побідити. Добре! Хотек може бути зараз туди перенесена, але трононаслідник мусить мати державний похорон! Цього вимагає двірська етикета.

Зита й ухам своїм не могла повірити, коли почула про пляни Монтенуово. Мусить щось статися, щоб диявольські пляни Монтенуово знівлювати — говорила

вона до Карла. Карло таки зараз поїхав до надрадника двору й зажадав, щоб похорон відбувся спільно, архикнязя й його дружини Хотек. Монтенуово тільки стиснув уста і злісно подумав, що тільки цей одинокий молодик йде йому на нерви. Але на момент він застановився і знайшов вихід із цього положення. Похорон третьої кляси!!

Він таки зараз дав зарядження, щоб в оксамитній каплиці відбулася похоронна церемонія. Цей розпорядок був лукавий і мстивий, бо оксамитна каплиця — це була найменша двірська каплиця, що не могла вмістити в собі навіть половини двірського персоналу. Рівнож вирішено, що жалібні церемонії мають відбутися в дуже вузькім двірськім окруженню.

В каплиці споряджено два катафальки: один пристойно вбраний і на підвищенню та з ініціалами Франца Фердинанда, а коло нього другий катафальк, бідний, без прикрас і на один метер нижче від першого. На першому зложено тіло тронаслідника Франца Фердинанда, а на другому його дружину архикнягиню Хотек. Прикрасою катафальку архикнягині були тільки дві білі рукавички коло її голови й віяльце, що було радше обидою тіла, замість пошани.

Зверхники європейських держав вислали свої співчутливі кондоленційні телеграми, а деякі з них були особисто на похороні. В замку повстали негодування, бо в каплиці навіть домашня двірська челядь не вміщувалася. Монтенуово виправдувався, що старий цісар потребує спокою й не бажано, щоб робити великі похорони, бо найменший гамір може мати лихі наслідки.

Німецький цісар Вільгельм повідомив, що він приїде особисто і то зовсім приватно і не зворушить старого цісаря. Вкінці цісар Вільгельм II є пристелем замордованого. Монтенуово серйозно над цим застановився.

Тимчасом Відень не був безпечний. Правдоподібно убивник зі Сараєва мав також і в Австрії своїх прихильників.

Трое малих сиріт

На похоронні торжества взагалі не було вислано запрошень. Коли Зита про це довідалася, спитала, що за причина. Князь Монтенуово, замість відповіді, тільки стиснув плечима. В каплиці, що в ній заряджено похоронні церемонії була так мало місця, що навіть трое

сиріт по небіжчиках не було запрошено. Зиті було вже того забагато.

Як? — питала сама себе. Він хоче дітям заборонити помолитися над домовинами своїх улюблених батьків?? І сталося щось такого, чого досі у віденському цісарському замку ще не було.

В тісній каплиці появилася Зита з трьома малими сиротами по Францові Фердинандові й повела їх прямо до домовини. Панове із замку підняли тільки руки зі здивування. Що їм робити? Монтенуово вже встав, щоб випровадити дітей з каплиці, але не відважився зробити крока й сів знову. За цими сиротами є й їх символічно охороняє Зита, нова престолонаслідниця. Вона не дозволить, щоб дітей випровадити з каплиці.

Двірські дами зачали між собою шепотіти: Чи це поведінка престолонаслідниці? — питали себе. Чи Зита думає, що вона може собі все дозволити? Чи вона така певна себе? Шепоти змагалися немов шум вітру й можна було сподіватися й бурі.

За чешкою вступає на трон італійка.

Але ця гарячка триває коротко. Вечором домовини були перенесені на Західній Двірець, а звідси будуть перевезені до Артстеттен.

Одна компанія кавалерії й одна компанія почесної гвардії з смолоскипами, три чи чотири повози і це все.

Франц Фердинанд хоч не був популярний, але віденці віддають йому гідно останню прислугу. Він же був таки тронаслідником і впав жертвою за державу. Монтенуово бажав, щоб похорон відбувся без розголосу й без популярності, майже потайки. Він замкнув всі дороги військом, куди мала переходити похоронна процесія. Але сотки тисячів людей стоять за плечима війська й приглядається процесії.

Монтенуово хоч як могучий, але не аж такий, щоб міг заборонити всім мешканцям Відня приглядатися похороні тронаслідника.

Небо гнівається

На Маріягільфергассе нагло прорвано військовий кордон. Около п'ятдесят начорно одягнених мужчин прилучилися до похоронного походу. Не помогли ніякі протести. Були це Шварценберг, Турн унд Таксіс, Ліхтенштайн, Штаремберг, Кінський, Лобкович, Фірстенберг, Гогенлогє, Ціхи Гайос і інші. Були то заступники старої

Австро-Угорської аристократії. Вони прийшли віддати останню пошану своєму приятелеві, а своїм способом приступлення до похоронного походу задемонстрували проти махінації, яку зробив князь Монтенуово.

Потяг з домовинами приїхав точно в першій годині по обіді на двірець Пихляри. В тій хвилині зірвалася страшна буря. Присутні скрилися перед нею в маленькій почекальні на залізничному перестанку. Коли вони там стояли гнів неба освічував блискавицями перестрашені їх обличчя. Небо було ображене способом поступовання з померлими, які станули віч-на-віч перед вічністю.

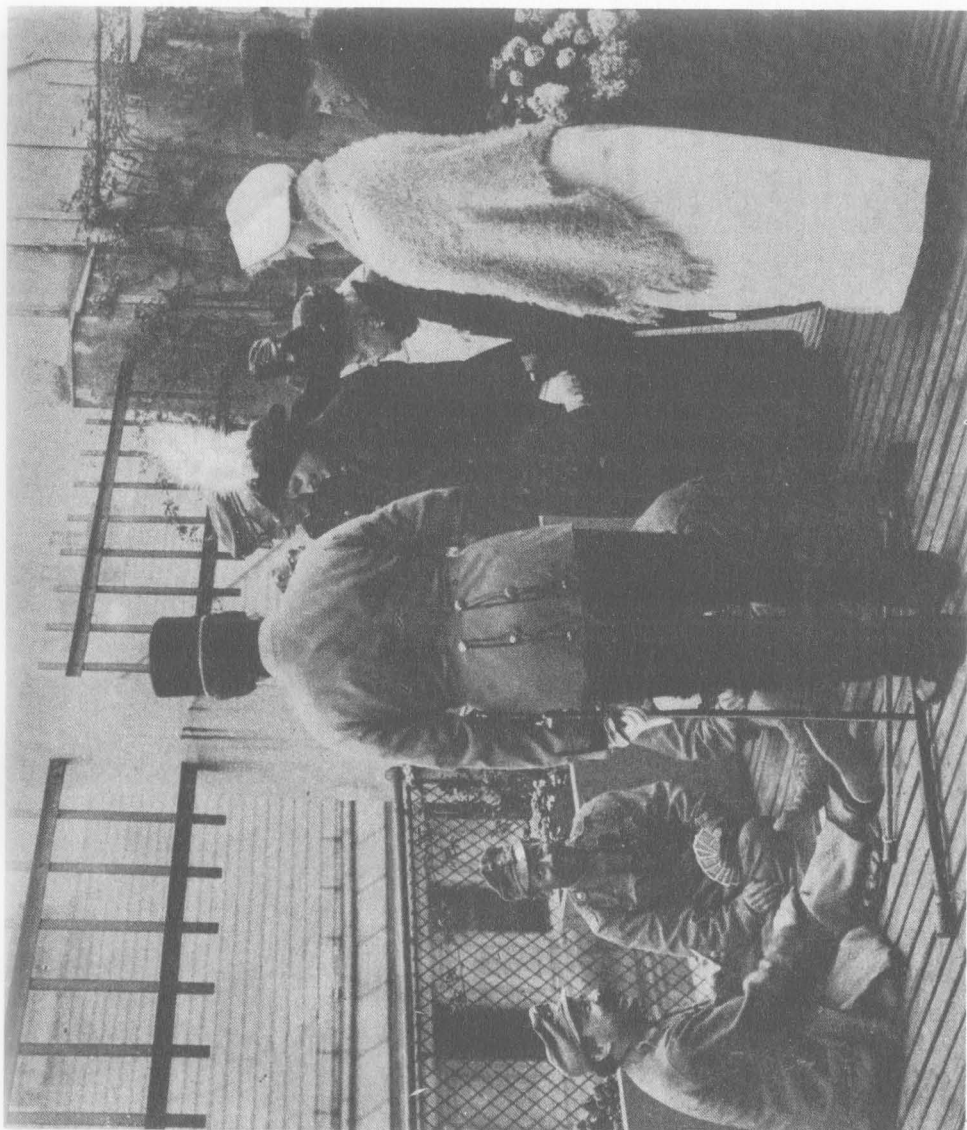
Така погода тривала кілька годин. З першими проміннями сонця обидва повози з домовинами, до яких було запряжено по вісім коней, рушили в напрямі русла ріки Дунаю. В часі бурі кінь сполохався і став непокоїтися. Другі коні стали неспокійні так, що колеса повозів зачали підскакувати. Була навіть небезпека, що повози з домовинами перевернуться.

В останній хвилині вдалося коней успокоїти. Тимчасом у Відні далось відчутти велике невдоволення з поступовання надрадника цісарського двору та пониження похоронів Франца Фердинанда з дружиною. Аристократія, що зігнувала Монтенуово, вийшла у Відні переможно. Цісар не інтересувався подробицями похоронів. Він щойно 7-го липня вернувся до Ішелю. Перед тим він був вислав листа до свого надрадника власноручно писаного, тай власноручно заадресував. В листі висловлював признання за вірну його службу й печатливість. Він, Монтенуово, старанно вив'язувався з обов'язків доручених монархом. Через те цісар часто й недобачував, а може й не хотів добачувати крім своєї волі, ще й волю надрадника.

В і й н а

Зита знає, що ця людина не є її приятель. Він не може ним бути, й вона цього собі не бажає. Вона надто второпна, щоб не знала, що він скоро впаде жертвою різних інтриг і мусить дуже уважати, щоб не потерпіти ще більше. Вона, Зита, знає і всі в цісарським дворі знають, що хто хоче і що кому належиться.

Тимчасом Зита мусить терпіти маленькі нестачі, немов колєння іглою. Вона не може всього так зробити, як це звикли робити на еспанському королівському дворі. Вона сама ходить на купно в товаристві тільки

Почалася війна.
В 1915 році Ар-
хикнягиня Зита
відвідує школу-
воєнних інвалі-
дів, Архикнязь-
у той час пере-
буває на фронті,
як командант гру-
пи. Молода Архи-
княгиня в тому
часі з'єднує собі
навіть між людьми
злої волі більше
симпатії, як цілій
царський двір!

однієї двірської дами й від неї довідується, що майбутня цісарева Австрії мусить держати більший дистанс від дворян. Вона й без того мало виходить з цісарського двору. Зате більше проходиться в своїм парку. Її закидають, що майбутня цісарева не може віддалитися від світа, бо це може навести людей на злі думки.

Яке це все маловажне в порівнянні до страхіть, які зарисовуються на обріях! Війна вибухла в наслідок ультимату Австрії до сербського уряду за замордування Франца Фердинанда. Ультимат був дипломатично й мало зрозуміло укладений. 23-го липня був вручений Сербському Урядові з бажанням до 48 годин дати відповідь. В тому часі половину Австро-Угорської монархії було вже змобілізовано, хоч Сербія зобов'язалася виконати всі бажання Австрії. В цю справу вмішалася Англія, як арбітер, однак вона ще більше справу заколотила. Але було вже запізно.

За кілька днів зачалася мобілізація в Німеччині, в Росії, в Франції...

Світова війна! Зита тремтіла. Яку судьбу принесе їй війна? Її предки були французи, а були виховані в Італії й Австрії. Вони знали по пів тузина різних мов. Ніякий нарід не був ані ліпший, ані гірший від другого. Кожний з народів має право на життя. Все те, що часописи в різних державах пишуть і що державні мужи говорять проти себе — все це брехня! Брехня, яка принесе мільйони жертв смерті.

4. ЦІСАРЮ, ДАЙ МЕНІ ТВОЮ ШАПКУ!

У Відні, Будапешті, Берліні й у Парижі — всюди однаковий настрій. Люди стоять перед видавничими льокалями й очікують новостей. Врешті вирішено війну... Мужчини спонтанно зачали співати свої національні пісні та приготовуватися до війни.

Найбільше раділи націоналісти, що належали до Австро-Угорської монархії. До тепер Європа творила немов одну країну. Границі держав були вільні для переходу туристів. Не треба було мати окремих пашпортів. А тепер у Відні, Парижі, Берліні й інших столицях люди будуть арештовані на вулицях міст тому, що стягають на себе підозри шпівнів, бо говорять своїми мовами, або говорять з чужим акцентом. Багато буде вбитих без суду, ще заки прийде поліція.

Цісар Франц Йосиф II-ий мав уже 84 роки в часі вибуху першої світової війни. Наша світлина представляє, як цісар розглядає на мапі терен війни. Цісар помер в листопаді 1916 року, а його наслідником став Карло.

Виставові шиби в крамницях будуть порозбивані тільки тому, що так уряджені, як у чужих державах. На кожній вулиці будуть відбуватися арешти тільки за підозріння в державній неприхильности, або за підозріння в шпіонажі. Вони, ті арештовані, так довго сидітимуть за ґратами, аж доки не буде доказано, що це зовсім спокійна, невинна і лояльна до уряду людина.

Появляються нові, незнані досі поезії з крикливими заголовками: «Сербія мусить бути знищена», або «кожний стріл в одного москаля», або «кожний штих в одного француза». Появляються незнані досі поезії ненависти, як: «Любимо єдність, і боїмося її, а маємо одинокого ворога Англію». У всіх країнах те саме, немов

електричним струмом перейшло. Деякі фанатики вже навіть не поздоровляють себе прийнятим досі звичаєм, добрий день, чи добрий вечір, але: «Боже, скарай Англію».

На молоду Зиту все це робить прикре враження й її бере розпука. Це не може вміститися в її голові. Звідки взялося в людей стільки ненависти? Звідки стільки пімсти? За що? Кожний удар штихом мав би коштувати життя одного француза? Або життя кожної іншої людини? Зита досить інтелігентна. Вона знає ту односторонню людську ментальність і завзяту сліпоту, що її називають шовінізмом. А всякий шовінізм жадному народові не принесе щастя, ані нічого доброго. Більш, як одна третина Австро-Угорщини складається з чехів, українців, словаків, хорватів... Вона знала, що всяка теорія відокремлення цих народів принесе тільки клопіт Австрії, яка не буде в силі всіх задовольнити. Вони зачнуть нові суперечки між собою й не схочуть мати Австрію своїм посередником.

Зита знає, що міністер заграничних справ Австрії граф Леопольд фон Берхтольд несе всю відповідальність за виповідження війни. Цей міністер вповні свідомий своєї відповідальности. Перед самим початком війни він вияснює в своїм меморандумі: «Між нами й Сербією стоїть велика слов'янська проблема, яку мусимо розв'язати. Якщо цієї проблеми не розв'яжемо, тоді вона розв'яже Австрію».

Як міністер фон Берхтольд думав розв'язати цю слов'янську проблему, тяжко догадатися. Зита була пригноблена, бо вона краще орієнтувалася в рішальних плянах міністра. Пригноблення Зити впливало й на Карла, який був вихований у військових школах Австрії. Йому ніколи й на думку не приходило, що Австрія може програти війну. Однак дочекався того часу, коли австрійська армія була переможена, а в додатку бачив, як союзник Австрії Німеччина зачисляв Австрію до другорядних армій. В перших місяцях війни Німеччина перебрала командування над австрійською армією і якщо були льокальні перемоги — це були перемоги німецькі. Якщоб не було німців, з австрійською армією було б зле.

Вправді, по війні Австрія мала гідне оправдання, коли казала: «Якщоб ми програли війну в протягу пів року, були б ми мали менше втрат і шкоди». Але з по-

чатком війни Карло ще не думає про мир. Він іде зі своїми дивізіями на східній фронт недалеко від Львова і Перемишля. Тут знову стрічається з українцями, з виявами їх симпатій.

А Зита? Для неї вже проминули спокійні й щасливі часи з замків Вартгольц і Гетцендорф. Франц Йосиф висказав бажання, щоб Зита перенеслася з своїми дітьми Оттоном і Аделяйдою до замку Шинбрун. Його бажання було для неї наказом. В перших днях Зита не чулася добре в замку Шинбрун. На дворі Франца Йосифа все ще панує еспанська замкова церемонія, яка є для неї мукою. Кожний віддих може зломити правила двірської етикету та стягнути на неї небезпеку ухилу.

А ці приписи були безоглядні та робили рабами цілу цісарську родину. Вони веліли цісареві й його родині приймати в своїм дворі тільки членів коронованих голів. Там було сказано, з ким вільно цісареві й його родині їсти, чи пити, з ким і що говорити, коли має бути подане до столу червоне вино, а коли біле, коли і в якій черзі цісар має приймати послухання сторін...

Зита знайшла дев'ятнадцять сторін літографічних церемоніяльних приписів: були там правила шлюбних церемоній, при хрестинах, при похоронах та всяких інших. Там аж роїлося від церемоніяльних приписів для найвищих і вищих двірських дамів, палатних і апартаментних пань. Були там приписи, хто і в якому часі міг явитися, щоб послужити цісареві. Тут Зита застановилася.

Одного дня вона стане також цісаревою. Тоді вільно буде її їсти тільки в рукавичках, щодня мусить вбирати все нові черевики і другий день вона не має права вже їх вбирати й тисячі різних церемоніяльних законів мусить респектувати.

Але якимось чудом Зиті вдалося перемогти двірську етикету й виминути церемоніяльні приписи. Вона знайшла спосіб, що зблизилася до серця старого цісаря й він полюбив її, немов власну дочку. Дуже можливо, що на нього вплинув маленький Оттон, бо навіть старенький цісар кликав його Оттоном. При малому Оттонові цісар відкрив свою скромність і навіть віджив.

Малий Оттон — це мила й розумна дитина. Його дитиняче обличчя обрамовували ясноволосі кучері, а темносині очі були повні виразу й розуму. Ця напричуд гарна дитина нагадувала цісареві його братанича Оттона, який, хоч провадив життя поза приписами цісарського

двору, все ж таки цісар його любив. Ця любов тепер перейшла на малого Оттона.

Старенький цісар проходжувався по шинбрунському парку з малим Оттоном. Нагло малий Оттон станув і з притиском промовив наказуючо: «Цісарю, віддай мені твою шапку!» Цісар послухав, повний любови скидає з голови свою чорну шапку, ту, що її дитина так дуже любить. Він це робить незважаючи, що гаряче сонце спалює йому чоло.

«Цісарю, я хочу піти до твого кабінету!» І цісар знову бере його до своєї політичної робітні, яку вважав найсвятішою в своїм замку. Сюди мали доступ тільки його адютанти. Дитина вибирає з шафи старовинний годинник і бавиться переважливими документами, розкидає їх по столах й лишає небувалий тут непорядок.

В тім часі входить великан, придворний льокай Заврек і робить перед цісарем низький, аж до землі, уклін. Це надзвичайно подобалося дитині й вона каже цісареві: «Цісарю, чи ти також можеш зробити такий низенький поклін, як Заврек?» І вісімдесятчотирилітній цісар склонюється так низько, як тільки може і пробує ще глибше склонитись, бо це справляє дитині приємність і вона плескає в долоні.

В дворі робить це враження й деякі зачинають турбуватися. Одні беруть це поважно, другі тільки здвигають раменами. Їм не страшний малий Оттон, але його мати зачинає лякатися цього впливу. Вплив? Це може переборщено, щоб це називати вплив. Але це таки дуже зблизило Зиту до цісаря. Більш, як еспанська двірська церемонія, навіть більше, чим двірський інтригант, надрадник цісарського двору Монтенуово, який все хоче тримати в своїх руках. Під його проводом витворюється нова кліка, яка систематично працює проти Зити. Про неї зачинають у дворі говорити, як про чужинку, якої думки й ціла душа лежить по противній стороні. Це не є ніякою тайною, що її багато сестер і братів почуваться французькими принцесами й принцями, як от Сикст і Ксавер. Є також правдою, що її брат принц Сикст зробив докторську дисертацію на Сорбонському університеті, в якій доказав, що всі Бурбони є французами. Чи дім Бурбонів не держиться приписів бурбонських лілей в своїх гербах? Чи ці принци, Сикст і Ксавер не служать обидва в бельгійській армії, як старшини? Вони ще не зачали відігравати укритої ролі, коли то зачне виринати

на денне світло світової історії життя Карла й Зити. Але це прийде аж в 1917 році. Та вже тепер віденський замок знаходить причини глядіти на це досить підозріло.

До чого Зита тільки візьметься, то всі в замку переконані, що вона робить фальшиво, Зита є неможлива, бо вона бачить, чого двір не хоче бачити. Вона бачить калік, бачить також порожні руки в кишенях, бачить перших воєнних сліпців, що переходять вулицями, тримаючися плотів. Вона зачинає відвідувати шпиталі й опікуватися хворими, розподіляє поміж них харчі й цигарки і то таки в замку, на очах дворян.

Вона розподіляє не тільки хворим австріякам, але також і полоненим, що воювали проти Австро-Угорщини, ворогам, Так! Вона тепер не спосібна відчувати ненависть до безборонних калік і така лишилася. Вони воювали проти Австрії й Німеччини, та все з такими почуваннями, як австріяки й німці. Їх вислали на фронт не питаючи, чи вони хочуть битися, чи ні.

Чим більше двір Зиту очорнює, тим більше вона стає популярна між народом. Слово «нарід» звучить мило в ухах Зити. Віденське населення середньої класи є глухе й сліпе на все те, що діється в цісарському дворі. Всі вони є приклонники Зити. Деколи її автомашину стримують люди на вулиці Кирн, або на Рінгу, щоб зблизитися до неї та стиснути її руку. Час-до-часу вона дістає в дарунку плетені з волічки рукавички, светери, чи панчішки для дітей, а деколи в'язанки квітів від продавчинь квітів. В таких випадках румяніється її бліде лице з радості й вона симпатично усміхається, бо засадничо вона не сміється.

Все вона думає про Карла, який там десь на фронті. Були вже три трононаслідники і Австрія їх втратила. Тепер з конечности Карло мусить бути на фронті, не думаючи про небезпеку. Цісар також про те думав, аж на початку 1915 року вияснено цісареві, що його братанич знаходиться в правдивій небезпеці війни. Цісар немов здивувався, немов йому вперше доводиться це почувти, хоч нема сумніву, що він мусів сам про це знати.

Це подіяло на цісаря. Карло буде відкликаний з фронту й перебере вище командування, яке знаходиться в Чехії. Карла зараз приділено до генерального штабу. Цісар вперше відчув, що війна Австрії й її союзників не буде виграна.

На вістку, що Карла відкликано з фронту, Зита відітхнула з полегшою. Хоч Карло вже не є на фронті, вона все ж таки його рідко коли бачить. Він безнастанно приймає різні авдієнції й воєнним нарадам немає кінця. Навіть перше Різдво Христове Зита не може разом з Карлом відсвяткувати. Вона святкує це велике родинне свято сама в Шинбруні. Тепер вона ждала на прихід третьої дитини. Березень 1916 р.

Легенда завмирає...

Справа з Францом Йосифом не добре стоїть. Він вже старий, він забагато пережив, або, кажучи його словами, він нічого в життю не заощадив. Він чується все змучений й не має охоти до життя. Він належить до тих людей, що за життя створили легенду. Нарід його називає «любий, старий, добрий цісар в Шинбруні».

Народ бачить в ньому людину, що ціле своє життя тяжко працювала і то все тільки для народу. Він кожного дня вставав рано в 5-тій годині, сівав при своїм бюрку, від котрого вставав аж в 8-мій годині вечором. Ціле життя спав на полевім ліжку, немов простий вояк у касарні. Все населення знає про це залізне касарняне ліжко, яке в кожному цісарськім замку, куди він лише поїде, жде на цісаря. Населення також знає, що цісар їсть на снідання два сухарці, пісні без масла.

Може й тому він так довго живе, що так багато в своїм житті пережив. Пережив він і своїх приятелів, і ворогів. Пережив свою жінку, свого сина, своїх братів і своїх братаничів, Шварценберга й Бісмарка, Вільгельма I й Наполеона III, мадярського революціонера Людвика Кошута, який свого часу створив мадярський національний уряд, відкидаючи дім Бабсбургів, пережив й італійського революціонера Джіякомо Мазіні, який свого часу очолював мадярсько-італійський заговор.

Він всіх їх пережив і в дійсності, в часі його панування, не все йшло йому найкраще. В 1859 році Італія еманципувалася від Габсбургів, в 1866 р. була програна війна проти Прусії, по німецько-французькій війні заключено мир в 1871 році і вже тоді було зовсім ясно, що не Австрія, але Німеччина має рішальний голос в середній Європі, а властиво на всьому європейському континенті. В 1912 році Австрія поширила свої впливи на Балкани.

Проте нарід вірив своєму цісареві, передовсім вірив від першого року двадцятого століття, що так довго війни не буде, як довго живе цісар. В те саме вірив і цісар Франц Йосиф і говорив: «Як довго я живу, мушу добре уважати, щоб не зробити якої дурниці». «Я мушу якийсь час жити, — говорив, — бо як умру, то й моя імперія завалиться».

Так проходило його життя. Він усіх пережив, а навіть самого себе. Він не багато знав з того часу, в якому жив. Все держався старих цісарських правил і був проти всякої реформи. Як коли хтонебудь натякнув на реформу, він уважав це за особисту образу й ніколи не висловлювався за нею. Навіть в армії не допускав ніяких змін, мав над нею повну зверхність і навіть не допускав нікого до слова. Він уважав себе вояком, але й бюрократом у військових справах. Більше звертав увагу на побічні й не суттєві справи, а тим самим занедбував рішальні стратегічні питання й військову тактику. Одначе, вкінці, не була його вина, що Австро-Угорська армія в часі першої світової війни підупала, і що німецька армія на ціле небо її перевищила.

Зрештою, ніхто краще не знав про цю перевагу, як сам Франц Йосиф чим він дуже турбувався. Навіть в часі вибуху війни кружляла в Відні анекдота, що його адъютант-курер голосить цісареві: «Ваша Величність, війна вибухла!» Цісар спокійно відповів: «Правильно! Тільки прусаків добре бийте!» Цю анекдоту поширено, щоб вказати на те, що цісар в останніх роках свого панування не був паном ситуації. Для оцінки, що він був свідомий меншевартості своєї армії, була поруч німецька армія, яка справляла в душі цісаря злість.

З початком третього року війни помер цей славний цісар, що всіх, а навіть самого себе пережив. Смерть була тяжка й довготривала, як і його життя.

Вечором 11-го листопада 1916 року було урядово проголошено, що цісар терпить на бронхіт. Домашній лікар цісаря доктор Керцль стягнув до цісаря спеціалістів. Але в нього не виявилось ніяких змін. Кашель, горячка й дрижання не змусили його змінити денний порядок. Він мимо недуги сидів у своїм кабінеті, читав звідомлення й підписував розпорядки.

Всі прояви показували, що він вже довго не проживе, однак цісар не подавався. Він уважно перечитував

звідомлення, що йому предкладали члени кабінету, давав розпорядки та вирішував пропозиції йому справи.

Однак, не все давали до перегляду цісаря. Його шанували й не бажали, щоб всяка невдача війни не справила старенькому монархові прикраси. Він переглядав докладно ті другорядні документи, корегував їх, справляв і змінював слова, а часто й цілі речення. До кінця свого життя приймав телефони, а їх було немало. В Шинбруні було денно сотки різних телефонів, які сам цісар полагоджував.

Дня 12-го листопада архикнязь Карло був покликаний до Відня. Лікарі числилися з тим, що цісар вже не довго буде жити. Карло був зворушений. «Боже, візьми від мене цю гірку чашу» — звирився Карло своєму адютантові. Тепер він зрозумів, як тяжко є правити державою в так важкий час. Він мусить цю гірку чашу прийняти. Останні два роки забрали всі його сили.

Він оглядав побовища в Буковині, бачив і гори Карпати, бо там перебував, перейняв головну команду над дивізією «Шляхетна квітка», що стояла у Тиролю та співпрацював в головній квартирі з Гіндербургом, Людендорфом і з Сикетом.

В Буковині, оглядаючи побовища, приймав звіти переважно від українських вояків, що служили в австрійському війську, був захоплений їх хоробрістю та декількох відзначив за відвагу.

В Карпатах стрічався часто з українським населенням, відвідував в уніформі звичайного вояка, гуцульські господарства й залюбки розмовляв з українськими селянами. В Коломиї відвідав українську виставку ручних кустарних виробів і дістав в дарунку від українців деякі експонати. Зита, що була разом з Карлом, дістала вишивану сукню в прекрасно різьбленій касетці. Вручила її пані О. Колесса, жінка проф. Львівського Університету й посла до австрійського парламенту.

Франц Йосиф не спускав його з ока і був з нього вдоволений. Велів себе інформувати про всі події. Одного дня сказав до президента Академії Наук Угорщини Адальберта фон Берзевічі так: «Мій наслідник є працюючий, все невтомний, молодий чоловік і я ним радію. До нього можна мати повне довіря».

Дня 13-го листопада цісар прийняв в себе Карла. Ніхто з них не згадував про недугу Франца Йосифа. По нараді архикнязь Карло мав зараз вертатися до голов-

ної квартири. Але лікарі йому відраджували вертатися. Смерть цісаря була вже близько. Його часто нападав і мучив кашель. Він вже нічого не їв і час-до-часу випив тільки склянку шампанського вина, але працював завзято й без перестанку. Гарячка піднеслася й лікарі ствердили запалення легенів.

Дня 19-го листопада зажадав монарх Святих Тайн. Він знав, що мусить вмерти й папський нунцій передав йому благословення від Святішого Отця. Мимо тяжкої недуги, цісар не хотів йти до ліжка. Карло й Зита налягали, щоб положився, та цісар відповів, що не чується аж так дуже зле, а тільки дещо ослаблений.

Його гарячка не лишала. Другого дня Франц Йосиф працював, як звичайно. Третього дня, 21-го листопада, працював також без перерви цілий день. Десь о годині 4-ій поклав перо на бюрко, приложив руки до гарячої голови й зачав гарячо молитися. Врешті, кінець-кінців дався намовити, щоб пішов до ліжка. Але заким положився повелів своєму камердинерові, щоб завтра збудив його раненько, в 3.30 рано. Він велів збудити себе скорше тому, що нині ще не скінчив своєї щоденної праці.

Однак, він вже більше не встав і не докінчив своєї праці. Вечором в 7-мій год. стратив притомність. Лікарі тільки стиснули раменами.

Не було вже надії на життя. Скликано всю найближчу родину. Карло ще раз увійшов до цісарської спальні. Він тільки зимно усміхнувся, говорити не міг.

Цього вечора цілий Відень вийшов на вулиці. Перед Шинбруном стояли люди як мур. Їх очі були звернені вправо, де була цісарська спальня. Багато людей плакало.

В невеличкім сальоні коло цісарської спальні найближча родина цісаря ждала на його смерть. Тут були Карло й Зита, кількох архикнязів і княгинь, а між ними була одна старша сива дама, пані Шрап, довголітня приятелька цісаря, з якою він довгий час снідав. Він звик був говорити, що може замачати суху булжк в тій каві, яку вона зварила. Ця пані Шрап була незвичайних честот і ціле своє життя посвятила на услуги цісаря.

Коли вона довідалася, що Франц Йосиф вмирає, в її очах появилися сльози, але трималася бадього. Хоч вона не належала до цісарської родини, ніякий жан-дарм, ані лакей не відважився її завернути. Всі знали

її прив'язання й вірну службу цісареві. Вона була так само легендарна, як і її приятель. Вона разом з членами родини ждала в сальоні, ждала на смерть монарха. Вона стояла дещо ізольована від членів родини, бо еспанська двірська церемонія не передбачала ніякої пані Шрап. Архикнязі й архикнягині крутили носами й відверталися від неї й не бажали з нею нічого мати.

Але знайшовся хтось, що займав на дворі якесь становище і він одинокий звернув увагу на стареньку заплакану паню і сказав, щоб вона вийшла.

Їй була зрозуміло, що вона не має тут що робити, й вишла. Вона може і в дома держати жалобу за цісарем так само, як і ті, що тут чекають на його смерть. Як тільки вона зблизилися до дверей, заступив її дорогу Карло, трононаслідник, що за кілька хвилин стане цісарем. Він зробив перед нею глибокий поклін й подав їй своє рам'я. Так перейшов з нею через сальон. Тепер уже ані архикнязі, ані архикнягині, ані інші дворяне не крутили носами. Вони розступились і зробили вільний перехід пані Шрап і Карлові.

Карло відчинив двері цісарської спальні і пані Шрап увійшла до спальні та підійшла до смертного цісарського ліжка. За пару хвилин Карло випровадив її зі спальні.

Коло 9-тої години Франц Йосиф зайшовся кашлем, а після того тільки чути було, що кашель захаркотів у горлі. Всі були переконані, що нема вже рятунку. П'ять по дев'ятій цісар заснув вічним сном.

Льокаї з смолоскипами в руках розбіглися по темнім подвір'ю замку Шинбрун. Вістка про смерть цісаря переходить з уст до уст. За кілька хвилин знає про це цілий Відень. Театри, кіна, каварні, ресторани, після отримання вістки, замкнули свої входи.

Старий цісар лежить на своїм залізнім полевім ліжку, а у схрещених руках тримає розп'яття. Перед ліжком клячуть пані Шрап, клячуть архикнягиня Марія Валерія, клячуть також Карло й Зита. В одній хвилині Зита взяла Карла за руку. Вона знає, що йому переходить через голову; його думки є ті самі, що й вона має. Тепер можна бачити ясніше цілу справу. Він, Карло, мусить нести тягар війни, мусить спорожнити чашу, якої він так лякався. Це буде великий тягар, а чаша буде гірка. Один Господь Бог може допомогти Карлові.

По кількох хвилинах встають Карло і Зита і йдуть разом до сальону. Від тепер вже не Карло й не Зита, але цісар і цісарева. Присутні двірські дами роблять перед ними глибокі королівські уклони, присутні панове роблять глибокі, майже до землі, уклони. Рівнож і Зита робить глибокий уклін перед своїм чоловіком і цісарем. Вона бліда. Карло з присмістю підносить її з довготривалого уклону.

Тепер стоїть вона побіч нього і добре знає, що від тепер вона вже не зможе бути з ним, як досі й він не буде вже до неї належати. Тепер він цісар, а вона цісарева.

5. ПО СИНІХ СХОДАХ ДО ТАЄМНИЧИХ ДВЕРЕЙ

Сензаційне звідомлення про Габсбургів

Зита не знає як стоять воєнні справи, які відносини воєнних сил по обидвох сторонах. Пізніше скаже Людendorф, що Карло ще не доріс до своїх завдань. Не доріс? Якщо завдання архикнязя є скоротити страхінття війни для народу, то Карло сповнив свій обов'язок найкраще так, що йому не дорівняв його союзник Вільгельм II.

Але світ не судить по тій точці бачення. Світ бачив молодого, недосвіченого монарха, повного добродушної покори, того, що ніколи й нікому не хотів зробити жадної кривди. Світ бачить його, що ані не може й не хоче себе заслонити. Він думає й вірить, що всі люди є такі самі, як і він. Можливо, що це було його найкраще потягнення, але ж це саме кинуло його рівночасно в пропасть. Він ніколи не вмів щонебудь злого думати про людей.

Одиноким його бажанням було чимскорше закінчити війну. Але це бажання не мало ніякого відгомону на його співпрацівників. Одинока Зита, що стояла найближче при ньому, піддержувала його бажання. Вона рішена безкомпромісово, як і він. Цісарева на очах всіх була достойна і пристойна так, що не можна було від неї вимагати більшої елегантности й репрезентативности. На всіх королівських прийняттях вона було серйозна, а найлюбша тема її розмов — це замирення й спокій.

Коли Карло пробував бути посередником і коли він, як ідеаліст і мрійник, вірив, що переконає Вільгельма II-го про конечність зречення всяких зобов'язань —

то вона була строгіша. Цісар Вільгельм годився на мир, але аж тоді, коли всі воєнні його противники будуть переможені. Це все гарно й добре, але коли прийде цей час? Чи на те є яка гарантія?

Зита була того переконання, що треба заключити мир навіть зі скромними вимогами, бо кожна хвилина діє на шкоду вояків і держав. Існування монархії, — казала вона, — стоїть на грані. «Боже мій! Щоб тільки стати в союзі з царем. Його царський трон захитаний і як впаде, то й нас і Вільгельма II придушить. Найпильніший наш обов'язок підтримати Ніколая, хоч він тепер є нашим противником. Але його світогляд надто вузький, він є обмежений і скоріше запродасть себе Франції враз з головою й пагонами, чим стане нашим союзником. Ці змагання до зближення виглядають на злуду».

Війна проти війни

В цісарському дворі тільки підсміхаються, як Зита говорить про такі речі. Самозрозуміло, що і в Берліні день пізніше знають, що скаже Зита. В Берліні підсміхаються з ненавистю, немов Зита говорить безглуздо. «Ця молода цісарева виговорює безглузді дитинства, які не можна ніяк брати поважно».

Дитинство... За короткий час весь світ буде знати, як правильно думала цісарева. Московський цар, Ніколай, Вільгельм II і Карло I, всі будуть позбавлені своїх тронів, а один буде позбавлений навіть свого життя.

Зита — одна з небагатьох, що в цей грізний час не стратила голови. Вправді — це не робить її популярною. Її завваги проти війни розносяться, дискутуються, засуджуються й переходять різні форми в розмовах. Її закидають найперше в дворі, а потім в цілій країні, що її брати служать у бельгійській армії, немов би Зита відіграла тут якусь роль. Її закидають, що вона здержала газіві атаки, що були приготовані проти Італії. Вона не здає собі справи з того, що тими й подібними потягненнями псує добре ім'я Австрії. Були поголоски, що Зита мала сказати: «Нехай країну мого мужа візьме чорт». Але то були тільки сплетні злобних язиків на цісарському дворі.

Ці негідні, злобні й неправдиві поголоски виходили не від когось іншого, а тільки від Монтенуово. Він почував себе певнішим, як колинебудь. Коли ж Франц Йосиф не міг без нього обійтися, то тимбільше без нього

не обійдеться молодий і недосвідчений Карло. Але щось сталося неімовірне.

Карло не забув тих інтриг, які Монтенуово робив Софії Хотек. Він велів повідомити Монтенуово, що він його вже більше не потребує. На місце надрадника двору іменував Конрада Гогенльоге, дотеперішнього президента Цісарської Ради.

Коли Монтенуово довідався про своє звільнення, довго не міг повірити. Це не можливо, щоб Карло щось подібного зробив. Як? Він на цісарському дворі мав більше значення, як сам цісар, а тепер так просто міг би бути звільнений??

Поблідлий від злоти, велів замовити екіпаж й їхати просто до замку, та взяти аудієнцію в цісаря. Лякеї поглянули на нього з усмішкою й без колишньої шаноби запровадили його до нового двірського маршала. Цей віднісся до Монтенуово дуже чемно, одначе, на жаль, він князеві Монтенуово не може нічого допомогти. Останніми днями цісар так зайнятий, що маршал двору сумнівається, щоб цими днями могла відбутися яканебудь аудієнція.

Князь Монтенуово легенько обернувся й пішов сходами в долину. Він вже не має вступу до замку. Він довго ще проживе. Переживе він цісаря Карла, але, на ділі, він вже тепер мертва людина.

Це діялося в січні 1917 року.

Спонтанна й без зрілої застанови війна, яка почалася в 1914 році в осени, перемінилася в довготривалу війну, якої й кінця не видно. Все стає ясніше, що середньо-європейські потуги не зможуть виграти довготривалої війни. Перевага Великої Британії на морю щораз стає сильніша. Прохарчування в Німеччині й Австрії стає щораз критичніше. Жінки годинами стоять, щоб купити недоброго воєнного хліба. Бруква стає головним споживчим продуктом населення. Воєнні урядники й робітники купують м'ясо, масло і яйця за великі ціни на чорнім ринку. Нужда й невдоволення зачинає щораз зростати. В самому Відні та в других містах Австрії й Угорщини зачинаються грабунки пекарень та споживчих крамниць.

Карло добре поінформований про життєві умови в своїй країні, далеко краще, як Вільгельм II про життя своїх підданих. Карло невдоволений станом злиднів і положенням населення. В одній промові в парламенті він сказав, щоб стримати чорну торгівлю й спекуляцію.

Граф Чернін був тієї думки, що чорного ринку не дасться зліквідувати, бо в подібних життєвих умовах він всюди існує. Решту він не сказав, але подумав, що цісар надто наївний і не знає психології мас.

Карло ставить внесок до закону, щоб гроші, що були у часі війни зібрані в більшій кількості, по закінченні війни були сконфісковані державою.

20-го січня приїхали до Відня державний секретар зовнішніх справ Німеччини д-р Артур Ціммерман в супроводі адмірала німецької воєнної флотії фон Гольцендорфа. Вони приїхали в дуже важливих справах. З австрійської сторони участь в нарадах брав цісар Карло, граф Чернін, Конрад фон Гицендорф і адмірал фон Гаус.

Початок нарад був дуже драматичний. Ціммерман сказав, що Німеччина буде викінчена до трьох місяців, якщо англійська блокада не буде проломана. Рівнож і Карло сказав, що положення Австрії не менш катастрофальне. Вояки недоживлені і зголоджені, а в більших містах Австрії люди ходять голодні.

Адмірал фон Гоценберг заявив, що вже довго не будуть голодувати, бо є середники, які можуть проломити блокаду Цей середник — то підводні човни. Підводні човни не є лише оборонною зброєю. Вони можуть бути також ужиті, щоб знищити воєнну індустрію Антанти, а це прискорить кінець війни.

Карло знає, що адмірал хоче: необмеженої війни підводними човнами, безоглядного додатку підводних човнів не тільки проти воєних кораблів і не тільки проти торговельних кораблів тих держав, що ведуть війну проти Австрії й Німеччини, але також проти кораблів нейтральних держав, коли ті кораблі везуть товари для противника. І знову показується, що чужий світові, наївний Карло, ясніше й розумніше дивиться на світ і людство, як Людендорф, який домагається необмеженої війни підводними човнами. Карло каже: «Ні! Війна проти подорожуючих і торговельних кораблів є таксамо негуманна, як запотребування трійливих газів. Чи-ж не досить нам ворогів? Хочете спровокувати до війни нейтральні держави?»

Гості з Берліна заперечили йому. У війні, де рішається доля народів, можна вживати всяких середників. Карло знову заперечив. На його думку нема жодної ситуації, щоб можна було вживати всяких засобів.

По довгих годинах нарад і дискусій, які не дали жодних вислідів, засідання перервано до другої години після обіду.

Зита приготувала прийняття для німецьких гостей. В таких випадках двірська етикета приписує тільки легкі виміни думок. Але це прийняття виїмково буде проти всяких приписів. Теперішня ситуація є за серйозна, щоб звертати увагу на етикету.

Адмірал фон Гольцендорф звертається до цесаревої з запитом, яка її думка про підводну війну. Зиту не треба два рази питати про такі справи. Вона не обмежує своїх відповідей тільки про підводну війну. Її справляє прикрість все, що війна приносить. Вона осуджує беззміслові терпіння невинних людей, а причиною є війна. Її не вільно продовжувати.

Безглузді терпіння? Фон Гольцендорф є прикро розчарований. Він не знаходить тут людських терпінь. Якщо є недостатки, то він деякі з них може взяти на себе. Притім він стягнув на собі ремінь.

Зита всміхнулася. Але в її усмішці було щось утаєного. Її обличчя бліде, а очі палаючі вогнем. Вона задумалася над багато заставленим столом. З того стола адмірал їсть, а це не трудно кпити тут з нужди голодуючих.

В ідальні настала тишина. В тім часі адмірал фон Гольцендорф встає, робить перед цесаревою глибокий уклін і просить дозволу попроситися. Він прийде знову за дві години, заким зачнеється продовження засідання. Карло вияснює своїм німецьким союзникам, що він і далі є проти підводної війни. Він не може на це погодитися, щоб місця опертя Австрії в Адрії добровільно віддати. Це його останнє рішення.

Ціммерман і Гольцендорф поглянули один на одного. Тоді Ціммерман сказав, що в Берліні не надіялися на таке рішення цесаря і вже розпочали необмежену підводну війну.

«Вже зачали?» — запитав цесар.

«Перші підводні човни є вже в дорозі...» — відповів адмірал.

«Нехай зараз відкличуть!» — наказав цесар.

«Неможливо, Ваше Величносте! Нема жадних засобів, щоб з вами зв'язуватися». — сказав адмірал, який не зрозумів докору цесаря, і спокійно продовжував далше: «Фльота з двадцять підводних суден стоїть в по-

готівлю. Впродовж чотирьох місяців її число може бути подвоєне...».

Карло опустил безрадно руки. Може він вперше відчув, що всі його намагання припинити війну даремні. Доля іде своїм напрямком і ніхто, навіть сам Карло, не зможе її затримати.

В тих же днях захворів дволітній Роберт. Лікарі не дають надії на його життя. Зита переводить ночі над ліжком сина. Карло їй товаришить. Вони до себе майже не говорять, однак мають ті самі думки. Як воно буде далі? Що принесе будучність? І як довго буде ще тривати ця страшна війна?

«Треба щось раз робити» — відізвалася Зита.

«Що ж я можу зробити?» — запитався стурбований Карло. «Ніхто з моїх міністрів не слухає моїх рад».

«Ти ж цісар... Ти можеш вести всі справи навіть без міністрів...» Чи дійсно цісар може обійтися без міністрів? Та ж тепер міністри ведуть всі справи без свого цісаря. Мимо того, що знають, яке становище цісаря до підводної війни, вони дали Німеччині до розпорядимости Адрійську пристань для підводних суден.

В кілька днів пізніше нейтральна Іспанія вислала перша протест, немов потвердила, що Карло і Зита правильно думали. Іспанський корабель затримано і перешукано та загрожено, що буде сторпедований. Це проти міжнародного права. Дальші протести ще прийдуть. Сполучені Штати Америки, що ще до недавня так прихильно ставилися до Німеччини, висловили загальне обурення на вістку про підводні судна у війні.

Карло знайшовся в розпучі. «Як Америка вповість нам війну, тоді все пропало!»

Вільгельм II зовсім іншого погляду. Американці? Що Америка може нам зробити? Чей же Людендорф запевнив, що американці ніколи не зможуть перейти через океан! Вільгельм II був так про це переконаний, що 13-го лютого появився несподівано у Відні з надзвичайними умовами для Карла. Він ставив вимогу, щоб Австрія зірвала дипломатичні зв'язки з Америкою.

Карло з початку не хотів навіть про це чути. Він представив цісареві положення: «Армія вичерпана. Бракує рекрутів. Бракує сирівців на виріб воєнних матеріалів. Населення голодує. Ми мусимо чимскорше заключити мир».

«Заключимо тільки тоді мир, як вийдемо переможцями» — була відповідь Вільгельма II.

Карло діє...

«Ти мусиш щось робити... Ти є цісар... Ти можеш діяти також й без міністрів». Говорила це повсякчасно Зита. Карло врешті згодився на її настирливі пропозиції. Від довго шукав посередника. Його думка спинилася на принці Сиксті фон Бурбон-Парма, старшому братові Зити. Сикст, як і Зита, народився в Піяноре й закінчив університет в Сорбоні. Тема його дисертації: «Доказ, що кожний з Бурбонів є француз».

Це й було причиною, чому Зита не мала популярности в Австрії. Сикст говорив пів дозина чужими мовами і знав світ. Він багато подорожував в товаристві свого молодшого брата Ксаверія, що згодився бути секретарем Сикста.

В часі вибуху війни обидва сини були з мамою в замку Шварценав в Австрії. Вони могли опустити Австрію аж за тижні, бо чулися французами. Вони, зрештою, були не причетні в нічому й не мали ніякої відповідальности за війну. Франція відмовилася взяти їх до армії.

У Бельгії Сикст добився військової служби і то тільки в шпитальнім відділі, як наглядач над хворими. Опісля дістав рангу підпоручника.

Карло застановився над Сикстом. Молодий цісар розробив пляни, щоб закінчити війну. Йому треба було посередника для переговорів. Сикст надавався на цей пост, бо мав дві кваліфікації, знав добре справи по обидвох сторонах і був дискретний. Він міг бути посередником між Карлом і французьким урядом. Не було небезпеки, що перші зближення обидвох суперників будуть скоро виявлені.

Цю справу перебрала на себе Зита. Вона пише листа до своєї мами княгині Марії Антонії фон Бурбон-Парма в Швартав. Там вона як суверенна княгиня має екстетиторіяльну округу зі дильоматичним статусом. Цього листа своєї дочки вона пересилає до Бельгії до королеви Єлисавети, своєї довголітньої приятельки. Королева Єлисавета, колишня баварська принцеса, говорить з королем, своїм чоловіком, Альбертом про справу. Цей кличе Сикста й Ксаверія, уділяє їм відпустки й висилає обидвох до Швайцарії.

До тепер все йшло добре! Ніхто про ці пляни не знав, крім сімох осіб, а саме: король і королева Австрії, король і королева Бельгії, княгиня й її обидва сини. Тіль-

ки вони були втаємничені в справи мирних переговорів. Навіть міністер зовнішніх справ Австрії, граф Чернін не знав про ці пляни.

Тепер поставив Карло і його втаємничити. Він ставить графа напроти себе й обережно вияснює йому про заходи в справі миру. В тій справі він вислав свого швагера Сикста з пропозиціями до Антанти...

Граф Чернін, високий, стрункий і як звичайно, тремтить, відкладає, своє пальто на бік й звужує свої уста. Мирні переговори! А як про це дізнається Вільгельм II, що тоді?

В розмову вмішується Зита. Їй все вдається те, що цісареві ніколи не може вдатися. Їй вдалося й Черніна переконати. Чернін раптовний і гарячий зараз згодився на плян Карла. Він пішов крок ще дальше. Його плян був дещо інший. Сикст і його брат повинні б зараз вернутися до Відня. На його думку не треба посередників у переговорах. Чернін бажав би сам говорити з принцами.

Зита негайно пише листа до Сикста, щоб чимскорше вертався до Відня, бо кожна хвилина є дорога. «Забудь» — писала вона — «забудь щоденні зайняття! Вони не важні! Думай про тих нещасливців, що з дня на день живуть в окопах, немов у пеклі, й сотками денно гинуть»!

Але як цього листа завести до Швейцарії, на якого жде Сикст і Ксаверій? Тамжеж безнастанні й невідступні висланники, що бережуть всяку вістку, щоб зараз подати до публічного відома. Карло пригадує собі свого приятеля з молодих літ графа Тому Ердіді, що служить в гусарській частині в Сопроні, що лежить на західній границі Мадярщини. Карло вибирається з відповідним почотом до Сопрону, щоб там перевести інспекцію на фронті. Там «припадково» стрічає графа заприятельного в молодості і щиро з ним вітається. Щоб не звернути уваги на дальші потягнення Карла, він говорить з Ердіді на «ти».

11-го лютого являється Ердіді в Шинбруні. Тільки в присутности Зити Карло вияснює йому місію. Ердіді мусить їхати до Женеви до принца Сикста при вул. Поміє 7. Граф має віддати принцові дві коверти без жодної адреси й без надавця.

Ердіді протестує, але він жеж військовий старшина, і то в часі війни. Його честь і старшинський степень вимагають згоди на все.

Карло закінчує: «Мільйони людей гине. Мусить бути кінець цьому нещастю. Все інше маловажне»...

Насправді, Карло не може нічого зробити щодо безпеки свого післанця. Всяке забезпечення могло б принести підозріння. Він тільки пише для Ердіді листа, який він може предложити в скрутнім положенню. В листі пише Карло, щоб усі військові частини й службові станиці сповнили бажання графа Ердіді на наказ цісаря. З тим Ердіді поїхав.

23-го березня Ердіді голоситься телефонічно. Він є у Відні. Він запитує цісаря: «Чи можуть обидва інженери вже сьогодні вечером зачинати свої студії?»

Карло без надуми: «Очевидно!.. Ще нині вечером. Нині вечером в сьомій годині в замку Ляксембург».

Замок Ляксембург є дуже старий, старший від середньовічних замків. Він окружений водою, зі зводним мостом, з баштами й бійницями та з численними подвір'ями, закамарками, сходами, коридорами — немов чудо для всяких тасмниць. Начальник замку Вебер — це впевнена людина. Він виконує свої завдання так само, як граф Ердіді й передає дальше кличку «Мир». Він відчуває, що цих двох мужчин, що їх приводить до замку граф Ердіді, мають якесь особливе завдання, але, як його пізніше хтонебудь запитає про них, він скаже, що жадних мужчин тут не бачив.

«Мир!» Начальник замку Вебер, Ердіді й два тасмничі люди крокують через подвір'я, через замкові забудови, попри сходи та попри сторожу, яка їм віддає салют своїми рушницями. «Мир!» Це слово проходить через блакитні сходи, через тасмничий вхід, що до нього має ключ тільки граф Ердіді. Тут, в робітні цісаря, пришельці затримуються.

Карло виходить пришельцям назустріч й подає їм руку.

Зита з полегшою вимовляє шепотом: «Нарешті!»

6. РОЗЧАРУВАННЯ В ГАМБУРЗІ

Нещастя й упадок Габсбургів

Лише кілька хвилин Зита лишилася в замку Ляксембург, щоб обняти своїх братів Сикста і Ксаверія. Вона за ними дуже стужилася й часто вижидала хвилини, щоб їх побачити. Але ця зустріч не була родинна, це державна конференція.

Якщо б був тут найменший сумнів, був би усунений з приходом міністра зовнішніх справ графа Черніна. А Чернін являється, як звичайно, цілий тремтить, звужує свої й так витончені уста й затримується. З його уст випало виразне й тверде поздоровлення.

Заразом для нього несподіванка. Принц Сикет, як посередник між Парижем, приносить умови, під якими Париж згоджується заключити мир, або завішення зброї. Він представляє, що Париж згоджується на чотири умови, без яких не може заключити миру:

1. Повернути Франції Альзацію й Льотарингію,
2. Відтягнути з Бельгії військо й заплатити їй відшкодування,
3. Забрати війська з Сербії й Альбанії і
4. Передати москалям Константинопіль.

Граф Чернін потряс головою. Німеччина ніколи не згодиться на віддання Альзакії й Льотарингії, думав Чернін. Рівнож і військові генерали й сам цісар Карло переконані, що Бельгія мусить залишитися в німецьких руках, принаймні більша частина країни для утримання безпеки.

Карло, глибоко задуманий, ходить мовчки сюди й туди. Зита супроводить його своїми очима й пригадує: «Пам'ятай про тих нещасливців, що живуть в окопах, немов у пеклі».

Карло: «Не можу віддати країни, яка не належить до мене. Я можу й хочу пробувати про це переконати Німеччину, щоб вона зрезигнувала з Альзакії й Льотарингії задля спокою...»

Зита: «А Бельгія й Сербія?»

Карло самозрозуміло годиться, щоб забрати військо з Бельгії й Сербії, а заподіяні війною шкоди будуть винагороджені. А щодо Константинополя, то нехай тримає його собі Росія. Однак й Росія мусить відтягнути свої війська, що їх тримає на території Австро-Угорщини.

Сикет: «Можливо, що мені не повірять у Парижі. Я мушу мати якийсь доказ на це».

Карло: «Я дам наказ моїм генералам, щоб не розпочинали ніякого наступу аж до того часу, доки не дійдемо до завішення зброї. Очевидно, що й Антанта мусить те саме зробити».

Граф Чернін вмшався в розмову: «А що буде, як Німеччина виповість війну Австрії?»

Всі поглянули на нього.

«Я в те не вірю» — продовжував граф, — «що Німеччина на це згодиться. Цісар ніколи не зрезигнує з Альзасії й Льотарингії. Хоч в дійсності ми маємо контроль над мирними договорами, але це виглядає на зраду... І зовсім можливо, що Німеччина виповість нам війну».

Карло потряс головою: «Я буду говорити з цісарем Вільгельмом. Він мусить признати, що справи стоять не найкраще».

Скоро після того Чернін вийшов. Ідучи, немов репрощував, кляняючись. Тепер Зита могла зовсім вільно говорити з своїми братами. Вона показувала їм світлини своїх дітей та оповідала як вони виростають.

Карло відсутній духом. Він все ще думає про умови миру й думає остаточно: «Це все треба ще раз основно передумати! Може б ще трохи заждати на пропозиції Антанти».

Лист Сикста

«Чекати?» — спитав Сикст. Я думаю, що й однієї хвилини не треба прогавити. Мої приятелі в Парижі не певні, як довго утримається там теперішній уряд. Коли Рібот буде змушений уступити, то хто знає, хто прийде на його місце. Тоді, на всякий випадок, всі нитки були б порвані.

Карло натискає так, що й Сикстові зобов'язався ще цього вечора написати листа, якого Сикст візьме до Парижа. Цей лис опісля дістав назву «Лист Сикста» і викликав спотворені враження. Він звучав так:

«Мій любий Сиксте!

При кінці третього року війни, що принесла світові так багато нещастя й терпінь, зближається до кінця. Всі народи моєї країни тісно об'єднані й готові боронити незалежності монархії коштом найтяжчих жертв...

Франція дала докази, що має повну признання відпорну силу. Ми подивляємо традиційну хоробрість і героїство французького війська й жертвенности французького народу.

Хоч ми тимчасові противники, все ж таки я радий, що моя держава не позбавлена спільних інтересів з Францією й мої глибокі симпатії, як і цілої монархії, втянуть нас з Францією. Я сильно вірю в те, що по закінченню війни, за яку я не маю відповідальности, будемо знову приятелі. Для доказу того, що мої почування є щирі й

оправдані, прошу тебе подати до відома в сконцентрованої формі французькому президентові Поанкаре тайні, хоч і неофіційні пропозиції, що усіми середниками й усім моїм особистим впливом буду за тим, щоб Альзація й Льотарикгія були звернені Франції...

Якщо я тобі вже такі думки висловив, прохаю тебе, щоб ти дав вияснення обидвом потугам, Франції й Англії, щоб на тій підставі уможливити всесторонньо задовольняючі дальші переговори.

В надії, що осягнемо двосторонню нашу ціль, щоб звільнити від терпінь так багато мільйонів людей й утерти сльози й усунути страхіття багатьом родинам, я тебе дуже прошу, май довіря до мене й прийми мої щирі братні співчуття,

Карло».

Ранком, як вже сіріло, розходилися. Граф Ердід повіз обидвох принців з Ляксенбургу до свого віденського помешкання у Відні при Ляндскронгассе. Вони пішли відразу спати.

Наступного дня від'їхали Сикст і Ксаверій назад до Швайцарії, а звідти дальше, до Парижу.

На другий день по приїзді прийняв їх президент міністрів Рібо. Сикст передав президентові листа. Рібо перечитав кілька разів листа цісаря Карла з тим переконанням, що зможе зараз дати позитивну відповідь. Так! Рібо готовий заключити мир. Франція знеможена війною, ціла Європа знівечена воєнними діями. Треба доложити всіх зусиль, щоб спинити війну.

Але в Ляксенбургу Карло й Зита даремно ждуть на відповідь з Парижа. Карло навіть вже жалував, що послав Сикста до Парижу. Але Зита розбила його думки. Вона жінка й мати і в неї тільки одна думка: війна мусить бути закінчена. Люди мусять вийти з окопів. Кожний день приносить смерть, не сотки, але тисячі невинних людей гине.

«Німецького цісаря треба переконати» — думає Зита. Від тепер вона при кожній нагоді починає шукати якоїсь державної зустрічі, щоб говорити з Вільгельмом II, що тепер перебуває в Гамбургу. Дарма, що й цісарева Зита й Карло там теж перебувають, але таки не мають нагоди стрінутись й познайомитися з Августою Вікторією.

Карло шле німецькому цісареві телеграму і 3-го квітня 1917 року Карло й Зита приїздять спеціальним

потягом до Гамбургу. На двірці жде їх Вільгельм II в оточенні фон Гінденбурга, Людендорфа, державного канцлера фон Бертмана Гольвега й інших визначних осіб. Німецький цісар не вірить, що ця зустріч буде мати приватний характер.

З цісарем не легко говорити

Якщо Карло думав, що зараз буде нагода говорити з німецьким цісарем, то зовсім помилився. Вільгельм II уряджує обіди, бенкети, пікніки та інші розривки для своїх гостей. Опісля показує всі двірські маєтності й гідні уваги вартості мистецтва, замкову залю, яка найславніша в світі для приймання гостей. На розмову нема часу й немає можливості розпочати її.

Це впливає на Карла нервово. Він бачить, що й Зита не спускає з нього очей та жде, щоб він знайшов можливість розпочати розмову. Нервовість Карла впливає на жолудок. Він чує сильні болі й мусить прохати лікаря про раду.

Надармо пробував Карло в час прийняття зробити німецькому цісареві натяк на мирні договори. Вільгельм II взагалі не звертає уваги на Карловий натяк й не хоче його розуміти. Альзація й Льотарингія? Цісар живе переконанням на останню перемогу, ідея замирення і то з втратою, не міститься цісареві в голові, бо через цю втрату Альзації й Льотарингії може дійти до непорозуміння.

Граф Чернін прибув також до Гамбургу разом з своїми військовими дорадниками, як полевим лікарем фон Стравсенберг і Бертманом Гольвег. Вони прибули з Австрії, щоб вести розмови з представниками Німеччини. Граф Чернін добре знав про мирні бажання свого цісаря і сам їх признавав за доцільні, однак в розмові з німцями висказується за війною. «Вічний мир?» — це напис, як каже Кант, на входових брамах цвинтаря.

На голові цісаря Карла аж волосся їжитья, коли він чує ті слова.

Карло перебуває вже три дні в Гамбургу. Кожна година пропадає без нагоди поговорити з Вільгельмом. Він нугує кожну справу, що її треба представити Вільгельмові II, на картках зі списком страв, на часописах й на кожному клаптику паперу, що їх виринає з свого нотеса. До тепер не може говорити з Вільгельмом II, бо він не дає до цього нагоди. Карло все старанно списує,

формулює, переписує наново. Він жде хоч такої нагоди, щоб показати Вільгельмові цей список.

В той час, як Карло в десятеро переписує й формулює свої думки, його надія слабне. Він передчуває скорий розвал Австрійської імперії. Він є переконаний, що Австрія й Німеччина навіть одної зими не видержать, бо голод, змора, нужда й інші воєнні нещастя допровадять до повстань і революції.

Зита це також бачить й її це обурює. Вона дивиться на ці великі прийняття й гостини в Гамбурзі, як на неморальні. Німецький нарід голодує, а тут вишукані до переситу страви й напитки... Вона добре бачить, що цісар умисно виминає розмови з Карлом і подібно як і Карло не робить собі з цієї поїздки жодної ілюзії.

«Він тебе не вислухає. Ми надаремно сюди приїхали» — каже вона Карлові.

Але Карло не хоче тратити останньої надії на порозуміння. Він доручає своєму адютантові графові Леходовському, щоб цей випрацював меморандум на основі своїх записок і шкіців, які в міжчасі поробив. Як меморандум буде виготовлений, то він його перечитає.

Але меморандум не можна було виготовити за три дні, і Карло й Зита вертають розчаровані назад до Відня. Карло почуввається зле на своїм становищі.

В замку Ляксенбург вийшов цілий двір, щоб привітати Карла і Зиту. Між іншими був там надначальник двору граф Олександр Естергази, начальник двору граф Атемс, двірський капелян єпископ Сеидль, адютант кур'єрів Фрайгер фон Катінелі, сотник Бровгін, граф Гунияді, командант фон Шонта, 3 дамів була Зита, жінка надначальника двору пані фон Калляй.

Чому таке торжественне прийняття?

Страшна вістка

Барон фон Мартерер, зв'язковий старшина між Карлом і міністерством зовнішніх справ у Відні, прибіг до цісаря й передав йому депешу. Цісар тремтячими пальцями взяв і перечитав, і поблід, як стіна. Потім передав листа Зиті без слова. Запанувала глибока тиша, тільки долітав з далека сміх дітей.

В листі стоїть, що Америка виповідає Німеччині війну. Карло це передбачав, хоч на самім початку війни Вільсон заявляв, що Америка в усіх умовах залишиться неутральною.

Але чи нейтральність була можлива в американській і англійській господарці? На виповідження необмеженої війни підводними суднами Америка мусіла відповісти війною, як Карло й Зита передбачали. В Берліні сміялися і кпили собі з Америки. Вільгельм II і його генерали думали, що Німеччина не допустить ні одного американського судна для висадки на європейському континенті. Карло зараз зрозумів, що це початок кінця.

«В таких обставинах не має ціли, щоб Леходовський виготовляв меморандум до Вільгельма II-го» — сказав Карло до Зити.

Зита похитала тільки головою. «Все треба пробувати. Леходовський може дігнати Вільгельма в дорозі з Гамбургу до головної квартири в Кройцнах».

Граф Леходовський таки зараз вибирається в дорогу. На другий день дігнав Вільгельма II-го й передав йому меморандум. По перечитанню, він попав у таку злість, що, як пізніше розказували люди з його оточення, цілий зблід і трясся. Його ніколи таким не бачили. Він викрикував, називаючи меморандум сумним багажем, а всіх Габсбургів боязливими тхорами. Він ходив нервово по кімнаті сюди й туди викрикуючи: «Габсбурги! Що вони собі думають? Вони будуть вмішуватися мені у війну? Мій генеральний штаб знає, що робить! Це безличність! Твердити, що мої генерали програють війну?»

Другого дня був дещо спокійніший. За три дні ствердив, що тепер не час викликувати непорозуміння з своїми союзниками. Що тоді скаже заграниця? А тепер Америка виповіла війну, а що, як Австрія відпаде?? Ні! До цього не сміє дійти! Вільгельм застановився серйозно й дав таку відповідь Карлові:

Кройцнах, 14 квітня 1917.

Мій любий Карле!

Присланий Твій меморандум я уважно прочитав. Відповідь дам Тобі тоді, коли з моїми дорадниками перестудію кожне речення... Будь певний, що наша підводна діяльність мала до сьогодні визначні успіхи. В місяці березні, тиждень перед бурею на морі, затоплено торговельних кораблів на 861.000 тон. Кінцеві висліди будуть ще поважніші. Шкоди заподіяні підводними мінами виносили коло 100.000 тон місячно. В самому місяці березні було затоплено мільйон тон. Фльота передбачувала 500.000 до 600 тисяч тон шкоди місячно.

Положення в Лондоні незавидне. Харчі продаються на приділи. Бульби не можна дістати за жадні гроші, ані за ласкаві слова. Вкоротці Англія стане обложеним укріпленням. Вже тепер один поважний часопис ужив вислову в своїм заголовку: «Страхіття голоду». Положення в Канаді таксамо зле. Аргентіна забороняє експортувати товари. Російські нігілісти працюють для нас. Армії їх в обороні. Зачинають розкидати летючки.

До побачення!

Твій щирий приятель
Вільгельм II Р.»

Тяжка ситуація

Карло і Зита, сильно розчаровані, читають цього листа. Чи властиво Вільгельм II дійсно не знає ситуації? Чи може це робить тільки тому, щоб не втратити союзника?

«Подумай тільки про ті нещастя, що в них живуть наші вояки в окопах» — зауважує Зита.

Карло схилив голову. Тепер, на його думку, лишається тільки одне: він мусить заключити мир, хоч би тільки для своєї держави. Сикста треба знову покликати до Австрії й через нього почати нові переговори.

Карло пише ще одного листа, якого Сикст мав би взяти з собою. Але, коли перший лист так мало зробив у Парижі, то питання, чи другий буде там читаний. Але, чому ні? Положення Франції зовсім поправилося. Президент міністрів заявив це в парламенті: «Щось надзвичайне сталося: мирні демократії світу приступили до війни по нашій стороні. Американський нарід не хоче лишатися неутральним у війні між цивілізацією й варварством»!

Посли в парламенті радіють. Ні! Напевно лист Карла прочитають з увагою й заінтересуванням.

Революцію в Росії Вільгельм приймає оптимістично. Він пише, «що російські нігілісти працюють для нас». Правдою є й те, що російського царя вже усунули з трону й арештували, а це був найближчий союзник Англії й Франції. Правдою є й те, що в Росії все перевертається догори ногами. Україна, Фінляндія і Грузія бимагають своєї незалежності.

Але, за кілька тижнів, як писав Вільгельм II у листі до Карла, Керенський обняв міністерство війни.

Він заявив в усію готовість провадити війну даліше по стороні Антанти. Навіть дав розпорядок зробити офензиву, яка заламалася.

Карло не хоче стати ізольований задля своїх старань і заключити мир. З дня на день він рішається і жде, щоб дістати підтримку з Баварії й Віртембергії. Він знає, що в Мюнхені все стоїть догори головою, а в Штутгарті над пропастю. Лишається замало часу, щоб приготувитися. Програми лишаються неопрацьовані, ані не обговорені як слід. Все мусить бути заряджуване телеграфічним способом. На дворах у Відні, Мюнхені, Штутгарті тільки головами похитують. Карло майже не говорить, ідучи своїм салюновим повозом через баварську границю. Він має з собою листу баварських і віртемберських достойників, що мають одержати австрійські ордеи. Але його думки десь далеко. Його обсервує Зита. Якими сірими будуть їхні мрії...

В Мюнхені на залізничнім двірці з'явилися король Людвик III, королева і принци, щоб привітати високих гостей. Карло виглядав, немов його думки розбиті, й неprisутні. Він переходив перед почесною гвардією рівнодушно й робив враження, що він пригноблений.

Ті штивні й сухі форми для нього нудні. Він не знаходить нагоди поладнати важливі справи миру, задля яких приїхав.

Пізно вечором вони обоє від'їздять знову до свого спеціального потягу, який повинен відвезти австрійців до Штутгарту. Карлові не сказали, що залізнична лінія є малоццо понад 200 кілометрів вільна. На всякий випадок він заснав, і тільки зачав голитися, як потяг заїхав до Штутгарту.

Віртемберський король з своїм почотом вийшов привітати гостя. Майже під години він мусів ждати, доки король виступить з потягу. Члени штутгартського двору непокояться, покивають головами та здвигають раменами. Таке чекання — досить неприємне.

Також був неприємний час обіду, який велів приготувити король Віртембергії для своїх гостей. Є тут король Вільгельм, світовий чоловік, якого промова стояла на вершку дипломатії. Зате промова Карла була аж дуже монотонна. А вже найбільше було неприємне й те, що при кінці обіду Карло забув внести многолітство для господаря дому, й заїнтонувати його гимн. Капельмайстер довго ждав з піднесеною палкою на цей тост і гимн

Зита мусіла шепнути це Карлові й пригадати. Аж на кінці відспівано почесь і гімн, хоч це все вийшло трохи латано й пізно.

А Франція?

Положення Франції було цілком інакше. Виклярування наступу, що відбувся вчасно 1917 року мимо великих втрат, таки вдалося. Бунти в армії були на денному порядку. Президент міністрів Рібо мусить в листопаді 1917 р. уступити, а на його місце прийде його особистий довголітній противник Поінкаре, а на чолі держави стане старенький Георгій Клемансо. Клемансо був свого часу соціяліст і пацифіст і був посередньо вмішаний в аферу Драйфуса, задля неоправданого засуду капітана Драйфуса й визначився виступами проти всемогучого тоді протижидівського генерального штабу. Тепер на старості своїх літ він не хоче навіть нічого чути про соціялізм, чи пацифізм.

Заразом Клемансо є заступник міністра судівництва, й лишиться до гіркого кінця війни. Сам він сказав так: «Я скрізь беру в руки залізо. Франції заплодіано багато кривди і проти Франції зроблений злочин. Усі, хто винен — піде під воєнний суд». Дальше сказав Клемансо: «Я не потребую згоди народу, щоб обороняти ці справи». Або таке: «Війну можна знищити тільки тоді, коли її провадиться».

Посли Кале й Мольві були іншого погляду. Вони бажали порозуміння й заключення миру. Обидва вони були потягнені до відповідальности за злочини супроти державної безпеки. Кале дістав 5 літ в'язниці, а Мольві був засуджений на три роки. Обидвом їм вдалося втекти за границю, а потім в 1924 році вони дістали амністію.

Правління Клемансо суворе. Карло й Зита натрапили в неслухний час на Клемансо, який не бажав миру.

7. ХРОБАК, ЩО ПІДТОЧИВ УСІ КОРОЛІВСЬКІ

ТРОНИ

Наступив четвертий рік воєнної завірюхи. Прийшла та зима, що Карло й Зита думали, що Німеччина й Австрія не встоять. У Відні мерзнуть і голодують. Населення вже не хоче й не може дальше терпіти. Есі шемрають голосніше. Револуція висить у повітрі. Купці на-

віть не відчиняють своїх крамниць. Вони бояться, щоб населення не здемолювало їх. При всяких нагодах збираються громади людей й криком домагаються миру. Вночі появляються на мурах домів карикатури цісаря та його генералів. Куди глянеш — вулицями повиписувані крейдою на мурах і парканах кличі проти війни. Всі проклинають Угорщину, що замало доставляє харчів. Уряди міських трамваїв закликають населення, щоб заощаджувало електричний струм. Всі театри зачинені. Тисячі хорують на грипу, а сотки вмирають.

На соціалістичних зібраннях чути погрози проти цісарського дому й то безпереривно. Чи Карло ще певно почуватється у Відні? В Шинбруні і в Ляксембургу? Уряд радить їм, щоб Зита з дітьми перенеслася до Баден. Там знаходиться тепер головна квартира.

В Празі вже голосно кричать: «Геть з Австрією!» В парламенті жадають чеської самостійности.

Річ діється 6-го січня 1918 року. Два дні пізніше післанець президента Вудрова Вилсона це прочитає на американськiм Конгресі. Буде вичислено ославнених 14 пунктів, що стануть засадами мирового договору. Десятий пункт передбачує самовизначення народів австрійської імперії.

В день народин наймолодшого сина Карла Людвика, 10 березня в місті Баден, недалеко Відня, цісар Карло заплянував видати амнестію для тих в'язнів, що були засуджені за образу цісарського маєстату. Амнестія мала увійти в життя 3-го квітня.

Скандал

Саме 3-го червня президент міністрів, граф Чернін, виголосив велику промову у Відні, в якій насвітлив 14 пунктів Вільсона та сьогоднішнє становище у світі. З того вийдуть неприємні наслідки, — говорив Чернін. Між іншим, він подав такі думки:

«Вільсон пробує зробити прірву між Віднем і Берліном. Той сам Вільсон, що тепер провадить передвиборчу кампанію на президента подає гасло, що він переможе без війни.

Чи не знає Вільсон, що між Австрією й Німеччиною є нерозривний союз? До чого б то прийшло, і як вирішить богиня війни її кінець, ми не лишимо нашого союзника на штиху так само, як він нас.

Клемансо перед наступом на схід дав відчутти й навіть висловився, «чи Австрія готова до мирних переговорів і на яких умовах. Німеччина добре знає, що Франція не згодиться таксамо на мирні переговори і Альзація й Льотарингія не стануть перешкодою до миру...»

Американський часопис «Нью Йорк Таймс» наступного дня так коментував промову Черніна: «Чернін вчепився руками й ногами до Берліну».

Цісар Карло не дав своїх коментарів. Він побілів від гризоти. Як це можливо, щоб Чернін щось подібного говорив? Чому він промовчав правдиву ситуацію? Чи не досить вистачаючим є те, що Вільгельм II взагалі не бажає миру? Це можна б йому простити, але певне є, що Вільгельм II про всякі натяки на мир або не чув, або вдавав, що не розуміє. І що з того всього можна сподіватися? Клемансо знаний тим у світі, що готовий провадити війни до гіркого кінця.

Зовсім не зрозуміло, чому Чернін брехав? Як би до слів Черніна ставилися цинічно, то його мова непростима. Звідки він брав мотиви своєї брехні й які наслідки з того вийдуть?

Наслідки будуть, але не назовні.

Клемансо в час промови графа Черніна був на полі бою. Коли він її почув, відразу сказав, що «Чернін брехав». Шість днів після промови Черніна, Клемансо йде крок вперед. Він повертає до Парижа та виявляє, що цісар Карло зобов'язався писемно прихильно полагодити справу Альзації й Льотарингії для Франції і в тій справі переговорювали з Німеччиною. Австрійське представництво в Берліні заявило, що такого письма ніде нема й не може бути.

Відень всю справу збуває мовчки, принайменше офіційно.

Але, поза кулісами публічної opinio, Відень не мовчить. Карло зажадав вияснення справи від Черніна. Чернін являється на авдієнції в цісаря, та заявляє вперто, що цього вимагає дипломатія, що австрійська армія бере участь на полі бою. Бої відбуваються під Ам'єн за незалежність німецьких провінцій, як і за неподільність австрійської монархії. Австро-Угорські війська б'ються коло Страсбургу й коло Мецу.

Але то вже надто пізно, щоб такими словами заспокоїти світ.

Запозереження

10-го квітня офіційно було у Відні проголошено, що ціла промова Клемансо була з «А до З» видумана. Карло надав до Берліна телеграму, що президент міністрів Франції твердить, що має від Австрії запевнення, що Альзація й Лютарингія будуть звернені Франції. «Знаю, що це могло справити Тобі прикрість, але я Тебе запевняю, що між Тобою й моєю країною є повна солідарність. Не можна вірити в жадні інтриги. Все робимо у вірній приязні».

Вільгельм II відповів: «Я одержав і дякую за телеграму. Зовсім не потрібно Твого запевнення. У вірній відданості!»

Ця телеграма зробила відповідне враження на Карла і то зовсім оправдано. Рівнож занепокоїлися ті, що були одностумцями Карла. Чому він не встав з місця й не сказав: так, я пробував заключити мир. Я не можу дивитися на мільйони вояків, які караються в окопах довгі роки. Зита вже багато разів про це говорила. Її слова вже витиснули на обличчю світа бажання миру.

Карло ясніше бачив, як його союзник Вільгельм, до чого війна провадить. Ніхто не робив заходів, щоб спинити війну, крім Карла й Зити. Однак історія ніколи не простить йому цього, що не мав відваги признатися цісареві Вільгельмові, що він бажав миру. За цей гріх Карло тяжко відпокутує.

Цісар трагить своє облиззя

Даремна була виміна телеграмів обидвох цісарів. Вони ані особисто не вимінялися поглядами, ані не зробили цього публічно. Також даремна була телеграма Карла до Вільгельма II такого змісту: «Те, що Клемансо обвинуватив мене є так низьке й негідне, що я навіть не хочу про те говорити. Наша відповідь — це гармати проти заходу».

Ця остання нещаслива телеграма була вислана 15-го квітня. Перед полуднем Карло заявив перед австрійським урядом, щоб французький уряд предложив письмово, що в ньому Карло зобов'язався піддержувати справу Альзації й Лютарингії в користь Франції. Кілька годин пізніше Клемансо заявив, що з приємністю предложить на це докази.

Годину по проголошенню цього письма зрезигнував граф Чернін з свого посту. В 10-тій годині перед по-

люднем предложив він свою димісію цісареві Карлові в Баден. Невтральні часописи в Швеції в кілька днів пізніше писали, що Чернін предложив свою димісію Карлові тому, що йому грозило самогубство.

Нагло пішла поголоска про Сикста. З уст до уст переходить ім'я Сикста з Бурбон-Парма й ціла Європа обурюється проти Сикста. Вислів одного кардинала потряс всіма державами, що «Бурбони є той червяк, що сточить всі королівські трони скорше, чи пізніше...»

Віденська преса перший раз забрала становище: «Було таке письмо написане й вислане через посередника Сикста. І власне Сикст впровадив в таке нечуване положення свого швагра Карла». Такі й подібні вістки появлялися в найповажніших віденських часописах, а одного дня були заборонені.

Напруження у Відні проти дому Бурбонів було таке велике й прикре, що мати Зити, княгиня Марія Антонія, мусіла виїхати до Швайцарії. В зимі віденський парламент запитував, як стоїть судова справа дому Бурбонів-Парма. Правні круги ставлять запити, чи Австрією керують Габсбурги чи Бурбони. Соціялісти оправдували цісаря, що не він є винуватий, але його окруження.

Його окруження? Від Сикста і княгині Марії Антонії тільки один крок до Зити! Держава вимучена й розчарована війною. Безглузді воєнні мордування й убивства не мають кінця. А жінку, що бажала запобігти цій воєнній сваволі і здержати війну, — тепер засуджують. Шеф генерального штабу Конрад фон Гецендорф сказав у довіренім окруженні: «Вона носить штани. Всі рішення австрійського пануючого дому виходять зі спальні в Баден».

Тепер зачинається гостра критика самого цісаря. В Австрії вона ведеться притишено, а в цілій Європі зовсім голосно. В офіційних кругах говорять: «Як цісар може так брехати? Нас виховували в школах, що слово цісаря подібне до слова Божого, яке треба слухати з набожністю й так робити. Поважні кола дуже занепокоїлися, що короновані голови найзнатнішої європейської корони могли так понизити свою гідність».

Але, 19-го квітня Клемансо представляє справу, що в ній посередничав Сикст, а в кілька днів пізніше тижневик «Л'Іллюстраціон» друкує фотовідбитку власноручно писаного листа Карла такого змісту:

Дня 31 березня 1917 року.

Мій любий Сиксте!

При кінці третього року війни, що принесла світові так багато нещастя й терпінь, зближається до кінця...» і далі написано так: «...що всіма середниками й усім моїм особистим впливом буду за тим, щоб Альзація й Льотарингія були звернені Франції».

Тепер увесь французький загаль, а тимсамим і цілий світ довідується, що президент міністрів Рібо предложив листа Льюїд Джорджові, як також й італійському президентові міністрів Соннінові. Також і другий лист Карла був предложений шефові правління Антанти й передискутований.

У Франції чути все енергічніші голоси пропозиції, щоб Рібо зробив ужиток з Карлових листів. Чого він мовчить? Рібо доказує, що він дав слово президентові Поїнкаре, що задержить все в тайні! Часописи не хочуть цього притримуватися. «Жадний шеф уряду не має права нікого до чогось подібного зобов'язувати!»

Поет Анатоль Франс виступив публічно в обороні Карла. «Рібо — це бараняча голова. Хто бачив випустити з рук таку можливість? Якщо був би в Франції король, він співчував би з нашим бідним, скривавленим у війні народом. Так далі не може йти! Демократія не має співчуття. Вона невмолима й нелюдська. Карло з Габсбургів бажав миру. Він перший виявив людяність у цій війні. Але, його не хочуть слухати. Він хоче миру. Тому тепер його світ ненавидить».

Французькі соціалістичні часописи так писали: «В березні 1917 р. Австрія хотіла закінчити війну. Провідники уряду не використали цієї нагоди, але засудили її. Вони простили тим, що їх втягнули у війну, а осудили тих, що старалися заключити мир!»

В Італії чути ті самі голоси: «Карло, цісар Австрії, довідається, що нічого доброго йому не сподіватися. Його засудять його власні громадяни».

Престиж Карла в деяких країнах підупав. Якщо б не цензура часописів, то його положення було б нестерпним. Не вільно всього писати, не вільно навіть говорити. Вільно тільки перешіптуватися. І багато дечого перешіптувалося. З тих притишених шепотів можна було довідатися, що страшні австрійські втрати в Ізонцо й на Піяві

були тільки через чужу шпіонажу, яка опанувала австрійський генеральний штаб. А хто ж мав кращу нагоду шпіонувати, як не Зита, «італійка»? Вона й її родина, вона й її «невинні» брати!

Карло не занедбує справ

Такі поголоски нуртують не тільки в народі. Вони доходять до найвищих кругів. В цих кругах говориться, що князі й княгині роблять старання, щоб Карло одверто зірвав всякі зв'язки з двором Парма. Скрізь чути поголоски, що Сикст і Ксавер знову з'явилися у Відні. Це викликає нові забурення й домагання, щоб їх можна було бачити та дізнатися про нову державну зраду. Не лише у Відні, але в цілій Європі запитують, де знаходиться Сикст. Вкінці, щоб успокоїти публічну опінію, Бельгія заявляє, що Сикст і Ксавер знаходяться в бельгійському Марокко. Це знову коментують, що їх усунено з Європи, бодай на той час, коли справи заростають травною.

Карло насилу старається задержати свій престиж. Але поголоскам нема кінця. Говориться, що двірський капелян десь казав, що від часу афери Сикста, Карло і Зита щодня приступають до сповіді. Числяться з можливістю скорого кінця, подібно, як це сталося в Сараєві.

На зовні Карло старається задержати спокій. Дотеперішнього міністра фінансів барона Буряна іменував заступником Черніна. Бурян знаний зі своїх пронимецьких потягнень. Його іменування було в програмі Карла.

Карло пише в листі до Черніна так, як би нічого не сталося:

«Любий графе!

«Я іменував міністра Буряна премієром і тим самим звільнив Вас з тяжкого Вашого уряду. Тому, що переживаємо дуже важливу епоху в світовій історії, Ви займіться з більшою інтензивністю політикою, яка дасть моему домові новий напрям. Звільнення Вас від цього уряду облегшить Вам Вашу працю. Ви своєю вірною працею зовсім заслужили собі на моє признання й щире подяку. На доказ вдячності й признання, я відзначаю Вас великим брильянтовим хрестом св. Стефана».

Щоб завершити це вивіщення, Вільгельм II удекорував графа Черніна залізним хрестом I-ої класи.

Зараз після того Бурян запропонував цісареві, щоб він у Відні все мав свою особисту охорону. Як ці-

сар цього не хотів прийняти, тоді Бурян запропонував, щоб цісарева й цісарські діти залишилися й надаліше в Баден.

Тепер Карло зрозумів в чому справа й сказав: «Так, це хатній арешт».

Цісар Карло все ще мав надію, що йому вдасться щось зробити і хоч найприкріші справи спинити. Ані в Мюнхені, ані в Штутгарті він не знайшов союзників. Тепер він їде до Туреччини й Болгарії в надії, що там знайде піддержку для своїх мирових плянів.

Лодкою через Босфор: Щоб упевнитися про мирові заходи між приятелями, цісар Карло з цісаревою Зитою удається в травні 1918 р. до м. Софії і Константинополя. Політично ці відвідини лишаються без успіхів, бо упадок — Габсбургів був очевидний, а в кілька місяців пізніше, Карло перестав бути цісарем.

В Німеччині провідні військові круги все ще не хотять чути про мир, чи мирні переговори. Часописи все ще переповнені вогними осягами. Карло з огірченням читає такі заголовки, як: «Великі англійські наступи були з успіхом відкинені». «Наш босвий фронт пляново поступає». «Фанатичні наступи ворога були знищені». «Ми твердо стоїмо на своїм».

Карло часто говорив своєму адютантові: «Не муситься зараз цілому світові хвалитися, що ми перемажемо, але був би злочин, як нарід крім тих вістей поширює між собою ще й фальшиві поголоски. Треба завчасу приготувати нарід до капітуляції».

Адютант остеріг цісаря, щоб не брав Зиту в подорож до Туреччини й Болгарії. Він пригадав цісареві Сарасво. Але Зита тільки кивала головою. «Не маю жодного страху». Вона рішилася не пустити Карла самого в дорогу.

В місяці травні приїхала королівська пара до Софії. Цар Фердинанд ставиться до гостей холодно і з резервою. Престолонаслідник Борис трохи прихильніше. Він зовсім отверто говорить про невдалу місію принца Сикста в справі мирових переговорів. Після того настала прикра мовчанка. Цар удає, що ніби то він не чув тих слів. Але цісарева Зита відповіла: «Нам цього ніколи не простить Вільгельм II!»

Константинопіль! Орієнтальні мінарети, мошеї, базари та плакучі народні співи. Цісарську пару приймав міністер війни Енвер Паша, зять Султана. Це була гарна людина того часу, достойна і приємна. Енвер Паша говорить плинною німецькою мовою, як рівнож італійською та французькою. Він показує гостям вартісні цінності та служить перекладачем в розмові з султаном Могомедом У-им.

Все ж таки, в Константинополі ще менше пощастило Карлові висказати свої гризоти, як в Софії. Як там, так і тут бажали б закінчити війну радше сьогодні, як завтра. Але страх перед Берліном не дозволяє щонебудь рішати на свою руку.

«Отже, на Берлін», сказав Карло, коли виїхав з Константинополя. Але у Відні він мусить затриматися. Вістки з фронту надто алярмуючі, Карло похитує головою: «Тепер вже запізно. Тепер наші вороги будуть вже з нами переговорювати, коли ми вже зовсім положені на лопатки...»

Німецький цісар Вільгельм II-ий і Австрійський цісар Карло I-ий часто себе взаємно відвідували. Карло за всяку ціну старався про замирення, а Вільгельм змагав до війни гав до продовження війни.

В часі засідання парламенту Карло зовсім отверто сказав: «Нехай німці вже раз побачуть, що Бог не з ними. Канони виробу Крупа бомбардують ненастанно Париж. Ми ще боремося, але вже притиснені плечима до стіни».

Вільгельм Габсбург-Льотрінген погував себе українцем

Архикнязь Вільгельм Франц Габсбург-Льотрінген ще змалку цікавився життям народів габсбурської імперії. Він залюбки прислухувався звідомленням з країн широкої імперії, які часто приходили до цісарського двору.

Одного дня трапилася незвичайна подія, яка змінила душевні почування 14-літнього юнака та у великій мірі вирішила його долю. Молодий Вільгельм був при-

сутній в часі розмови свого батька архикнязя Карла Степана з князем Чарториським. Архикнязь був зацікавлений життям народів на землях Західної України, які в той час належали до Австро-угорської монархії. Чарториський, чито з незнання, чи то з розмислом для більшого зацікавлення архикнязя Карла оповідав, що в галицьких Карпатах живе ще зовсім дике плем'я українців. Молодий Вільгельм-Льотрінген так зацікавився цим «диким племенем», що негайно побіг до своєї кімнати, взяв географічний атлас та шукав гір Карпат; а коли їх знайшов, вирішив сам поїхати в Карпати та наочно переконатися про це «дике плем'я». Як задумає, так і зробив. Потайки опустив батьківський дім і впродовж однієї ночі займав до Ворохти, а тут вже розпитував, де живуть гуцули.

Зразу приходилося йому тяжко, бо гуцули не розуміли німецької мови. Але склалося так, що його спрямували до багатиря Доник-Шекерика, де молодий юнак замешкав, як кожний турист. Шекерик навіть не сподівався, що його гість походить з цісарського роду і трактував його, як кожного туриста. Брав його майже щодня на гуцульські імпрези, як хрестини, весілля, похорони, забави та інші так багаті в гуцульщині народні обряди та звичаї. Юнак так захопився життєвими звичаями й обрядами гуцулів, що навіть забув про поворот до дому. Йому бажалося ще і ще бути між гуцулами. Впродовж тижня Вільгельм Габсбург приглядався і прислухувався гуцульським народним звичаям, вслухувався в сумовиті їх співи й трембітання, бачив їх мальовничі строї, їх радіщі і смутки. Там вперше пробудилася в нього туга за красою й сонцем, за сводобою й простором, за відвагою й очайдушністю.

Коли Вільгельм виїхав до Ворохти, його батьки завважили неприсутність сина. Заалармована жандармерія, мимо всіх зусиль, не могла знайти юнака. Аж по тижневі вернувся Вільгельм до батьківського дому та з запалом розказував про те все, що бачив і що чув. Очевидна брехня Чарториського зовсім відвернула Вільгельма від всього того, що опісля Чарториський розказував та заставила зовсім інакше думати про все те, що Чарториський розповідав. Згодом перестав навіть з ним стрічатися.

Минуло з того часу багато літ, однак ті літа не затерли в душі Вільгельма любов до краси й сонця, до

гуцульського племені, яке він уважав найбільш культурним з-поміж мешканців гір.

Сталося так, що в часі першої світової війни в 1914 році Вільгельм Габсбург вступив до 13 полку уланів, в якому служили українці з Золочівщини. В душі Вільгельма віджили спомини з його хлопчаких літ про гуцулів і він зачав щораз зживатися з українцями, аж затіснилася та дружба між ним і українцями на ціле життя. Українські вояки не менше полюбили свого комеданта та були готові піти за ним в огонь і в воду.

Один вояк дістав відпустку, а з дому привіз в дарунку Вільгельмові вишивану сорочку. Вільгельм щераз переконався, що гуцули й їх вишивки — це частина українського народу і залюбки при всяких нагодах і парадах вбрав цю сорочку. В міжчасі Вільгельм навчився говорити й писати та читати по-українському й українські вояки називали його українцем, не Вільгельмом, але Василем Вишиваним.

В 1918 році українські дівчата-біженки з табору в Гмінд вишили нову сорочку мистецької вартости й подарували Вільгельмові, яку він вбрав навіть на цісарському дворі, у Відні.

В часі іменин цісаря Франца Йосифа Вільгельм знайшов нагоду, щоб висвітлити цісареві, що українському народові австрійський уряд робить кривду, бо все опирається на фальшивих інформаціях польських кругів про українців та не признає дійсності. Франц Йосиф впродовж довгих років був інформований поляками про українців і був так зле поінформований, що з піднесеним настроєм відповів Вільгельмові: «Ваша Цісарсько-Королівська Високосте! Я раз на все випрошую собі порушувати це питання!»

В час війни, коли Вільгельм Габсбург жив у дружніх стосунках з українськими старшинами, один український старшина спитав Вільгельма, чи то правда, що основник династії Габсбургів Рудольф сказав у своїм завіщанню, що кожний мужчина з династії Габсбургів мусить вивчити якенебудь ремесло. Вільгельм, застановившись хвилину, відповів: «Дайте мені кусок бляхи й дерев'яний молоток, а я виклепаю з неї горня, як найкращий майстер. За інформаціями Вільгельма, цісар Франц Йосиф був дуже добрим переплетником, дуже любив опрарляти книжки й мав гарно випосажену бібліотеку.

Архикнязь Вільгельм в час Берестейського договору був у близькім контакті з українськими представни-

ками, давав їм добрі ради та інформував австрійську делегацію про українські справи. Завдяки Вільгельмові договір для українців був успішний.

Після звільнення з московського заслання Митрополита Шептицького, габсбурський двір у Відні виделегував Вільгельма з привітальним привітом звільненому митрополитові. Від того часу нав'язалися доброзичливі зв'язки між митрополитом Андреем Шептицьким і Вільгельмом Габсбургом. Вільгельма можна було часто бачити не лише в (резиденції) палаті митрополита Шептицького, але і в оточенні наших капітульних та парохіальних священиків.

Наприкінці світової війни Вільгельм, перебуваючи з своїм полком на Україні, так з'єднав собі прихильність українського населення що українці хотіли проголосити його своїм гетьманом і в тій справі прийшла до нього українська делегація просити згоди. Але Вільгельм, як завжди, мусить подумати над цією пропозицією, і делегація ждала на цю згоду кілька днів. Коли делегація таки на своїм налягала, Вільгельм так відповів: «Ви, Панове, знаєте, що я щиро люблю український нарід і сам почувуюся українцем. Але я ніколи не думав про якунебудь кар'єру на Україні. Одначе, коли прийде на це слушний час і буде така воля цілого українського народу, щоб я став на чолі його держави, я не відкажуся від цього».

В той час писали деякі світові часописи, що українці думають покликати Вільгельма Габсбурга на голову української держави й проголосили його королем України. Цього пляну не здійснено тільки тому, що в тому часі німці мали вже договір з гетьманом Скоропадським, якого піддержали галицькі українці. Проголошення Вільгельма зверхником України викликало б спротив німців та нові комплікації в європейських кругах.

Вільгельм, будучи командантом військової частини, до якої входив і український легіон Українських Січових Стрільців, багато разів заступався перед вищими властями за українськими вояками та за населенням України, а багато з них урятував від смерті. Через наявну прихильність і любов Вільгельма до українців, його зненавиділо вище австрійське командування й він певно був би за це тяжко відпокутував, якби не походив з пануючої цісарської родини. За це українське населення

часто приймало Вільгельма хлібом і сіллю та радо звеличувало його вже задалегідь королем, гетьманом, або володарем України.

Австрійські генерали, які ставили українських старшин під воєнний суд, були самі відіслані на різні фронти завдяки інтервенції Вільгельма, а засуджених позвільнювано від вини й кари. Та не лише ті добродійства в користь українців, але розумне провадження справ, культурне обходження з населенням та розуміння їх потреб сприяло Вільгельмові.

По розпаді Австро-Угорської монархії Вільгельм перейшов на службу українців, які в той час зводили кроваві бої за свою незалежність. В Кам'янці-Подільській, куди він прибув, підвищено його до ранги полковника та віддано йому керму над відділом Закордонних Зв'язків при головнім Управлінню Генерального Штабу Військового Міністерства.

Після війни Вільгельм не переставав переписуватися з деякими українськими старшинами. В своїх листах до Отамана Українських Січових Стрільців Никифора Гірняка з датою 27 червня 1941 р. так пише Вільгельм:

«Дякую щиро, що не забули за старого полковника УСС. Я, дорогий друже, не змінився. Мої думки вічно ті самі, як колись. Українського питання й українців я не забув мимо того, що мовчав. Я все гордий на моє українське прізвище, яке мої дорогі УСС мені дали й остаюся для них усе вірний

«Василь Вишиваний»

Слава Україні!

Ваш старий і вірний

Василь Вишиваний, Полковник УСС.

П. С. Я все готовий служити українській справі, бо я не змінився!!!»

Подібних листів писав Вільгельм більше, не тільки до своїх військових старшин і до Митрополита Андрея Шептицького, але й до зовсім приватних осіб, яких принагідно пізнав.

В час другої світової війни німецький міністер Рібентроп попросив Вільгельма до себе на розмову й поставив йому вимогу, щоб він прийняв деякі обов'язки у зв'язку з подіями в Карпатській Україні. Вільгельм спитався, чи Німеччина має щирі заміри відновлення ук-

раїнської держави. На це Рібентроп підсміхнувся: «Ви хіба, як добрий німець, повинні догадатися й Вам зайво пояснити».

Вільгельм, щоб не продовжувати немилої розмови, відповів так: «Вибачте, але Ви помиляєтеся. Я почуваю себе українцем і тільки для добра України можу співпрацювати». З того часу німецькі партійці конфінували Вільгельма, немов ворога німецького народу.

В час большевицької окупації Відня, большевики найперше шукали не українців, що жили у Відні але Вільгельма Габсбурга. Вони його арештували й вивезли до концентраційного табору десь в околиці Кисва, де він і помер, за найновішими вістками, 1949 або 1950 р.

8. «ЦЯ ПАНІ Є ТВОЇМ НЕЩАСТЯМ»

Карло ще раз пробує переконати німецького цісаря, що треба заключити мир і то якнайскоріше. 14-го серпня несподівано являється в німецькій головній квартирі Спа особистий адютант Вільгельма II, майор Німан, про що він ось так писав:

«Я був представлений Карлові. Мене представив генерал фон Арц, який був в товаристві Людендорфа. На лиці Карла були сліди глибокого напруження, а погляд очей строгий. Його рухи були повні нервового поспіху. Його неясні, уривані вислови були виром його внутрішнього заломання. Цю людину приголомшили події своїми змінами, немов мяч в час гри робить зміну ситуації. Недалеко Карла стояв його двірський пралат-капелян, без котрого Карло не пускається ніде в дорогу. Граф Бурян, міністер зовнішніх справ, взір тяжкого й масивного великана, стояв з боку».

Тепер, нарешті, й Вільгельм II зрозумів, що не в силі виграти війни. Карло зробив пропозицію, щоб вислати мирового посла через голлянську королеву до Антанті. На це також і Вільгельм згодився. «Але наші союзні потягнення мусять бути в порозумінню. В противному випадку союз втрапить зміст і значення. Наслідки грози впадуть на Тебе і на Твою монархію».

Карло спокійно відповів: «Я молюся до Всемогучого Бога, щоб Він послав нам мир!»

На те Вільгельм: «Так, і я молюся, але просити не хочу!»

На тому закінчується розмова обидвох монархів. Вона була останньою. Втоmlений довгою подорожею,

Карло від'їжджає завтра раненько.

Точно один місяць пізніше, 14 вересня, висилає він всім воюючим державам ноту, в якій висловлюється за «основними принципами заключення миру».

Німецький уряд гостро запротестував проти заяви Карла. Але цим разом Карло вперто обстоював свою ноту. Зита підтримувала його на душі. Вона все пригадувала йому, що його обов'язком є зробити кінець тим нелюдяним і страшним убійствам, що їх приносить війна.

Австрія крахує. Карло вже ясно бачить, що програна війна зруйнує також і державний устрій Австрії.

17-го жовтня Карло видає маніфест, щоб перебудувати дунайську монархію, яка вже поважно захитана, на ряд федераційних державок. Він хоче скликати парламент, в якому мають взяти участь представники всіх національностей, що є в складі Австро-Угорської монархії. Поодинокі національності утворили б свої національні уряди, а ті творили б один федеральний уряд. Пізніше буде сказано, що цей намір Карла був знаком до розв'язки австрійської монархії.

Новостворене тіло в жодний спосіб не відносилось до Угорщини, бо священна корона Угорщини мусить бути, на всякий випадок, збережена. Це було виразно зазначено в маніфесті 17-го жовтня.

Дорадники радили Карлові змінити цей маніфест, звертаючи найпильнішу увагу на полудневих слов'ян. На їх думку проблема слов'ян — найпильніша й найважливіша в цілій імперії. Карло був іншої думки. Він бажав задержати Угорщину при Австрії, мовляв, його вяже королівська присяга на священну корону святого Стефана. На слов'янську проблему Карло не звертав належної уваги.

Відносно угорської корони, на яку Карло присягав, — ця справа пізніше відіграє поважну роллю.

Тепер усі справи йдуть скорим темпом. Приходять болочі вістки з фронту, що там повстають бунти. Населення згромаджується та коментує всі поголоски. Військо зачинає відступати з фронтів. Тепер вже справа програння війни не є найважливіша. Тепер вже повне заломання фронту!

Карло бере ініціативу в свої руки. Його уряд повідомляє президента Вільсона, що готовий на мирові переговори. Домагається стримання боїв на всіх фронтах без огляду на своїх союзників. Ця телеграма до Віль-

сона виходить 28-го серпня. Два дні після того звертається Австрія до Італії і просить стримати бої. Дня 2-го листопада Антанта повідомляє Відень, що вони готові до мирових переговорів. Дня 4-го листопада й Італія годиться на мирові переговори.

У Відні відітхнули. Врешті, врешті війна закінчиться. Соціалісти організують робітничі групи, скликають мітинги й домагаються усунення династії. Повстають в цілій країні страйки й демонстрації. Військові старшини повертаються, а на них нападає цивільне населення. Часто бувають і убивства. Соціалістичні провідники нараджуються день і ніч. Революція ще не зачалася, але вона є в пляні. Її вже вирішили.

Нищення харчевих крамниць є на деннім порядку. Перед парламентом відбуваються демонстрації з гаслом: «Геть з цісарем». Згромадження таке велике, що здається, що ціле місто вирушило до парламента. Мужчини носять червоні кокарди в бутоньєрках своєї одяжі. Соціалісти зорганізували червону оборону, щоб стримати бучі й бешкети в час демонстрації.

Нагло падуть звідкись постріли. Демонстранти лежать по вулицях в крові. Звідки і хто стріляє, — ніхто не знає. В юрбі постала паніка. Всі поспішно опускають плочу парламента. Вулиці Відня стають порожні.

З'явилися знову фантастичні поголоски: що чехи маршують на Відень, що цісарська гвардія зачала бої з «червоною обороною», що цісаря замордували, що цісар утік з Відня...

«Провізоричний Національний З'їзд» у Відні мав у програмі обговорювати справу австрійських німців. Депутати переконані, що Карло, на підставі маніфесту, виданого 17-го жовтня, зрікся цісарського трону. Австрійський уряд, на їх думку, урядує незалежно від Карла. Провізоричний Національний З'їзд вибрав міських радників, щоб вони перебрали керму державою. Карла зігноровано.

Наслідник графа Буряна, д-р Генрик Ляммаш, як останній цісарський президент міністрів, разом з міністром внутрішніх справ Ріттером фон Гаєн, являється в замок Шинбрун, куди перед кількома днями приїхав цісар Карло. В товаристві Карла був невідступний його дорадник кардинал Піфль. Хоч кімната була аж надто огріта, Карло трясся від холоду.

Д-р Ляммаш передав Карлові письмо від Національного З'їзду. Карло перечитав його, й тоді почув го-

лос: «Ваше Величство! Я прошу, щоб прийшла цісарева!»

Зита перечитала й кинула листа на землю. Її очі палали вогнем. «Це є втручання в Твої права» — сказала вона. «Ти ніколи не можеш зректися престолу! Володар може бути усунений з уряду, але сам не може зрікатися! Так! Це насильство! А уступство? Ніколи! Я скорше тут згину з Тобою. Після нас прийде до уряду Оттон. А коли прийдеться нам всім згинуту, то є ще другі з Габсбургів!»

Зита дрожала зі зворушення і з очайдушности. Її очі палали вогнем. Міністри тільки похитували головами. Ріттер фон Гаєн не дає часу до надумання, кажучи: «Вже збирається робітничий похід на Шинбрун». Зита відповідає: «Хай приходять!»

Д-р Ляммаш: «Буде кровопролиття».

Карло: «Я не хочу пролити крові!»

Ляммаш: «Тут не має й одної хвилини зайвої. Я потребую підпису Вашого Величства негайно!»

Карло встає і просить панів зачекати, а сам з Зитою виходить до «порцелянової» залі. Міністри і кардинал поглянули один на одного, але нічого не говорили.

За хвилину входить адютант граф Леходовський до кімнати і просить кардинала до цісаря.

Президент міністрів зірвався з місця зі словами: «Я прошу сказати Їх Величству, що справа невідкладна. Кожна хвилина дорога!»

Карло нервово проходиться в порцеляновій залі сюди й туди. Потім поручає своєму секретареві закликати барона фон Веркмана. Коли той явився, цісар відізався: «Чи знаєте, що вже домагаються моєї резигнації?»

Барон тільки схилив голову. Він про все знає!

«Чи нема вже у Відні вірно відданих цісареві людей? — гірко запитав цісар.

«Є ще багато вірних цісареві людей», зачав Барон, «але...», він не скінчив речення. Він хотів сказати, що тепер у Відні запанував хаос і в цілій Австрії, а може і в цілій Європі. За кілька тижнів все могло б зовсім інакше виглядати. По хвилині сказав: «треба виграти на часі. Може Ваше Величство тепер підпишуть. Опісля можна буде ще бачити».

«Ні!» — похитав цісар головою. «Якщо я уступлю, то значить раз на завжди!»; а потім нагло закричав: «І дійсно, нікого, нікого нема, щоб боронив монархію?»

Барон мовчить і кардинал мовчить.

Карло гірко всміхнувся: «І це все тому, що я увесь час старався заключити мир!»

Барон фон Веркман прошепотів: «Цісарсько-Австрійські умови миру гірші від республіканських...»

Це рішає! Карло велів закликати міністрів: «Прощу документи!» — сказав.

Він ще раз їх перечитав: «...Я резигную з кожної частини державних дібр. Рівночасно розв'язую владу вашого уряду. Нарід може в однодушній згоді завести порядок. Це є цілі моїх найгарячіших побажань...»

Карло взяв перо і сказав: «Я підписую!» Опісля подав руку обидвом міністрам.

Карло виглядає зовсім спокійний і таким залишився, як всі інші вийшли. Але Зита не хоче впровадити себе в блуд. Вона знає, що діється в його душі. Без всякої теми пробує вона говорити. Вона була тільки короткий час проти того підпису, що цісар уступає. Тепер вона знаходить тисячі підстав, що не могло статися інакше, лиш підпис на резигнацію. Так, Карло зробив правильно. Може й правда, що барон фон Веркман не зле думав. Він припускав, що пізніше може все виглядати інакше. Карло передовсім повинен подбати про своє здоров'я.

«Чи не було б добре виїхати з Відня на якийсь час?» — запиталася Зита.

12-го листопада німецька Австрія була законно проголошена республікою або, як це урядово називається, демократичною республікою. Південний Тироль зайняли італійці, а Югославія південний Стаєрмарк, як це було обговорено в час завішання зброї.

Хоч нема вугілля, ані харчів, проте театри зачали наново свої вистави. Особливу популярність здобув собі театр Франца Теодора Ксокор виставою «Кінець Австрії». Цей театр постав останнього тижня. Зміст вистави такий: «До одного австрійського готелю, зайнятого військом, прийшла вістка про завішення зброї. Старшини, що належали до різних національностей, почали між собою дискутувати а то й гостро сперечатися, яка буде їх майбутність. Дійшло до того, що шеф військового регіменту застрілив себе. Після того почалася сварка між старшинами. Один чех закликав так: «Не сваріться! За рік ми самі себе будемо запитувати, як можна було щось такого творити, як Австро-Угорщина!» На те відповів малярський капітан: «Ви всі будете ще жалувати за цим... можливо за десять років, або навіть скоріше».

У т е з а

Президент Національного Зібрання проголосив перед народом, що настала нова ера. Її початок був на вуличних боях між соціалістами й монархістами. Почалася вона нищенням крамниць та повстанням Червоної Оборони. Нова ера бере свій початок від убитих і ранених, що лежать на вулицях. Тисячі тиснуться до Шинбруну: одні, щоб демонструвати проти цісарської пари; другі, щоб обороняти її.

Оборона замку й перебуваючої там цісарської родини з вихованками замку є під охороною шинбрунської Військової Академії. Тепер появляється ще й Червона Оборона, переходить через двір і двірський парк, вдирається на замкові коридори та до кімнат. Чого? Чи може хочуть засудити й убити Карла і Зиту на взір московського царя? Їх треба рятувати бо тут ідеться про їх життя.

Одне певне. Вони мусять втікати так скоро, як тільки можливо.

Але як? Шинбрун має дуже добре положення. Дороги й вулиці відгороджені залізними парканами й високими брамами, які все закриті. Є, правда, за замком парк, якого не можна закрити. З цього парку в багатьох місцях є отвір на дорогу. Звідси, власне, кожної хвилини роз'ярені маси можуть вдертися до замку.

Але, звідси є тільки одинока можливість до втечі.

Карло і Зита задержують тепер холодну рівновагу духа. Вони спокійні. Їх рішення остаточне. Вони вдадуться до замку в Екарцав, в долишній Австрії. Ця віддаль є надто близько Відня, небезпечно буде, але, можливо, що Карла незабаром покличуть назад на трон...

До церемоніальної залі зібрався увесь двірський почот. Явилися також Карло і Зита, щоб попрощатися зі своїми співпрацівниками. Всі пішли до двірської каплиці на молитву. Маршал двору проголосив: «Всі, що бажали б добровільно відпровадити Їх Величність, можуть йти за нами. Між тими, що зібралися до виїзду, були: сам маршал двору граф Йосиф Гуніяді, адютант кур'єрів, капітан двірської маринарки фон Шонта, граф Леходовський, секретар Барон фон Веркман, граф Тома Ердіді, учителька королівських дітей, графиня Керсенброк і кілька старших слуг.

В пізніх вечірніх годинах вмаршерували малі частини вхованків Військової Академії перед порталем шинбрунського замку. Головне командування і прецизні обороти звертали увагу мас народу, що ждала при брамі. Кадети не тільки відбувають показові для мас вправи, але також стягають на себе образливі вислови й наруги.

Саме в тім часі виходить Карло і Зита з замку. Обидвос несуть на руках по одній дитині і йдуть до старої таксівки. Четверо дітей окружає королівську пару. Старомодна таксівка відвозить їх з гуркстом, відїздить через парк і ніхто не звернув уваги, що в цьому авті відїхав монарх з родиною...

Екарцав — це простий, диким парком окружений мисливський замок. Це не був палац! Цей дім не мав навіть електричного освітлення (й пливучої води), ані водопроводів. Кімнати в ньому вогкі й не привітні. Вугіллям, що там знаходилося, можна було ogrіти тільки пару кімнат.

Тут діти могли дуже скоро захворувати на грипу, яка тоді шаліла в цілій Европі. Карло вже мусить кластися до ліжка. Він вже довший час має гарячку, й не може прийти до себе. Його певно звалила з ніг депресія.

Одинока Зита лишилася здорова. Ця мала і струнка жінка показалася з залізною побудовою тіла. Вона встає щодня до сходу сонця, годує своїх дітей, як рівнож і доглядає свого мужа і для кожного має лагідне й ласкаве слово. Вона дає розраду всім членам почоту й сама в добрім настрою. Вона не показує на зовні, що носить з думками невеселими, скорбними, понурими й майже безвихідними.

Угорська делегація

Зита робить враження, що вона є дійсна цісарева. На зовні вона виявляє тільки одну гризоту: щоб Карло не виходив з рівноваги. Він мусить цей тяжкий час пербороти й мусить знову прийти до здоров'я.

Тепер він лежить ще в ліжку в гарячці, й його так застане малярська делегація під проводом барона Власіца. Члени делегації — це малярська аристократія. Вони бажать предложити Карлові маніфест з бажанням, щоб Карло зрезигнував також з тих країн, що знаходяться під короною святого Стефана.

Делегацію прийняла Зита. Вона трохи більше бліда, як звичайно, але зовсім опанована. Вона заявила їм, що цісар хворий і не може їх прийняти.

Барон Власіц обстоює, що конче хоче бачити цісаря. Це дуже важлива справа, щоб цісар зрезигнував.

Зита почервоніла зі злости. «Самі Ваші вислови є зрада» — сказала. «Посвячений король Угорщини не може резигнувати!»

Все ж таки, врешті, Карло прийняв делегацію. Він сидів у своїм кріслі дуже блідий і тяжко дихав. Прочитав маніфест і тільки головою похитав. Він не підпише резигнації.

Угорщина мусить відкликати ті справи, що є не до осягнення.

Хоч Карло дуже зле почуває себе, але все опанований. Він не може зробити собі закиду. Цій країні він зберіг спокій, тут обійшлося без революції. Він не думав тільки про себе, чи про свою родину, ні! Він думає про австрійський нарід, випробуваний у тяжких життєвих переходах. Він свідомий того, що нарід голодує й мерзне. Голодує й мерзне також і цісарська родина в Екарцаві. З дня на день тільки живе і здатна на продукти, які селяни привезуть з околиці. Але й вони замало привозять. Немає медикаментів для хворого цісаря.

Різдво 1918

Прийшли Різдвяні Свята! Зовсім інакше представляли собі Карло і Зита перші свята по війні. Тепер присувають крісло з хворим Карлом до різдвяної ялинки. З великим трудом змогла Зита постаратися про скромні дарунки та положити під ялинку для дітей. Було зворушливим бачити радість цісарських дітей з так скромних дарунків... Вони не знають тягару журби своїх батьків. Лише шестирічний Оттон, трононаслідник, відчув, що це щось не так, як повинно б бути. Але він нічого більше не знає. Зита старається, щоб і діти хоч дещо знали, що не все йде правильно.

Новий Рік! Карло терпить й умліває. Покликані лікарі з Відня стають безраді.

Зита розуміє краще причину недуги, чим лікарі. Це не причина фізична. Карло так довго не прийде до сил, як довго будуть приходити нові гризоти. А він щодня має нову гризоту. Як тільки візьме в руки часопис, Зита бачить з виразу його лиця, що діється в його душі. Зита ані з одного часопису невдоволена. Ніхто Карла не відвідає, не принесе потішаючої вістки. Щодня домагається від свого секретаря барона фон Веркмана, щоб

сказав йому правду, як стоять справи в Європі, в Австрії, як його піддані, який вислід мирового договору?

Уряд Австрійської Республіки не дуже вдоволений, що Карло знаходиться так близько Відня. В короткому часі відбудуться вибори, а Карло може мати вплив на хід виборів! У Відні чимраз частіше чути голоси, щоб Карла усунути з Австрії. Навіть деякі видатні особи являються в Екарцав, щоб сугерувати Карлові виїзд.

Зита перший раз виходить з рівноваги. Вона не може того пережити, що його хотять вигнати з рідного краю. В її очах появляються сльози. «Чому вони не дають нам спокою навіть в Екарцав?»

Зараз після того явилися в замку двоє споріднених з Карлом. Вони повідомили Карла, що особисті маєтки Габсбургів заморожено аж до конфіскації державою. Він, цісар Карло, і всі члени родини Габсбургів стоять над пропастью матеріальної руїни.

«Що мені робити, щоб цьому перешкодити?»

«Ти мусиш виїхати з Австрії! Як опустиш Австрію, все залишиться по старому!.. Принайменше щодо маєтку Габсбургів».

Карло мовчав. Мовчала теж і Зита. Вона не хоче вмішуватися в розмову, бо відвідувачі стають впертими. Найкраще було б, якби Карло «зрезигнував також і з угорської корони»...

Знеможений Карло встає. Це триває довше, як у здорової людини. Він мусить триматися стола, щоб не впасть. Урочисто й певний себе промовив: «Ніколи задля моїх особистих дібр або для щастя моєї родини не зрезигную з прав, ані з обов'язків, які на мене наложив Господь Бог!»

Зита просить, щоб Карло сів.

Один з відвідувачів сказав: «Не піддавайся так дуже під вплив своєї родини. Ця жінка — Твоє нещастя! Дім Парма не є приятелем Габсбургів!»

Карло за немічний, щоб йому відповісти. Він мусить це тяжко пережити, що цісарева в його присутності так тяжко ображена. Вона нічого не відповіла, тільки поглянула на гостя. Її погляд був такий холодний, твердий та продуманий, що відвідувачів зморозило. Вони не промовили ані слова, встали й вийшли.

Зита тверда, холодна і вдумлива. Останніми днями вона пережила найбільше пониження. Цієї зневаги вона не сказала нікому, навіть своїм найдорожчим і

найближчим. Дехто запам'ятає ці часи й певно скаже, що «ця пані взагалі не має серця. Вона холодна й бездушна». Але вони помиляються. Не розуміють вони, що Зита завжди така сильна, як в цих днях. Вона мусить бути дуже обережна й зберегти свою силу не для себе самої. Для цісаря й для дітей. Вони мусять жити з тієї сили, цісар і діти! Зита знає, що то тільки початок зла. Воно ще до гіршого прийде.

Коли одного разу двірська дама жартівливо сказала, що цісарська родина перейшла іспит зрілості злиднів і терпінь, Зита тільки похитала головою і сказала: «Це тільки пробна підготовка»!

Тільки підготовка... В січні 1919 устabilізувався віденський уряд. Карло мусить зрезигнувати з цісарського відкриття парламенту. Харчеві доставки до Екарцав дуже утруднені. Потяги з поживою, що виїздили з Відня, були знищені. Питання місяців, або й тижнів. Все йде до катастрофи в Екарцав.

9. ЦІСАР БЕЗ ТРОНУ

На другий день спробую вернутися!

Проголошено велику випродаж австрійських мистецьких цінностей, а передовсім цінностей дому Габсбургів. Але ще перед продажем було багато, потихо, вкрадено найцінніших речей. Бартісна книгозбірня, збірка дорогоцінних каменів, кустарні вироби з золота, срібні кустарні підноси — все це зникло ще перед випродажем.

Тільки в малих випадках осталося дещо з дорогоцінностей. Коні з цісарських стаєнь були повбивані й розділені для прохарчування. Цінна збірка старинної історичної гардероби була продана американській фільмовій фірмі в Голівуді. Спеціальні цісарські потяги продано Югославії. Величезна збірка з попереднього століття, зложена з 600 гобелінових частин, великої вартости пішла за сорок мільонів французьких франків, — заледви одну десяту частину правдивої вартости. Купила Франція.

В міжчасі провізоричне Національне Зібрання було розв'язане. Розв'язали його «Національні Конституційні Збори». 15-го березня вибрали вони на президента австрійської республіки представника найсильнішої партії, соціаліста Карла Реннера. Новий Уряд поставив Кар-

лові ультимат: або зрезигнувати з угорської корони й свobodно жити в Австрії, або негайно виїхати з Австрії.

Зита благала Карла: «Ти не смієш резигнувати! Ми все перенесемо, але резигнувати Тобі не вільно!»

Тимчасом шеф англійської військової місії у Відні, підполковник Куннінггам дістав доручення від короля Англії, щоб цей взяв під охорону Карла і всю його родину. Куннінггам поїхав до Екарцав в товаристві англійського полковника Струтта й віділу брітійських вояків, щоб від тепер Карло почувався безпечним і охороненим.

Але, міжнародна ситуація загострювалася. Англіїці й інші держави Антанти охороняють життя одної людини, що про неї власний нарід не хоче й чути! Вони фальшиво переконані, що він є відповідальний за програну війну з Антантою. Коли перше бажали позбутися його з Відня, то тепер воліють, щоб він залишився в Екарцав.

В Лондоні також думають, що мусить щось в скорому часі статися. З Довнінг вулиці, тільки три дні після виборів, 18-го березня запитують уряд Швейцарії, чи прийняли б вони Карла. Берн знає, що Брітанія зацікавлена азилем Карла.

«Так!», остаточно сказав Карло. Він готовий виїхати скоріше, поки його виженуть з Австрії. Він бажас вийти так, щоб на нього не впало ніяке підозріння, що він виїздить добровільно. Його виїзд має відбутися з належними йому почестями, щоб після йому ніхто не закидав так, як німецькому цісареві, що втік до Голляндії.

Полковник Струтт згодився на це. Двірський потяг предложено до охорони брітанських вояків. 23-го березня згромадилося кількасот людей на малому дворці Копфштеттен; всі одягнені в святкову одєжу. Прийшов також посадник Відня з усіма своїми інсїгніями, орденами та воєнними медалями.

Рано в сьомій годині, тільки що сонце зійшло, приїхало кілька авт. З них виступив Карло в уніформі маршала й Зита з дітьми. Жандармерія й брітійські вояки стали на головних входах. Одинокій семилітній дівчинці в білій суконці вдалося прорватися до Карла та вручити йому букет квітів.

Посадник міста сказав пару прощальних слів.

Можна собі уявити, що монарх, який найбільше любив свій край і свій нарід, мусить тепер його покидати.

Врешті, вступають Карло і Зита з дітьми і кількома почотними панами й дамами до потягу. Запанувала тиша, яку перервав один з ветеранів сильним голосом: «До побачення!» Інші мовчали. Вона була прикра.

Льокомотива засвистала і білий дим піднявся вгору. З повагою потяг рушив на безповоротне вигнання...

В дорозі через Відень потяг мусів кілька разів зупинитися, бо треба було все наново пересувати й регулювати рейки. Около полудня 19-го березня приїхав він до Фельдкірх, недалеко швейцарської границі. Австрійська гранична охорона віддає цісареві салют.. Карло передає через них останній свій протест на австрійській ще території:, який звучить:

«Я хвилево змушений опустити Австрію й перейти на гостинну швейцарську територію. Я підношу священний протест від себе, від всього мого дому, який століттями здобув собі право на панування над Австрією. Підношу протест проти незаконних рішень уряду з 11. IX. 1918 р.

Треба розуміти, що Моє і моєї родини перебування в Екарцав було тільки запорукою довіря до свого народу, що ціле моє життя й жертву програної війни мушу поносити. Будучи між своїм народом, я ніколи не зважав ані на своє життя, ані на життя моєї родини.

Сьогодні я залишаю Австрію в глибокім зворушенню і дякую цій годині, що в ній можу переконатися, що мільйони ставляться до мене й до мого дому Габсбургів з довірям так, як і до батьківщини.

Фельдкірх, 24-го березня 1919 р.

Карло».

Десять днів пізніше, тобто 3-го квітня, Національне Зібрання прийняло більшістю голосів так званий Габсбурзький закон». Там було сказано, що кожний, хто належав до дому Габсбургів, буде позбавлений місця замешкання в австрійській державі із заборонаю повороту до неї, без дозволу австрійського уряду. Все майно Дому Габсбургів включно з посілостями, замками, всякими збірками й книгозбірнями, коронними добрами, або зв'язаними з короною, мають бути зліквідовані і без жодного відшкодування перебрані державою.

В екзилі

На швейцарській границі Карла й Зиту привітав Оберскоманда́нт Брі́длер в супроводі вищих урядових осіб в імені уряду. Вони їдуть до замку Вартеґ, місцевости, недалеко положеної від границі. Ця посілість родини Бурбон-Парма чекала на Карла й Зиту. В ній їх вітали: княгиня Марія Антонія, мама Зити, принц Сикст й сестра Зити Енріка.

За короткий час до них приєдналися вигнанці з австрійського двора: княгиня Марія Тереза й Марія Аннунціята, княгиня Марія Йосипа, Карлова мама, Макс і його родина.

Коли Карло перебував на вигнанні, в Європі вже не так строго оскаржували його. Більшість признавала, що Карло впав жертвою війни, що він зовсім не винен, і що її не спричинив. Він мав добру волю заключити мир, але не є його вина, що він не міг цього перевести в життя...

Вигнанці живуть спокійно. Ясного дня Карло може бачити зі своєї спальні австрійську територію через Боденське озеро. Нема дня, щоб він не стояв при вікні й не вдивлявся в сіру далечінь: може побачить свою батьківщину, а може й ні!

Його здоров'я потрохи поправляється. Він вже спокійно проходиться по парку та бавиться з дітьми.

Його почот не численний. З ним є єпископ Зайдль, колишній двірський духовник у Відні. Це високоосвічена людина. Секретар фон Шонта і прибічний адюнтант граф Леходовський і секретар барон фон Веркман. Зита має до дітей крім Аї ще й графиню Керсенброк і двох до своєї обслуги.

До цієї малої групи ще долучився пізніше Артур фон Швертфюрер, колишній старшина летунства, що виїхав на лікування до Швейцарії, а потім вже не повернувся до Австрії, а зголосився до диспозиції колишнього цісаря. Наразі поручили йому провід над гаражами, а пізніше його покликали до секретаріату, де він працював разом з бароном фон Веркман. Вкінці зріс причет Карла до 52-х осіб, на що родина Бурбон-Парма ніяк не числила.

Карло під впливом барона фон Веркмана стає щораз веселішим й має кращий настрій. Коли Артур фон Швертфюрер представився Карлові, Карло прийняв

його такими словами: «Не довго буде тривати те свинство в Австрії. А прийде час, що я вас, старшин, також не забуду».

Барон фон Швертфюрер різно оповідав про цісаря: «В час довгих нічних подорожей автом, а сам мав нагоду говорити особисто з цісарем. Я мав нагоду пізнати його благородність та співчуття до покривджених. Він ніколи не покидав думки відновити монархію. В його пляні було створити Дунайську Конфедерацію, до якої мали б належати держави над південним Дунаєм. Для здійснення своїх політичних плянів хотів удатися до Франції та просити підтримки через Аристида Бріянда».

Треба також зазначити й те, що в тих часах багато незнаних і таємних елементів підсувало різні пропозиції цісареві щодо політики та інших інтересів. Одні приходили, другі відходили, а між ними таки австрійські, мадярські та різні закордонні дипломати й журналісти. Граф Ревертера, барон Глюмецький, граф Естергази належали до постійних відвідувачів. Переважно приходили з Мадярщини, бо по зраді графа Каролі, панував там страшний режим під проводом провізоричного уряду Белі Кун».

В міжчасі зачинаються мирні переговори між Австрією й Антантою в липні 1919 року. Врешті 10-го вересня прийшло до заключення миру в Сеїн Джермен, де в 117 артикулі була сказано так:

«Аліанти й їх союзні уряди ухвалили, й Австрія це прийняла, що Австрія й її союзники, які спричинили війну, мають виплатити за шкоди аліантам, і пошкодованим своїм громадянам».

Надармо протестував Ренер, який доказував, що ніхто з державних мужів не винуватий за вибух війни, яка відбулася на сьогоднішній території Німецько-Австрійській, як рівнож він обороняв екзильного цісаря Карла. Аліанти відповіли на оборону Ренера, що на правду тепер нема осіб, щоб особисто відповідали за вибух світової війни, але теперішній уряд Австрії як спадкоємець державної керми, перебрав на себе й вину за світову війну.

В Прангінс

Карло опустив Вартег, тому що більший його поточ не містився в цьому малому замку. В додатку, Зита жде приходу ще одної дитини. Отже, в місяці серпні

1919 р. вони переселилися до вілли Прангінс над Женевським озером. За посередництвом британців, вони примістилися там, а міністерство фінансів Австрії виплачувало за віллю з фондів проданих скарбів дому Габсбургів. Принайменше, така була публічна опінія.

В дійсності, Карло тут не чувся найкраще. Він немов у домашнім арешті. Йому не вільно опустити віллю. Міг вийти тільки до парку, що немов оточував віллю лісом. Брама цієї вілли все була під охороною. Крім того, його повідомлено, що не вільно йому вмішуватися ані брати участі в політичній діяльності. Карло вислав свого адютанта Леходовського до президента Адора з запевненням, що він не братиме участі в політичних по-тягненнях, які приносили б Швейцарії шкоду. Тимсамим Карло не відмовився від політики.

Вілля не зле умебльована, але не вистачальна. Діти не мають ліжок, а з Відня не хочуть доставити потрібні речі, ані дещо докупити. Поголоска про цісарські не-достачі скоро розійшлася. Тоді появилися авта з ліжками у віллі Прангінс від багатьох власників вілл. Багаті мешканці з прибережної Женеви не допустили до того, щоб їх сусід вигнанець терпів якінебудь не-достачі.

1-го вересня прийшов на світ Рудольф. Цей факт зголошено на уряді міської ради. Тут стрінулася цісарська родина з труднощами. Добрі швайцарські урядники відмовилися дати йому ім'я «Архикнязь Рудольф з Австрії», й не хотіли вписати в метричні книги. Вони давали пропозицію, щоб дитину назвати «Рудольф Габсбург». Зита тільки всміхнулася на цю пропозицію, коли присутній цісарський почот виходив з рівноваги. Остаточо найменовано Рудольфа обидвома пропозиціями.

Мимо того, що здоров'я Карла дещо поправилося, однак він почувався нещасливий. Він терпить від примусової недіяльності. Відколи він став цісарем Австрії, так був обложений працею, що не мав часу вийти на прохід. Тепер лежать перед ним довгі дні, немов та пустиня, порожні й беззмістовні. Він не має що робити і все бачить одних і тих самих людей. Як довго це буде тривати і що як ті люди, що творять його почот, залишать його? — запитує себе Карло. Граф Ерціді повернувся вже назад до Австрії! Хто наступний?

Карло може дістати книжки й часописи. Він їх перечитує. Також пише сотки листів до своїх приятелів і знайомих з проханням, щоб писали про різні новини,

однак дістає мало відповідей на свої листи. Зближається час забуття про нього. Помалу він тратить охоту писати листи.

Що ж він може діяти? Він може конферувати з своїм адютантом, може нарубати дров, або знайти зайняття в городі. Може також перейти по парку. Зовнішній світ для нього замкнений. Він бачить, що Прангінс є для нього вязницею. Правда, парк йому доступний і має багато-багато квадратних кілометрів, є великий. Все те йому здається, що це затемнена камера, немов фотографічна, а він в ній знаходиться.

Зита все зайнята своїми дітьми. Вона доглядає їх, пере білля, годує, шие для них одержу та навчає їх. Приходить її думка, як і Карлові дати зайняття.

Зита каже до Карла, що в той час, коли вона зайнята малими дітьми, нехай Карло візьме на себе обов'язок виховувати старших. Нехай 7-літній Оттон, 5-літня Аделяйда і 4-літній Роберт знають, що мають підпорядкуватися батькові. Вона кожного ранку посилає дітей до працівні батька. Карло мусить враз з Оттоном рахувати, читати, рисувати, а в тім часі молодші малюють і рисують. Він також вчить Оттона початкової гри на фортепіані. Також вчить малого трононаслідника історії й географії та різних чужих мов. Всього того він вчить досконало. Можливо, що він не є ідеальний учитель, але він має терпеливість. Тепер діти помагають йому виповняти програму дня.

Мадярщина на овиді

В Мадярщині від листопада 1918 року пішло легко і гладко. Причина цього може бути та що ніхто наперед не думав, що переможець залишить Мадярщину в спокою. Може бути й та причина, що в Росії усунено й замордовано царя. Отже й революція в Мадярщині прибрала брутальніші й жорстокіші форми, як в Австрії. Все ж таки президент міністрів був там першого дня замордований. Комуністична партія разом з прихильниками лівого крила соціалістичної партії перебрали керму держави і проголосили республіку. На чолі цієї республіки став Беля Кун, який брутально і кровожадно правив державою. Надармо заступники громадських організацій зверталися з проханням до Антанти, щоб вони встановили лад і порядок. Але, Антанта не була зацікавлена тим, щоб нині рятувати вчорашніх ворогів.

Грабунки приватних маєтків, переслідування аристократії, переслідування Церкви, мордування безборонних і невинних людей, розстріли — все це було на денному порядку. В обличчю кровожадних потягнень, Карло і Зита стратили всяку надію на поворот до Мадярщини.

Але комуністи скоро скінчили свою державну подарку. Вже в жовтні 1919 р. в народі вибухло повстання. Беля Кун мусів втікати з країни а в коротці його замордували. Провідник «проти-революційного» повстання адмірал Горті zorganizував армію й пішов на Будапешт та запровадив спокій і порядок у державі. 1-го березня 1920 року великою більшістю голосів його вибрано президентом держави.

Горті погодився на це, але під умовою, що він затримає свою маринарську уніформу й на майбутнє буде жити скромно й займе тільки одне крило будапештського королівського двору, як заступник короля.

В Прангінс вістки з Мадярщини були вдоволяючі. Можливо, що там мають якісь особливі пляни відносно закінчення республіканської Ради. Зацитуємо місце з звітання Артура Швертфюрера: «Мадярська аристократія розв'язала проблему в свою користь. Кліка колишніх старшин zorganizувалася та зайняла один з найкращих готелів над Дунаєм, де жили найвищі бонзи. Кліка старшин замешкала там, як слуги високих бонзів, кельнери та інші школені слуги.

Все було добре продумано й підготовлено. Як тільки якийсь визначний державний урядник подзвонив, за раз в кімнаті явився граф X, як кімнатний кельнер. За ним слідував барон Y з великою скринєю, як слуга. За кілька хвилин дано трохи хльороформу і бонза зв'язано, всаджено в скриню та відвезено на двірець, щоб негайно вислати його до Відня експресом. Тоді були різні фантастичні форми, що при їх допомозі розв'язувано політичні проблеми».

Назріває плян

Перший раз, 4-го червня 1920 р., Мадярщина дістала мирову умову, яка перевищила найвищі несподіванки. Країна мусіла віддати третину своїх територій сусідам. Уряд вирішив, щоб до цього недопустити. Мадярщина уживе всіх доступних їй засобів, щоб цю умову зревідувати й поправити.

Карло також був затривожений, як прочитав у швайцарській газеті про мирний договір у Тріянон. Чи може він в чому допомогти?

«Так, Ти можеш допомогти!» — сказала Зита. «Чиж сам Горті не сказав, що він почувається тільки як Твоїй заступник?»

Прийшли вже перші послы з Мадярщини. Були це аристократи, які бажали, щоб Карло вернувся назад до Будапешту. Він і тільки він одинокий може повернути давній порядок в Будапешті і в цілій державі.

Ця вістка потрясла Карлом. Направду ж, цього він навіть не повинен слухати, що ці вістки можуть зломити його зобов'язання щодо азилю, який він дістав у Швайцарії.

Тут ініціативу, як звичайно, перебирає Зита.

«Тріянон — це не зрада. Тріянон — це диктат», каже Зита. «Нехай і тисячу разів визначають у Тріяноні, що Угорщина є тепер республікою, то це нічого не означає. Ти є з Божого Провидіння назначений і помазаний на короля і Тебе ніхто не сміє усувати».

Карло всім цим дуже зворушений. Що ж йому робити?

«Я дав моє слово, що не буду вмішуватися в політику» — сказав він.

«Монарх не сміє легковажити голосу своїх підданих» — продовжує Зита. Зрештою, вона зовсім не бажала б щонебудь зробити нерозважно. Вона думає, що Горті, а також і Антанта мусять порозумітися заким щось підготовлять.

Був вересень 1920 року. В час одного довшого проходу понад берег озера, Карло нагло пристанув. Його очі були звернені на заходяче сонце, ген десь за озером. Довга тінь гори Монт-Блянк лягала на озеро й досягала Карла. Він пристанув і сказав: «Як гарно це все виглядає! Як погляну на катедру святого Стефана, яка пнеться до небесних висот, як пригадаю синій Дунай, це дійсна краса, краса Батьківщини».

Підійшов пару кроків і додав: «На другу весну спробую вернутися!»

Його голос був сильний і твердий. Виглядало, що він сказав це рішучо. Може бажав віднайти втрачені останні свої роки.

Але, заки він опрацює деталі своїх, не зовсім ясних плянів, він знову сказав: «правдоподібно, це грипа!»

Швайцарські лікарі сказали, що легені зайняті. Карло пригадав собі, що перед двома роками він так тяжко й помалу приходив до здоров'я...

Але мимо того, Різдвяні Свята були кращі, як перед роками. З цілого світа приходили йому GRATULACIЇ й побажання. Сотки швайцарців слали пакунки — дарунки цісарським дітям.

На Святий Вечір вони довше сиділи. Коло півночі торкнулися Карло і Зита чарками, а Карло сказав: «На найближчу весну!»

«На найближчу весну!» — відповіла Зита протажно.

Вона зачала вже все підготовляти. Вони будуть жити в будапештському замку, отже, самозрозуміло, треба там говорити по-мадярському. Вона з Карлом щоденно розмовляли трохи по-мадярськи. Діти ще ні! Згодом вони дістали мадярського домового учителя. Від того часу в домі не було чути ані німецької, ані французької мов. Всі розмовляли тільки по-мадярськи.

Зита наказала мадярському домашньому учителеві: «Діти мусять добре говорити по-мадярськи без жодного акценту... щоб ніхто не сказав, що вони приїхали з Відня!»

Не добре, що діти мають німецькі імена. Оттон, Роберт і Фелікс. З такими іменами нема що починати. Їх треба змінити! Тепер Аделяйда буде Етелька, з Кароля Людвика зробимо Кароли Ляйос, а з Рудольфа — Решое.

Діти мусять вивчати мадярський національний гимн. Вони вже вчать ся співати: «Істен алд мег а маги-арт!» (Боже благослови мадярський нарід). Зита супроводить їм цей гимн фортепяном.

Між іншими, Зита вправляла з дітьми гимни інших коронних держав, наприклад, «Баже бережи французького цісаря». Цей гимн був навіть часто співаний.

10. ТАЄМНИЧИЙ ПОРТУГАЛЕЦЬ

Карло намагається здобути свій трон

Зита написала листа до свого брата Сикста. Вона просила його ради, чи буде можливо Карлові знову вернутися на мадярський трон.

Сикст зайнятий своїми обов'язками. Він цілий час в дорозі до Парижа, до Брюсселя, до Берліна, до Відня і

з поворотом. Тут і там він має тайні конференції. Багато часу й місця ті конференції займають для повороту Карла на малярський трон. Сикст пише до своєї сестри звідомлення з тих конференцій, але так, щоб швайцарська цензура не могла розуміти про що пишеться.

Нарешті Карло дістав дуже значну вістку: Французький президент міністрів Аристид Бріанд натякнув через свого посередника, що його уряд не має нічого проти реставрації монархії в Угорщині. Якщо до цього прийде, він не буде його поборювати. Але, між Францією й малою Антантою є деякі зобов'язання. До малої Антанти належить: Чехословаччина, Румунія й Югославія. Французька армія мусить мати на Балканах своє поготівля на всякі непередбачені випадки...

Сикст так пояснив цю справу: Як Карло здійснить пробу безпovolочно перебрати малярський трон, то заки інші держави винесуть якісь постанови проти монархії, Бріанд перебере на себе обов'язок успокоєння своїх союзників.

З цією вісткою Сикст поспішив до Прангінс. Він приніс ще другу добру вістку. Для переведення пучу, він роздобув відповідні фонди! Паризький банкір Люїс Лючер готовий дати Карлові й малярським легітимістам необмежений кредит. Але, зате він хоче одну тільки «дрібничку»: монополь на малярську залізницю.

Карло стягнув чоло і Зита скривилася, бо ж це трохи за висока ціна. Що ж тут рсбити? Сикст, це улюблений брат Зити. Він каже, що пуч повинен би вдатися... Але Зита вже забула, що Сикст не вив'язався з попередніх мирових переговорів, що його «запевнення» не мають гарантій, що його міжнародна інтрига вийшла негативно.

Тепер Зита певна, що все піде гладко. Найкраще, щоб вона з Карлом тепер поїхала до Малярщини. Вона певна, що все вдасться.

Карло також вповні задоволений, що цісарева тепер не може виїхати. Вони заждуть до літа. В літі приїздить багато туристів на Женевське озеро. Тоді буде йому легше між них замішатися і зникнути...

Сикст радить, щоб не чекати аж до літа, бо кожна хвилина дорога. Зита також дораджувала, щоб не чекати до літа.

На другий день рано Сикст відїхав до Відня. Перед годиною він розмовляв з Карлом, який сказав йому

так: «Якщо я їду до Мадярщини, то не з бажанням панувати. До тепер я носив тільки тернову корону. Мадярщина може мені також таку корону приготувати. Але з того погляду що я складав присягу на корону св. Стефана, не має для мене границь, яка б то корона не була, колюча чи золота. Я є королем різних народностей, що входили в склад австрійської монархії. Тепер, як Мадярщина мене потребує, поверну, як голова держави».

Ердиді був особистим приятелем Карла і довго з ним співпрацював. Сикст мав у пляні стрінутися у Відні з Ердиді. Другим добрим приятелем Карла був барон Шригер, якого Карло уповноважив заступати його перед віденським урядом. Барон Шригер був залишився ще в Ексарцав в порозумінні з Карлом.

Справа поступила вже далеко з плянами на мадярський престіл, але мала група Карлових дорадників не подумала над тим, як Карло мав би опустити Прангінс. Карла день і ніч сторожить швайцарська сторожа.

Утга

Зита також про це думала. Одного разу вона сказала до Карла: «Чи Ти бачив Родріго Санча? Він зовсім подібний до Тебе!»

«Родріго Санча? Хто це такий?» — спитав Карло.

«Це той молодий огородник, що кожному весну обтинає галузки з яблунь».

«О, так! Я це зауважив», пригадав собі Карло.

Зита все знає, всім завідує. «Ти мусиш запустити собі довші вуса, а тоді Ти будеш ще більше подібний до нього. Він також має пашпорт. На португальські пашпорти не треба візи до Австрії...»

Річ в тому, що огородника Родріга Санчо вже кілька разів затримували туристи і, думаючи, що це цісар Карло, просили в нього автограф. Якщо Карло запустить свої англійські вуса й якщо вони будуть трохи більші, тоді він буде дуже подібний до Санча.

Зита дістане таке убрання, яке носить огородник, як вибирається в дорогу. Вона вже присвоїла в якийсь спосіб пашпорт Родріга Санча. Карло може вже втікати.

Але Карло не хотів завчасу втікати. Він сказав: «Ні! Зажду аж прийде на світ дитина!»

1-го березня 1921 р. народилася архикнягиня Шарльотта. Розв'язання мами з дитиною було тяжче, як попередні. Це було в наслідок журби і гризоти. Зита по-

чувається ослаблена. Але це її не стримує й вона дальше думає й співпрацює з Карлом.

«Ти мусиш виїхати» — шепотіла вона з ліжка. «Ти мусиш спішитися, бо кожна хвилина дорога»...

«Кожна хвилина дорога. Повідомлені в Мадярщині легітамісти знають про це».

Врешті Карло рішається. 24-го березня він опускає Прангінс. Багаж був уже наперед висланий. Щоб все прикрити тасмницею, Карло не прощався ані з дітьми, ані з почотом.

З палицею, капелюхом і плащем на руці, виходить Карло, як щодня в означенім часі до парку на прохід. Пошкоджений в парку паркан влегшує йому втечу.

Діти запитують: «Де тато?»

«Тато не чується добре. Тато в ліжку» — відповідає Зита.

В дітей все можна вмовити. Але санітар Райзенбюхлер тільки похитав головою. Він все обслуговував цесаря, як він колинебудь захворував. Чому його сьогодні не кличуть?

Зита мусить держати рівновагу духа. Її думки з Карлом. Він повинен тепер бути в Люзанні, тепер в Фрібургу, тепер в Берні. Тут мусить він змінити потяг і трохи чекати. Вечором в 8-мії год. він буде в Базель.

В Райсбаху сідає він на поспішний потяг Орієнт-Арльберг-Експрес Париж-Відень. Він купив два квитки їзди. Один другої кляси, а другий для спального вагону 1717, ч. 12. Тут довго він застановлявся, що робити, а потім вирішив продовжувати їзду. Сидіти і не спати? — думав він... Огородник і його пашпорт... Отже Карло огородник і йому спальні не можна уживати...

Цієї ночі він й ока не замкнув. Також і Зита не мала спокійної ночі.

На другий день рано Зита скликала всіх, що жили в Прангінс і з найдостойнішою повагою сказала: «Король виїхав до Мадярщини. В книзі світової історії буде записаний час нових подій!»

Почот відійшов. Залишилися тільки діти й з острахом гляділи на маму. Вона сказала до них: «Молімся за тата й дякуймо Богові за все».

Поворот

Хоч Карло духом вже в Мадярщині, то фізично він там ще не є. Була це велика п'ятниця, 25-го березня

1921 р. В 10.50 год. ранку потяг, що ним їхав Карло, заїхав на Західній двірець у Відні. Карло виступив з потягу й замішався між людей, які гурмами тиснулися до виходу. Разом з іншими знайшовся на вулиці Маріягільфестрассе. «Нарешті, нарешті» — прошепотів. Але опам'ятався. Він мусить йти даліше. Йому не вільно стояти, бо це може комусь впасти в око...

Закликав таксівку кажучи: «Прошу мене завести до готелю «Брістоль».

Притім сів в таксівку уважаючи, щоб не бути підозрілим. Але шофер не звернув уваги на пасажира.

Коли таксівка переїздила вулицею Маріягільфестрассе, Карло передумував: Готель Брістоль... Що за безглуздя... Рінг... Він попросту не бажає на Рінгу показуватися!

Таксі зближається до міського театру. Карло стукає в шибу й каже: «Краще, везіть мене до... «до іншого готелю»; він також не хотів показуватися там. Крім Брістолю він знає тільки Гранд, Імперіяль і Захер. Всюди, де він заїде, його зараз пізнають. «Везіть мене на Ляндскронгассе» — сказав. Це він не хочачи сказав. На Ляндскронгассе 5 живе граф Ердіді. Але, вирвалося слово — пропало!

Шофер здивовано глянув на Карла, бо вулиця Ляндскронгассе знаходиться на другому кінці Відня!

«Ляндскронгассе 18» — сказав Карло, промовчавши число дому.

За яких двадцять хвилин таксівка затрималася. Карло хоче платити, але не мав у кишені ані одной австрійської корони. Він має тільки швайцарські франки. Він виймає їх з кишені. Швайцарські франки тепер у Австрії дуже дорогі, бо в Австрії почалася інфляція. Якщо б шофер зажадав заплати швайцарськими франками, міг би тою заплатою жити кілька місяців враз з родиною.

Шофер поглянув на гроші і сказав: «Це заграничні гроші. Я їх не можу взяти».

«Чоловіче добрий! Ці гроші більше вартують, як австрійські» — говорить Карло.

«Але ж за ті гроші я не куплю собі хліба» — відповідає шофер, не маючи поняття, яку вартість мають ці гроші.

Слово «хліб» навело Карла на нову думку. Він відчинив свою валізу й вийняв з неї добре опаковані, чисті

й апетитні канапки, які він купив ще в Базель. «А тут маєте ще й чоколяду!»

Шофер не може слова вимовити від здивування. Хліб і чоколяда — це багато більше варта, як його їзда!

Крім того, щоб задовольнити шофера, Карло заплатив йому ще й франками. Здивований шофер ще довго дивився за Карлом і не виключене, що він бачив, як Карло увійшов до дому Ляндскронгассе 5.

То був щасливий випадок, що державний переворот в Мадярщині не кінчився для Карла тут у Відні.

Карло мусить тричі дзвонити, щоб графиня Ердіді відчинила двері. Вона в шляфроку. Не проминуло тричотири секунди, як вона пізнала, хто перед нею стоїть. Негайно поклікала свого чоловіка. Обидва приятелі щиро обнялися з сльозами від радості.

Кілька хвилин пізніше граф прийшов до рівноваги. Після зворушення прийшло здивування. Як це сталося, що Карло у Відні? «Я Тебе так скоро не очікував!» — дивувався граф.

«Не можна й однієї хвилини тратити», повторив Карло слова, які йому вбилися в пам'ять. «А подруге, я не маю чого боятися. Мій швагер Сикст має запевнення Бріандса».

Граф на це відповів: «Принц Сикст нічого не має на письмі. А Бріанд навіть пальцем не кивне, як щонебудь піде криво».

Карло тільки всміхнувся і сказав: «Не бійся Приятелю, нічого не піде криво!»

«Думаю, що маєш рацію», відітхнув Ердіді. «Але, не все складається так, як повинно бути. Безперечно, що легітимісти хочуть Твого повороту... Але?.. Не всі монархісти є легітимісти! Багато між ними мають інший погляд на справу!»

«Інший погляд?»

Граф Ердіді хвилину мовчав, а потім продовжував: «Мусим вже раз розуміти, що багато з-поміж Твоїх приятелів не признають Твої жінки!»

«При чому тут моя жінка?»

Граф стиснув рамена: «Вона не є популярна в Мадярщині».

«Що Зита зробила такого, що не є популярна?»

Граф: «Вони відкидають Французько-Італійську Королеву». Граф не сказав того, що Зиту ще й тому не люблять, що вона вперта й холодного характеру. Також

не сказав, що мадяри бояться, щоб вона не зробила свіжі інтриги, що її бажання дістатися на мадярський трон є тільки тому, щоб забезпечити трон своїм братам. В Мадярщині є поголоски, що Сикст мав би одержати Чехію, Ксавер Хорватію, а Банат, Фелікс і Рене інші колишні частини колишньої корони.

Карло мовчав, а граф продовжував: «Також і подружжя Твого швагра Ксаверія не задоволяє всіх тому, що одружився з Люксембурською архикнягинєю. Про це подружжя говорять різні таємниці».

Карло скочив з крісла й зачав нервово проходжуватися по кімнаті. По кількох хвилинах відізався: «Чи Ти справді думаєш про такі нісенітниця?»

Ердиді мовчав, а Карло продовжував:

«Маю щось Тебе запитати».

«Не має ніякого значення, як я думаю» — відповів Ердиді.

Карло зупинився перед ним: «Якщо мене не хочуть, то як думаєш, кого візьмуть на короля Мадярщини замість мене?»

«Сепаратисти взагалі не мають порозуміння між собою» — відповів Ердиді. «Ти це повинен знати... Ім'я архикнязя Альбрехта згадувалося. Була також мова й про принца Кароля з Румунії...»

«Безглуздя! Безглуздя!» — закликав Карло. «Нічого, як безглуздя! Все буде залежати тільки від маршала Горті, а він певно є по моїй стороні».

Ердиді мовчав. Може він про це не переконаний.

Карло положив свою руку на рамя приятеля і сказав: «Все піде гладко», а після з поспіхом: «Всё мусить піти добре. Я забагато вагався».

Ердиді даліше мовчав, а Карло продовжував:

«Якби справа не стояла, то я вже не можу ухилитися!»

Ердиді проходжувався по кімнаті. Він віраджував би Карлові, але, чи може він щонебудь йому дораджувати? І що він може зробити?.. Тепер вже запізно. Карло вже не може ухилитися.

«Я є до Твоєї розпорядимости» — сказав Ердиді.

Карло відітхнув: «Ми мусимо завтра ранком виїхати».

Дійсно! Але до того часу треба полагодити деякі формальности. Португальський папспорт мусить мати мадярську візу. Ердиді вийшов. Він полагодить всі справи.

«А потім ще авто» — сказав Карло.

Ердиді притакнув.

«Ти їдеш зі мною! Правда?» — запитався Карло.

Ердиді вклонився. Він не залишить свого цісаря. Хоч Ердиді переконаний, що цісар нічого не скористає, але ще й може собі тим пошкодити, рішений поїхати разом до Будапешту.

Ніч переспав Карло на софі в кімнаті Ердиді. Він ще твердо спав, як граф виходив на пальцях з кімнати, щоб не збудити цісаря. Він попростував до мадярського консула. Тільки що відкрили двері, але граф мусів доброї пів години чекати на генерального консула барона фон Наги. Як появився консул, граф попросив його, щоб зробив йому прислугу та дав візу на паспорт одного португальського приятеля. Наги навіть не приглядався паспортів, даючи візу.

Довго шукав граф Ердиді таксівку, яка мала зробити дорогу з Відня до замку Зебенштайн. Врешті Ердиді пощастило її знайти, й коло обіду Карло в товаристві Ердиді виїхав.

Карло сидів напереді побіч шофера з чорними окулярами. Він сидів спокійно й не розглядався навкруги. Місцевості такі, як Киртнерстрассе, Рінг, Опера — добре знані Карлові ще з молодих літ. Він так часто сюди проходжувався й відчував те щастя, яке так безслідно минуло разом з молодим його віком...

Ось і замок Зебенштайн. Автомашина стала. Шоферові заплатили, й він відїхав. За кілька хвилин приступає до Карла колишній двірський шофер Йосиф Шредер, що чекав на Карла скритий в кущах. Хоч Карло мав чорні окуляри, Шредер пізнав його, сміявся й плакав з радости. За 5 хвилин всі вже сиділи в автомашині Шредера й подорож продовжувалася.

Найближчий перестанок — це прикордонне містечко Пінкафос. Тут кордонна контролья. При перегляді паспортів виявилось, що ані Шредер, ані його автомашина не мали потрібних документів, й вони мусіли залишитися. Паспорт Карла був в порядку.

Після граничної контролї вони мусіли йти пішки один або й два кілометри. Потім знайшли малий ресторан і вступили до нього, щоб щось з'їсти й випити. Власник ресторану Ленер сам обслуговував гостей. Дівчина принесла страву, а коли побачила Карла спонтанно закричала: «Ісусе! Це ж цісар!», кланяючись низенько.

Вона в час війни працювала в Баден коло Відня й мала нагоду часто бачити Карла.

Ленер стояв остовпілий і не міг промовити слова.

Ердиді відіззався такими словами: «Так, це король мій добрий чоловіче. Але ми бажали б тимчасово цю справу затримати в таємниці».

Ленер зовсім розгубився, а потім крикнув: «Гурра! Наш достойний пан Король знову тут!» і поспішив до кухні.

Розпромінений Карло сказав: «Бачиш, я правильно думав... Мадярщина бажає, щоб я знову вернувся...»

Вони пішли даліше пішки. Коло 10-ої години вечором вони знайшли автомашину в Штайнамангер. Вони зупинилися перед резиденцією єпископа. Як тільки Карло виступив з автомашини, до нього негайно приступив полковник Легар, командант стаціонованих військ в західній Мадярщині, з опроміненим обличчям, схилив голову і клякнув перед Карлом.

З'явився також єпископ Мікош, поздоровив Карла, віддав йому належну пошану й запровадив його до прийомної залі в палаті, де було зібрано багато гостей. Чи вони знали, що він приїде? Чи вони може на нього чекали? Для декого з тих гостей було це важливе, для деяких зовсім індиферентне. Деякі бажали Карла мати в Будапешті, деякі зовсім про це не думали.

Між ними є також міністер д-р Йосиф Васс. Він зараз спитав Ердиді, чи Будапешт був повідомлений про приїзд Карла. Та, заким Ердиді встиг щось відповісти, Карло сам відповів: «Ні!.. Нікого ще не повідомлено. Я завтра відшукаю президента Гортія, щоб перебрати державну владу!»

Запанувала мовчанка. Д-р Васс вклонився з усміхом, але не сказав, що він думає. А думав він так: який наївний король. Він думає, що Горті так просто передасть йому владу держави? Врешті д-р Васс сказав: «Може Ваша Величність наперед зроблять якусь підготовку?»

Але д-ра Васса ніхто не слухав. Виглядало, що деякі спроби підготовки зроблені. Можливо, що д-р Васс сам за це був відповідальний.

Вже 2-га год. по півночі, як в палаті єпископа являється граф Телекі, президент міністрів. Граф Павло Телекі молодий, стрункий з окулярами на носі, й має гарні аристократичні руки. Вся його поведінка каже, що він аристократ.

Граф Телекі просить Карла до другої кімнати. Карло виймає з кишені маніфест, що його разом з Зитою уклав. Його зміст:

«Ступаючи за голосом мого серця, я вернувся знову до своєї улюбленої Батьківщини й перебрав над нею уряд. Карло».

Телекі похитав головою. Так воно не піде. Але в нього є багато тонкостей характеру й такту й він всього не скаже монархові. Він знає багато небезпек, про небезпеку мобілізації. Бо, коли б Карло захотів піти походом на Будапешт, то мусять бути змобілізовані гарнізони. А що потім може статися?..

«Чи Ваше Величство подумали, що в такім випадку мала Антанта також змобілізує військо? І Антанта не лишиться при тому. Вони нападуть на нашу державу, а потім ще більше пограбують наші землі».

«Мобілізацію?» — здивувався Карло. «Кому потрібна мобілізація? Горті є по моїй стороні!»

І знову граф не сказав «ні!», тільки вдоволився тим, що йому сказав Карло. «Президент Горті є в першій мірі слугою своєї нації. Він так зробить, що буде на його думку відповідати інтересам держави».

«Отже, що ж» — відповів Карло, який зовсім не зрозумів графа Телекі. Нарешті, подумав він, може буде краще повідомити Горті наперед, як зробити йому несподіванку.

«Чи можете, графе, допомогти мені кілька слів зложити до Горті?» — запитався Карло.

Зараз принесли папір і чорнило. Граф Телекі чекає на Карла, щоб йому диктувати. Вже на самім початку тремтить: «Як його титулувати?», питає. «Пане Адміралє?» Чи не занизький титул?.. «Пане Президенте?»

І цей титул виглядає йому не правильний. Врешті наіменував його президентом. Він не може його в ніякий спосіб понизити.

«Може я зроблю його князем?»

Телекі сказав: «Президент не дасть себе підкупити...»

Чоловік, що нелегально в'їхав до Австрії, без австрійських грошей в кишені, відмовляється написати листа до Горті, бо не може знайти для нього титулу.

Знову великий блуд в його незнанню правдивих сьогоднішніх обставин. Потім Карло робить ще третій і вже останній; він забороняє полковникові Легарові змо-

білізувати військо, яке йому підлягає. Карло переконаний, що перебере владу держави без кровопролиття.

«Немає ще нічого певного» — шепнув йому Ердіді. Ось з'явився кравець. Його стягнули з ліжка. Він мусить до другого дня зробити для Карла уніформу. Вона має бути дещо змінена від колишньої. В той сам час, коли кравці шили уніформу, сестри, що жили в сусідньому монастирі, вишивали лаврові листки на ковнірі.

Великдень! Прекрасна погода! Врешті приносять уніформу. Карло одягається. Він молодий в пишному уніформі. Давно вже не мав його на собі.

Все населення Штайнамангеру зішлося під резиденцію єпископа. Вони радісно вітали Карла, як він вийшов і сідав до автомашини. При керівниці автомашини сидів граф Володислав Альмасі, а поруч Карла сидів капітан Ярмій, як його ад'ютант.

Ось і Дунай і безконечні луки й пасовиська. Карло дуже часто так мріяв про насолоду красою природи. Тепер мало що її бачив. Він зайнятий виготовленням листи своїх майбутніх міністрів.

Друга година по обіді. Автомашина приїздить перед будапештський замок. Гвардійська сторожа при брамі салютує. Ад'ютант Гортого, сотник Магашазі, явився перед королем, низенько вклонився й попросив Карла широкими сходами вгору на те крило замку, де мешкав Горті. На сходах і в коридорі було дуже зимно, як рівнож і в почекальні, що до неї впровадили Карла. Тут попросив Магашазі Карла почекати.

Карло тільки стиснув уста: «Як!? Я монарх маю чекати на адмірала моєї фльоти?» Ці слова вийшли з його уст і тепер він ще раз прийшов до переконання, що він їх вимовив. Після Карло хоче знати, чому Горті не ждав тут на нього, щоб його привітав.

Магашазі хотів відповісти, але Карло відсунув його набік і сам увійшов до авдієнційної залі. Ось його авдієнційна зала! Як часто він тут сидів!

Але й тут нема Горті. Тут стояло кількох людей з прислуги і ті не віддали Карлові належної почеси, як переходив попри них.

Магашазі зробив останню спробу затримати Карла. Але Карло тепер так зденерований, що навіть не чує, що йому каже ад'ютант. Він переходить кімнату й відчиняє та входить до прилежної кімнати. Тут стає вічна-віч з Гортієм.

11. БОРОТЬБА ЗА ЗАКРИТИМИ ДВЕРИМА

*Драматизна розмова Карла з адміралом Горті
в будапештськiм замку*

Перед Карлом стоїть адмірал Ніколай Горті, середньої величини, з широкими плечима і спокійний. Його обличчя говорить про його твердість й енергію. Довгий ніс і широкі уста говорять про рішучість, а сині очі зраджують доброту. Нині вони більше подібні на сталь. Про Горті так говорили тоді, як він жде на когось, що приведе його до злоти. Тепер він так виглядає.

Між злим чоловіком, що відіграв значну роль в австрійсько-мадярській фльоті ще в той час, як та фльота існувала, тобто до кінця першої світової війни, і між Карлом, що його іменував адміралом цієї фльоти, вив'язалася двогодинна боротьба за владу в Мадярщині.

Лише їх двох було в працівні Гортія, й не було свідка їх розмови.

У своїх мріях і снах Карло сподівався перебрати владу в Мадярщині дещо пізніше. Ці мрії підготовляв Карло разом зі своїм секретарем бароном фон Веркман, який вже давно диктував Карлові й це осталося в пам'яті Карла. А що Горті тепер мовчав про це — то це залишиться тільки в пам'яті барона фон Веркман, який є єдиним джерелом колишньої розмови.

Він не посмів спитати Карла, чи він тримається дослівно тієї правди. Ніхто не міг докладно сказати нічого про двогодинну розмову. Карло хоч сам хотів би її повторити, та не міг. Бо хто ж міг припускати, що підготовка Карла перебрати мадярський уряд наспіє аж по місяцях після того, як в нього постала та ідея...

Дві години світової історії

Карло приступає до Гортія зі словами: «Адмірале, моїм бажанням є, щоб Ви передали мені уряд!»

«Що Ваше Величество мені буде за це, що передам уряд?»

Карло був заскочений тим питанням, а потім сказав: «А що Ви бажаєте?»

«Я хочу знати, що Ваше Величество мені пропонувать!»

Що він проложить? Чи це можливе, що Горті з отвертими руками віддасть уряд? А якби дійсно Горті це зробив, то що тоді Карло подумав би? Він мусів

думати, що все було б в порядку, якщо б Карло підніс Гортія до князівського стану. Він не хоче згадувати того, що занедбав зробити, а може і встидається.

Нарешті сказав так: «Горті! Як хтось є провідником моєї армії і звільнив країну від большевиків, а потім привів у країні лад і порядок, і добровільно передає державний уряд своєму королеві, то його місце, самозрозуміло, є дуже високе. Про це дізнається увесь світ, що він є права рука короля. Це місце належиться Вам, Горті!»

«Пане, це за скоро. Антанта нам заборонила... Наші вороги розірвуть Мадярщину. Чехословаччина перша. Ваше Величество мусять вертатися назад до Швайцарії».

«Нема змислу, Горті. Я маю гарантію Франції. Не буде жодних протестів!»

«Вибрано не відповідний час. Прошу вертатися назад до Швайцарії найближчим потягом, це розв'язка. Інакше буде нещастя!»

«По моїй утечі з Швайцарії я не знаю, чи мені дозволять вернути до неї. Чи Ви думали про це?»

«Це дасться впорядкувати. Але Ваша присутність, Ваше Величество, тут може здобути корону, але zarazом Ви втратите нарід».

Карлові потемніло в очах. Він не повинен був допустити до такої розмови. Тепер він дуже втомлений, бо впродовж 36 годин не замкнув очей... Йому тяжко сконцентрувати думку. Дальше піднесеним голосом знову каже: «Я бажаю, щоб Ви...»

«Я хочу щось за це мати, коли передам владу. Хочу дальше залишитися адміралом фльоти».

«Добре! Як тільки будемо мати знову флоту, Ви будете адміралом».

«Я хочу мати також високий орден!»

«Я обдарую Вас золотим руном!»

«Я протестант; некатоликові золоте руно нічим не являється!»

Тепер Карло втратив терпеливість: «Передасте мені владу, чи ні? Як Ви заввагаєтеся, то буде революція! Отже, передасте!»

Горті відказав самовпенено: «Ні! Армія мені присягала, а не на вірність королеві. Я дам розпорядок армії, що тільки мої розпорядження має виконувати, а не чийсь!»

«Чи думаєте, що армія буде вірна зложеній Вам присязі, як Ви самі її зломали?»

«Тих, що присяги не дотримують, буду уважати зрадниками й вони будуть розстріляні!»

Карло довго дивився на нього. Його очі сумні й безвиглядні. В цім моменті він дійсний король. «Ви говорили про заслужений засуд!» На це Горті не дає ніякої відповіді.

Але Карло хоче довести розмову до кінця. «Що Ви тепер зробите? Візьмете мене як полоненого?»

Горті зворушений на силу усміхається: «Ні!.. Я не візьму Вашого Величества в полон!»

«Я даю Вам п'ять хвилин до подумання».

«Не можливо за три тижні передати Вам уряд».

«Я можу залишитися в краю. В Штайнамангер мене скривають. Нині 27-го березня. До 17-го квітня повинно бути все приготоване. Як до 17-го квітня нічого не станеться, то я знову приїду до Будапешту!»

Згадка про поворот Карла до Будапешту розгнівала Горті, й він сказав: «Ні, три тижні, це закороткий час. Так не піде. Взагалі такий плян не добрий. Антанта довідається, що Ваше Величество є в Мадярщині, і зробить великий шум. Побуту Вашого Величества не можна буде укрити. Це означало б упадок країни. Ваше Величество мусить якнайскорше вернутися до Швейцарії».

«Ви залишитесь тут, як мій генерал?»

«Так!»

Що ж тепер робити. Карло змучений і вичерпаний. Він вже нічого не говорить. Обернувся й вийшов з кімнати. Сходами в долину переходить попри Магашазі й роздумує, як це механічно все те сталося... Його прийняв Ямас. Гвардія салютує й він відсалютує, сідає в автомашину й від'їздить. Карла опанувала одна думка. Все скінчилося, немов сон.

Програна

Дорога з поворотом до Штайнамангер видається безконечна. Карло сидить в авті змучений, вичерпаний, зтурбований, зі схиленою головою, майже сивий. Він так довго не спав... Він так довго нічого не їв...

Єпископ Мікес жде на Карла на сходах своєї палати. Його постава поважна. Він отримав від Горті телеграму. Карло мусить негайно вертатися за кордон. Це перша вістка, що її отримали єпископ Мікес, полковник Легар і граф Ердіді про справу в Будапешті. Телеграма прийшла кілька хвилин перед приїздом Карла.

Карло виступає мовчки з автомашини, і йде до залі єпископської палати. Його хід непевний. Він хитається в одну або другу сторону. В залі став перед одним вікном. Тепер і всі інші бачуть, що його обличчя не виразне, уста трясуться, зуби цокотять. Його напала трясниця.

Як тільки приступив граф Ердіді до Карла, він не здержався, щоб з ним не обнятися.

Карла положили до ліжка й покликали єпископського лікаря д-ра Петое. В час лікарських оглядин, вираз його лица ставав все поважніший. Лікар шепнув до єпископа, щоб Карло спокійно лежав у ліжку, аж поки не мине гарячка.

Карло думає про телеграму Гортія й запитує доктора: «Як довго буде треба лежати в ліжку?»

«Напевно кілька днів... якщо не наступить запалення легенів. Це є те, чого я боюся».

Гарячка не впадає, але підноситься Карло малечить. Він має сни про віру перших християнських мучеників, які так багато терпіли за неї. Він все вимовляє: «Гора Голгота».

Тимчасом Горті не спав. Він скликав нагле засідання своїх міністрів і по короткій нараді з ними позвав до себе французького комісара Фойхта, й розповів йому про свою розмову з Карлом.

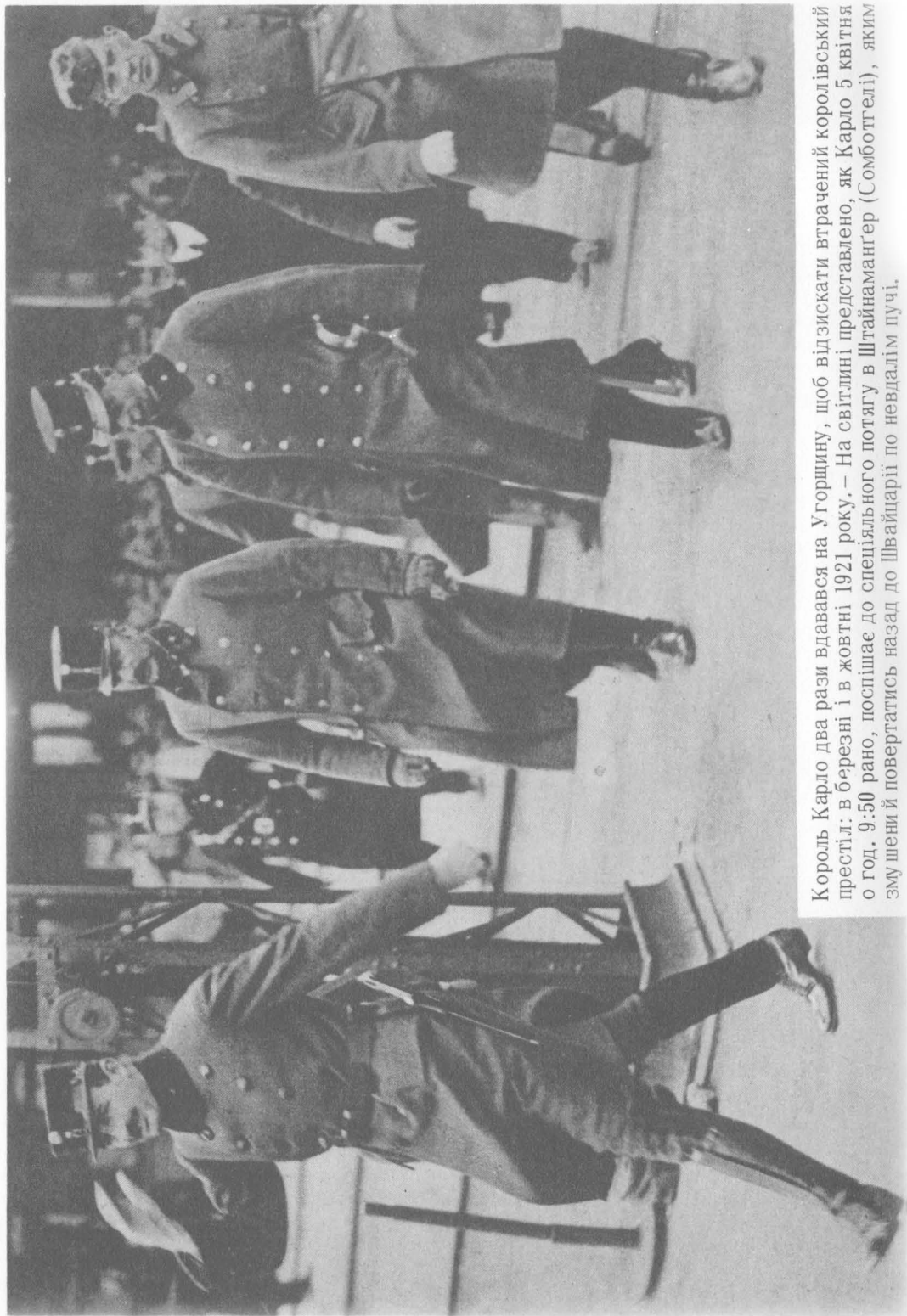
Комісар здивувався. Чому Горті йому першому розказав про відвідини Карла, про які, до речі, вже давно був поінформований. Чому не інформував скорше свого британського або італійського колегу?

Тепер черга на Гортія, щоб він здивувався. Чи монсіньор Фойхт знає про поголоски відносно французького президента міністрів Аристида Бріянда, про відновлення монархії в Мадярщині. Фойхт похитав головою й сказав, що нічого про те не знає.

Кілька годин пізніше Гортія відвідав англійський комісар і говорив в імені всіх союзників. Англієць дав до зрозуміння, що буде найкраще, як Карло зараз таки виїде з Мадярщини. Кілька годин спізнення може принести для Мадярщини небажані наслідки.

Горті це розуміє. Він підносить слухавку. В блискавичній розмові з єпископом було сказано, що ми живемо в 1921 р. і що місце діяння є Мадярщина. До 4-ох годин Карло її мусить опустити.

Вміжчасі Карло дістає нову неприємну вістку. Швейцарський Кантон Вауд відмовився прийняти Карла.

Король Карло два рази вдавався на Угорщину, щоб відзискати втрачений королівський престіл: в березні і в жовтні 1921 року. — На світлині представлено, як Карло 5 квітня о год. 9:50 рано, поспішає до спеціального потягу в Штайнаманггер (Сомботгелі), яким змушени й повертатись назад до Швайцарії по невдалім пучі.

Урядові чинники Кантону стоять на тому становищі, що Карло не дотримав даного слова, що не буде вмішуватися в політику. Горті подав цю вістку дальше комісарам Антанти. Що він тепер має робити? Як він може вимагати від Карла опустити Мадярщину, як його Швайцарія не хоче прийняти?

Комісари скликають свої уряди. Уряди телефонують до Берна, до швайцарського уряду. Уряд Швайцарії скликає нагле засідання й за кілька годин вирішають, що Карло може повернутися до Швайцарії. Як Кантон Вауд не дасть дозволу Карлові вернутися до Прангінс, вони знайдуть для нього друге місце. Кожний Кантон є автономний і може вирішувати, хто може приїхати, а хто ні. Але, є ще другі кантони..

Але єпископ протестує: «Король тяжко хворий і не здібний до виїзду». Горті в тяжкім положенню. Він все був і є монархіст. Ще перед кількома тижнями він заявив одному журналістові французького часопису «Пті Парізіс», що він узнає себе тільки управителем Короля й бажає передати йому всю владу держави. А тепер, коли Король прийшов, він його відсилає, як непотрібного інтруза. Що буде думати про нього держава? Що подумують його приятелі? А що станеться, як Король Карло помре? Чи монархісти не будуть показувати на нього пальцем? Чи не правду скажуть, що Горті був причиною його смерти?

Кількох міністрів виїхали з Будапешту до Штайнамангер. Вони хочуть особисто пересвідчитися про недугу короля. Їх попроварили до ліжка Карла. Їх затривожив стан Карла. Вони повернули до Будапешту й благали Горті, щоб не зробив щось необдуманого.

Заблукані години

Зита в Прангінс нічого не знає про неприємності. Вона кожної хвилини чекає відстки від Карла, що Карло здобув Мадярщину. Вона твердо в те вірить.

В швайцарських часописах появилися перші звітлення. З них мало що можна довідатися. Все ж таки Зита довідується, що президент Горті заявив недвозначно королеві, що буде найкраще, коли він невідкладно опустить Мадярщину. Це краще для Мадярщини.

Найближчого дня рано приходиться до Прангінс лондонська преса. «Дейлі Мейл» приносить світлину Карла в уніформі полевого маршала з підписом: «Мр. Пергапсбург».

Зита в розпучі. Вона вперше зрозуміла, що її вина. Вона не повинна була висилати Карла самого в дорогу. Треба було її разом з ним їхати. А, може ще не все страчено.

В неї вже дозріває плян, який вона пізніше виконає.

Того самого дня рано, коли Зита рішилася на новий плян, Карлові трохи покращало. Сподіване запалення легенів не наступило. Він шле телеграму до Гортія з новими пропозиціями: Іменує королівського державно-го завідателя й оборону краю. Телеграму закінчує так:

«Я залишаюся в краю як король і в свій час переберу владу».

Горті на те нічого не відповів.

Карло ще не зовсім здоровий. Він у підгарячковому стані, але його думки тепер ясні. Своему приятелеві Ердіді Карло так сказав: «Це моя невідклична воля. Я залишаюся в краю так довго, поки моя присутність не буде загрозою війни для Мадярщини.

В неділю вечером 2-го квітня Горті дістав ноту від Антанти. Ця нота, це тільки офіційне письмо про все те, що він вже знає, а саме: в Сербії, Румунії й Чехословаччині починаються розрухи. Є тільки питання, якого дня їх армії переступлять границю Мадярщини.

Горті стиснув тільки плечима. Це все правда! Країни, що колись належали до Австро-Угорщини, нічого так не бояться, як повороту Габсбургів на трон. Тут не розходиться про Карла. Тут розходиться про тих, що 200 років сиділи на австрійським троні.

Небезпека війни занепокоїла також єпископа Мікеса. Він постановив зайняти також якесь становище в цій справі. Перед Карлом заявляв, що все зробить, щоб тільки не допустити до війни та обминути кровопролиття.

Карло, по нараді з своїми найближчими, написав листа до Гортія, що він рішений вертатися до Швейцарії, але під такими умовами:

1. Щоб опублікувати його манускрипт, в якому Карло зобов'язується всіма силами підтримувати мадярський нарід,

2. Що виїздить тепер до Швейцарії, але як король,

3. Мусять бути звільнення від усіх кар ті, що були прихильниками короля та підтримували його.

Якщо Карло був би зачекав ще якийсь час зі своїм рішенням, можливо, що все вийшло б інакше.

На другий день була неділя. Перед полуднем з'явився в Штайнамангер американський лікар д-р Фін Вілліямс з Бостону. Він спеціаліст від гарячкових недуг, як сам себе представив. Другі лікарі не бачать причини, чому б він не оглянув недужого короля.

Д-р Вілліямс дає Ердиді непомітний знак і стає перед ліжком хворого.

В приязності других лікарів він зачав оглядати Карла. Обстукав з цього й того боку і схилився слухати биття серця. В той час встромив Карлові в руку непомітно листівку. Це був лист від Зити.

12. ХТО Ж ЦЕЙ ЧУЖИЙ ДОКТОР?

Карло нетерпляче чекає, щоб цей американський лікар д-р Фіц Вілліямс закінчив оглядини та щоб присутні опустили його кімнату. Потім він кивнув на графа Ердиді й відчинив листа, що йому втиснув д-р Вілліямс. Це був лист від Зити. Вона так його устилізувала, що навіть, як цей лист дістався б до інших рук, ніхто не міг би його зрозуміти тільки сам Карло.

Зита просить Карла, щоб був спокійний, нічим не переймався та залишився надаліше в Мадярщині. Сусіди вже успокоюються.

Карло кілька разів перечитував листа, а потім сказав, що бажав би говорити з доктором Пета. Коли появився лікар, Карло спитав його, чи вільно йому вставати вже з ліжка, бо він готовий до від'їзду.

Лист Зити прийшов кілька годин запізно й не може змінити ситуації. Карло рішений, бо час діє проти нього. Віроломство Гортія змушує його виїхати. Це він добре знає. Жде він тільки на запевнення, що його умови будуть прийняті. Він не дозволить, щоб його вірний нарід терпів.

У вівторок прийшла вістка, що Горті повідомить Антанту про Карлові умови, а саме: 1. він буде піддержувати Гортія, 2. виїзд до Швейцарії має відбутися з усіма належними йому парадами і 3. звільнення з в'язниць усіх тих, що його піддержували.

Заким Карло виїхав, велів написати ще одне письмо до Антанти, яке сам диктував:

«Його Величність Апостольський Король Мадярщини, Карло ІУ, удається з Мадярщини до Швейцарії, а своїх вірних підданих залишає під опікою великих аліантських держав, які забезпечують їм охорону».

В єпископській палаті зібралася духовенство, щоб попроситися. Разом з духовенством була присутня також малярська аристократія під проводом князя Батіяні. Всі були по-святковому одягнені в народні китарики, а це робило своє враження. Був також присутній полковник Легар. Він був дуже зворушений від'їздом короля й не міг промовити слова. Нарешті звернувся до короля зі словами: «Скажіть тільки одне слово, Пане, що ще нічого не пропало. Одне Ваше слово і мої війська маршують на Будапешт». Карло тільки притакнув головою. Коли прощалися з Легаром і з другими присутніми, то при стисненню руки був дуже блідий. Перед палатою єпископа зібралася велике число народу, і привітали Карла національним гимном: «Іственолд тедд у Магіарт». Ім'я Карла тремтить на устах численної маси народу. Карло тремтить від зворушення. Легарт виводить його на великий балькон, де він сам стоїть і дивиться на згромаджений народ. Настала тиша. Між людьми почався притишений шепіт: «Який самітній король. Як він але виглядає!»

Карло опустив балькон, перейшов кімнату і бічними дверима вийшов з палати. Він вже не оглянувся назад.

На дворці ждало на нього кілька високих старшин з Антанти, які мали йому товаришити. Карло навіть не звернув на них уваги й не промовив до них ані слова, прямуючи до свого вагону.

В час його виїзду трапилася йому несподіванка. На одному дворці зібралася делегація, зложена з 140 малярських робітників, які передали йому письмо такого змісту: «Ваше Величество! Ми патріотичні малярські робітники поздоровляємо Ваше Величество з нагоди Вашого повороту на батьківщину. Всі ми раді та запевняємо Вас, що сум непокоїть наші серця, що мусимо відлучитися від Вас. Але, на прощання кличемо до побачення».

На наступному дворці виступив з промовою якийсь Фольксреднер. Його промови ніхто не слухав, тільки було чути на закінчення його слова: «Геть з монархією!»

Інсбрук останнє місто. Великий двірець переповнений людьми, які кричать королеві: «До побачення!» Зараз потяг від'їжджає на перший швайцарський двірець.

В міжгасі у Прангінс

Зита не могла віддаватися даліше своїм ілюзіям. Останнє, що вона могла зробити, то передати доктором Фіц Вілліямсом листа до Карла.

4-го квітня, день перед тим, як доктор Фіц Вілліямс оглядав Карла, до Зити явився високий поліційний достойник у віллі Прангінс. Зита нічого доброго не предчувала з його приходом і спокійно його прийняла.

Урядовець зачав такими словами: «Пан Карло з Габсбургів виїхав зі Швайцарії й не повідомив нас про свій виїзд. Він не дістав від нас дозволу та зломив дане слово».

«То цісар», поправила Зита. «Цісар ніколи не давав слова, що не буде ніде виїздити. Він тільки прирік, ще не буде займатися політикою, яка шкодила б Швайцарії».

«Я не прийшов сюди на дискусію. Я прийшов поінформувати Вас, як тутешня влада на це задивляється. В імені Кантон Вауд мушу Вас повідомити, що Карло з Габсбургів, як його дружина й діти, не сміють тут довше замешкувати».

«Ви нас викидасте за двері!»

«Я того не сказав. На всякий випадок Карло з Габсбургів не може сюди вже вертатися. Ви й Ваші діти будуть мати так багато часу, скільки буде потрібно, щоб підготувати Вашу подорож».

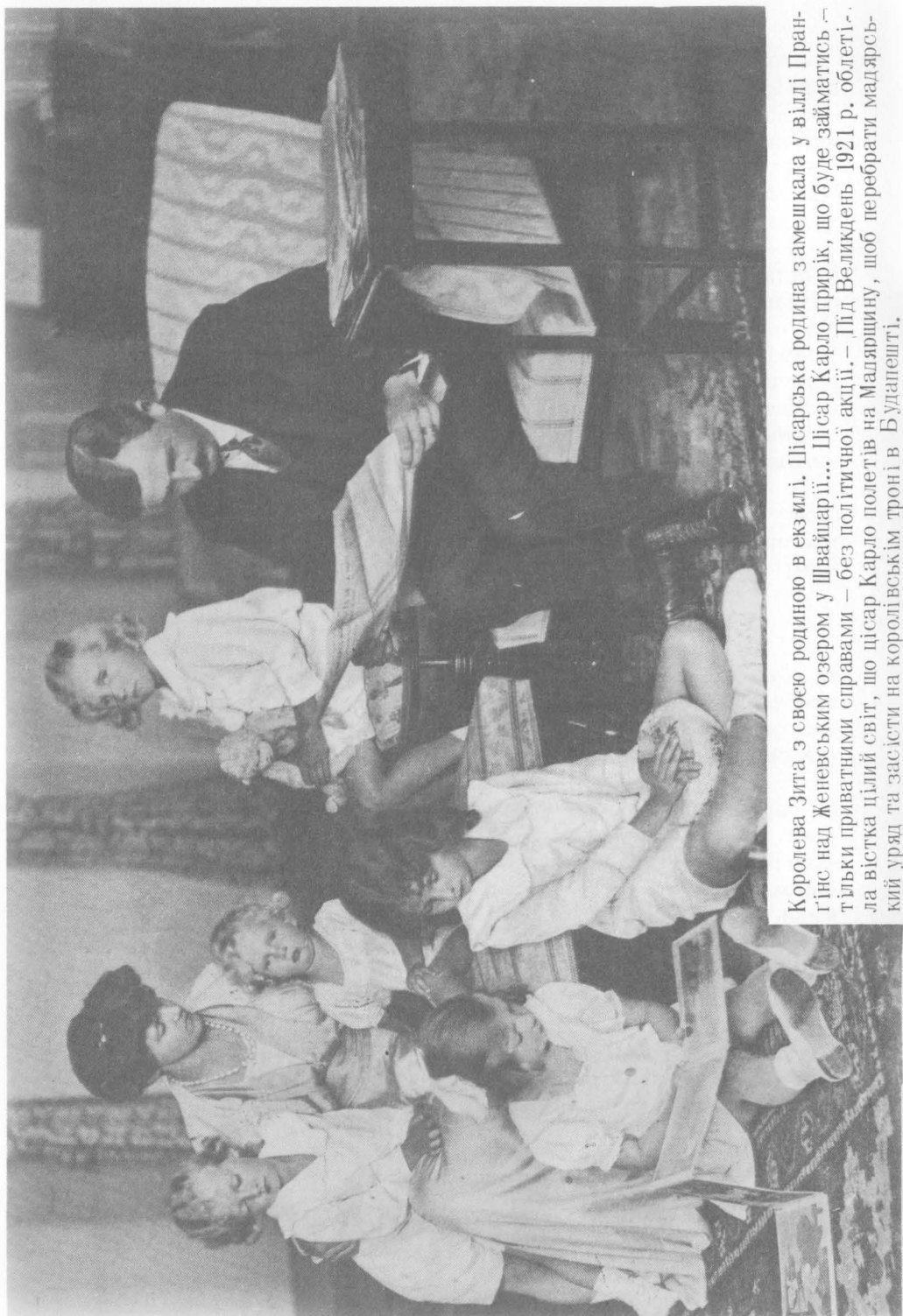
«Чи Ви, мій пане, дійсно думаєте, що я могла б й один день тут залишитись, як цісар не має права тут мешкати?»

6-го квітня в 2-гій год. по півночі Зита дістала телефон з Берна. Карло повідомляв, що досвіта виїхав і перед полуднем буде на границі. Не може точно сказати, в якій годині.

Зита вирішила, що виїде Карлові на зустріч, щоб поділитися думками відносно його повороту. Вона веліла збудити адютанта-кур'єра фон Шонта, як також секретаря барона фон Веркмана, й попросила, щоб вони їхали з нею.

Панове зібралися на скору руку й застали Зиту вже на брамі, що чекала на авто. Зараз авто приїхало й Зита сіла коло шофера, обидва панове з задю. Як авто рушило, Софія вкинула в авто ще малий пакунок.

Авто їхало женецьким побережжям, попри Люзанну, Мовдон, Паєрне. Ніч була холодна, а авто від-

Королева Зита з своєю родиною в екзилі. Пісарська родина замешкала у віллі Прангінс над Женевським озером у Швайцарії... Цісар Карло прирік, що буде займатись тільки приватними справами — без політичної акції. — Під Великдень 1921 р. облетіла вістка цілій світ, що цісар Карло полетів на Малявшину, щоб перебрати мадярський уряд та засісти на королівським троні в Будапешті.

крите. В додатку, Зита була легко вбрана. Але, про це вона не думала. Її думки були далеко, коло Карла. Вона оглянулася й побачила, що панове так змерзли, що аж зубами дзвонили. Вона дала рукою знак, що можуть вбрати свої плащі.

7-ма година рано. Автомашина затрималася перед малою гостинницею в Ешгольцмат. Панове й шофер напилися теплого чаю, а Зита навіть цього не захотіла. Вона схвильована приїздом Карла, а тисячі думок переходить через її голову. Вона цього не показує на верх. Сидить спокійно, навіть вдумлива, а часом і якийсь жарт скаже.

Автомашина мчить даліше через Голегассе, через Ротентурм, вздовж Цюріхського озера. Як потяг точно приїде, вони не встигнуть на час. Веркман зателефонував до високого урядника державних залізниць й довідався, що потяг спізнений на кілька годин і приїде до границі коло 5-ої год. по полудні.

Лишається досить часу. Веркман удасться до поблискої віллі, щоб знайти там місце для Зити, щоб там могла зачекати до приїзду потягу. Врешті надходить 5-та година, приїздить потяг і Зита виїздить автомашиною та вступає до вагону, що в ньому їхав цісар.

Знову в екзилі

Незабаром запрошено до вагону також фон Шонта і Веркмана. Вони були дуже здивовані, що Карло так эле виглядав. За увесь час, від коли вони знали Зиту, тепер вперше побачили сльози в її очах.

Карло ослаблений, але видержливий. Він вияснив своїм приятелям, чому не вдався переворот. Причиною цього було те, що Горті не поступив правильно, викривив поняття ситуації й показався негідний старшина. Насильство? Воно було б до нічого не довело! Правда, військо Легара стояло до його диспозиції, можливо, що з ним здобув би кілька міст і областей... але це військо йому не присягало. Тому тепер, чи пізніше мусіло б прийти до зудару королівського війська з іншим.

Карло не виглядав так дуже здепримований, як на перший погляд Зиті видалося. Можливо, що він старається, щоб його ніхто не пізнав. Вістка про те, що Карлові не дозволено вертатися до Прангінс, так сильно подіяла на нього, що він мусів зразу придержуватися стіни, щоб не впасти. Як? Горті в цьому випадкові збрехав

йому? Коли Карло знав би в Мадярщині, що йому не дозволено вернутися до Прангінс й рухатися, був би не вертався. Куди тепер? — питав сам себе.

Барон Веркман получився телефоном з Берном. Там справу ще не вирішено, але певним є, що Люцерна не буде робити Карлові труднощів. Вагон, що Карло в ньому приїхав, вже давно змінено. Його відчіплено й причіплено до другого потягу, а вкінці того самого дня вечером в 11-тій годині приїхав до Люцерни.

Брат Зити – князь Сикст оженився в 1920 р. з принцесою Гедвіг де ла Рошфукалд. За його посередництвом були виявлені дипломатичні таємниці повірені Карлом, які наробили багато скандального розголосу в світі. Сикст помер в 1934 р. на 48 році життя.

На двірці чекали вже полковник-командант дивізії Пфиффер разом з балакучим Цезаром Ріц, що влаштували для Карла національний готель, один з найкращих в Європі. Вони поздоровили Карла й Зиту і попросили їх висісти з вагону.

7-го квітня, на другий день, написали письмо у великій конференційній залі Карлового готелю. Тут зібралися: Веркман, фон Шонта й інші, що прибули в міжчасі з Прангінс. Взяв також участь граф фон Боровічени, який впродовж ночі приїхав з Мадярщини.

Зита ще від учора була знервонана обставинами, що виринули з поворотом Карла, але тепер прийшла зовсім до нормального стану. В конференційній залі обговорювали ще раз перебіг розмов Карла в Мадярщині. Зита дуже строго критикувала невдачу Карла, а коли приходило ім'я Горті, назвала його матросом. На її думку, Горті треба зовсім інакше трактувати; треба доказати, що він не повинен так легковажити цісаря й відноситися до нього без належного респекту.

Знайшлися тут на конференції й такі, що уважали подорож Карла до Мадярщини частинно успішною, мимо того, що державний переворот не вдався. Все ж таки подорож короля доказала, що він, коронований і законний король Мадярщини, тут явився, старався, хоч без успіху. Зита підкреслювала, що це не була воля народу, але Горті, що Карло мусів вертатися без нічого. Те, що предбачували протимонархісти, зовсім не сповнилося.

Ніхто не заперечить. Учасники конференції стають щораз більше переконані, що державний переворот у Мадярщині був би дуже легко вдався, якщо б Горті був прихильніше поставився до короля. Вислови проти Горті стають чимраз остріїші. Карло не бере участі у висловах. Він не відчуває до нього ненависти, хоч і має трохи жалю.

Остаточо граф фон Боровічени був уповноважений вернутися до Мадярщини, й передати інструкції легітимістам:

1. Вороги Мадярщини перешкодили у відновленню монархії тому, що думають, що це буде краще для них самих і для Мадярщини.

2. Надходячі вибори в Мадярщині мусять доказати нашим прихильникам правдивий стан прихильників монархії.

3. Карло своїм поворотом і своєю волею задокументував, що перебере провід у державі.

Боровічени повинен би приготувати в Мадярщині великий апарат, що мав би вияснити народові, що теза про поворот короля є актуальна. Це все коштує немало грошей, а Карло їх не має. Але Зита знайшла джерело. Вона заявила, що «наші дорогі мадяри гроші зложать»...

Серед тих різних питань, виринуло дуже річeve питання, чи Карло зможе лишитися в Швейцарії на довгий час? Чи може він через виїзд не порушив швейцарського закону?

Зита стоїть на становищі, що Карло не міг нарушити швейцарського закону. Він як мадярський король екстериторіяльний.

Присутні подивлялися розсудок Зити й говорили: «Дійсно розумна королева Зита. Вона має державно-творчий мужеський розум». Але для певности, на зарядження Зити, барон Веркман уложив телеграму до міністерства юстиції в Мадярщині. Тільки що хотів вийти з телеграмою на пошту й надати її, як стрінув у дверях графиню Шинборн, колишню двірську даму, що привела сюди цісарських дітей.

Малий ясноволосий і кучерявий Оттон, що його привела за руку, вирвався й прибіг до свого батька, щоб обняти його шию й поцілувати. Одинокий погляд Зити здержав дитину. Він став, зробив глибокий церемоніальний уклін, який належиться королеві й привітання батькові. Опісля він прибіг до короля, обняв його шию з радісними словами «тату, тату!» та цілував його.

Азиль

На другий день наспіла телеграфічна відповідь мадярського уряду, що Карло є коронований король Мадярщини, але через політичні умови, хвилево, не може виконувати свого обов'язку.

Отже є екстериторіяльний.

В Берні дізналися про зміст телеграми й через те розігралася там затяжна позакулісова боротьба. Вкінці перемогли прихильники Карла, а кілька днів пізніше явився в Карла полковник Кіслінг в імені швейцарського уряду. Він приніс Карлові розпорядження відносно дозволу залишитися в Швейцарії.

Письмо звучало: «Ваше Величество не мають права вертатися в Кантон Вауд, як рівнож не мають права мешкати в пограничних кантонах, ані в більших містах таких, як Цюріх, Берн, Базель. Ваше Величество не сміють займатися політичними діями, а кожний евентуальний виїзд мусить бути зголошений 48 годин наперед. Ко-

респонденція буде зредукована до почтових отвертих карточок».

Стилізація зобов'язань показує, що дозвіл на право азилу не був радо виданий. Одне тільки було визнано швайцарським урядом, а саме, що Карла призначено малярським королем й титуловано його як «Ваше Величство».

По трьох днях Берн повідомив Карла, що він може з своєю родиною переселитися до Гортенштайну.

Родина Карла зрезигновано вступила 1-го травня до моторівки. В дорогу? Так! Це тільки 10 хвилин моторівкою через Фірвальдштиттерзе до маленької оселі Bergis, а там і замок Гортенштайн. Як тільки туди приїхали, Карло голосно вимовив: «Тут не так, як вдома!» Але, в дійсності, місцевість була обсаджена стародавніми церквами та малими дерев'яними хатинками, які можна побачити хіба десь в Тиролю.

Замок самотній, що служив перед війною за готель. Всередині брудний, але просторий. Оплата виносила половину тієї, що була в Прангінс. Парк надто малий і Карло не може вийти на прохід, щоб його не бачила сторожа, яка довкруги пильнувала замку. Тільки появиться на порталю, то зараз видно сторожу й дедиктивів, що проходжувалися поблизу. Тільки Карло покажеться в дверях, зараз в його сторону звертається багато очей дедиктивів. Карлові не вільно даліше вийти, тільки до порталю. Зита з дітьми могла час до часу робити прогулянки трохи даліше, але ті прогулянки мусіли бути зголошені наперед в поліції.

Зита робить все можливе, щоб не дати відчуття своєї душевної депресії. Вона бавиться в городі з дітьми та має все нові помисли, щоб забути самоту, а графиня Агнес Шинборн її помагає в тому. Графиня все весела, жива і також все з новими помислами.

Багато відвідує Гортенштайн. Сторож не протриває відвідинам. Приїхала на відвідини королева Іспанії Вікторія Євгенія, сестрінка Зити і зголосилася на короткий побут. Зголосилася також на короткий побут Карлова мати Марія Йосифа, яка є тут частим гостем.

Одне зле, що ніхто не спостерігає, що Карло спадає з ваги, худне, кашляє й майже стало має підвищену температуру. Навіть сама Зита, яка всюди має очі і все бачить, не бере серйозно до уваги стан Карлового здоров'я. Вона не бачить потреби засягнути ради спеціалі-

стів лікарів й сама забороняє собі в то вірити, що лікар ще в 1918-19 р. в Штайнамангер в зимі сказав...

Вона думас, що всі ті труднощі є психічної натури. Тому не було вечора, щоб Зита не розважувала Карла та старалася йому все вияснити, що ніякий з роду Габсбургів не сміє піддатися!

Зита поробила заходи, щоб Швайцарія улегшила свої строгі накази відносно азилу короля. І дійсно, вкоротці вона дістала дозвіл на право їзди човном з чоловіком по озері. Щодо кореспонденції, Берн був не податливий. Уряд навіть чути не хотів, щоб Карло міг свобідно писати, чи отримувати листи.

Нові надії

Не було нічого приємнішого для Зити як те, що могла передавати й отримувати пошту від тих, що відвідували замок Гортенштайн. Відповідь могла Зита отримувати на адресу своєї родини, яка опісля привозила пошту до Гортенштайну й передавала Зиті. Але, цього Зиті не вистачало. Її нерви були напружені в очікуванні щоденної кореспонденції, яка була заборонена. Вона висилала багато поштівок на різні адреси з невинним, на око, змістом, але тільки на око. Але, коли розважно перечитати, то в кожній картці був глибший зміст. Одинока її турбота була та, щоб дізнатися, як інші держави ставляться до ще одної спроби Карла відвідати Мадярщину і як до цього поставиться сама Мадярщина.

Її брати писали до неї, що положення не виглядає найгірше, щоб зробити другий переворот. Першими своїми відвідинами Карло з'єднав собі більше прихильників і зацікавив тих, що до тепер були здержливі.

Такі відомості багато підтримали на дусі Зиту та влили багато надії. Граф Боровічени прислав також своє звідомлення: по своїм повороті він мав довгу розмову з президентом Горті. Горті докладно розповів про відвідини Карла в світлий понеділок і твердив, що Карло був зовсім не приготований до цієї візити. В дійсності, це не була правда. Карло може за десять літ зрозуміє, що Горті так поступив, як повинен був поступити.

На запит Боровічени, чи Горті завдячує цісареві свою високу кар'єру, яку зачав від вірності цісареві й завдяки тому виріс в очах світу до нинішнього становища, Горті не дав ніякої відповіді. На майбутнє не можна числити на Гортія.

На інших легітимістів тим менше. Сивий вже граф Альберт Аппоні, один з найпопулярніших мужів Мадярщини, стоїть на становищі, що тільки коронований і дійсний король може врятувати мадярський край. Для нього й багатьох інших поворот Карла був символом національної свободи.

Коли Карло про такі речі чує, чи читає, тільки похитує головою. Він не має твердого переконання, що другий переворот в Мадярщині буде більше вдалий від першого. Зита це розуміє. Як довго Карло не буде переконаний про успіх другої своєї поїздки в Мадярщину, так довго не зможе оцінити висліду першої. Тепер Карло сам мусить бути переконаний про потребу поїздки й перевороту в Мадярщині. Було ясным, що невдачна поїздка була не з його вини. Одинокю винуватий був Горті.

Зита змагається з часом. Горті стоїть на становищі, щоб всіх легітимістів раз на завжди викінчити. В листопаді 1921 року мали відбутися вибори. Ці вибори мали вирішити, чи Юденбурська округа буде придлена до Австрії, чи залишиться при Мадярщині. В обидвох випадках батальйони жандармерії будуть розв'язані. І тепер треба якнайбільшої єдності й вірності королеві.

З Мадярщини приходять тривожні вістки до Гортенштайну. Карло не сміє чекати аж до виборів. Він мусить вже діяти й то невідкладно.

13. ОСТАННІЙ ПЕРЕВОРОТ

Перші переворотні відвідини Мадярщини не пощастили колишньому цісареві. Він мусів повернутися з Мадярщини й знову перебуває на вигнанню в замку Гортенштайн у Швайцарії. 13-го жовтня 1921 року явився там далекий свояк Зити. Він прийшов, щоб приспішити справу. Карлові прихильники домагаються повороту короля в Мадярщину.

Наступного дня нові відвідини. Мадярський сотник приносить вістку від двох других приятелів: сотника Олексія й сотника Фекети. Вони є члени невеличкої австрійської повітряної фльоти. В Люцерні вони поробили старання, щоб підготовити втечу Карла літаком.

«Літаком? Чий це так надзвичайний помисл?» — спитав Карло. Коли не було на це відповіді, відізвалася Зита: «Моя!» По короткій перерві вона додала: «Це ж звичайна справа. В літаку нема контролі пашпорту, як рівнож ми заощадимо дні!»

Карло відійшов до своєї робітні, приступив до вікна й дивився на озеро, що сяяло відблеском золотих променів осіннього сонця. Опісля його погляд спинився на малюнкові кронпринца Оттона, що був одягнений в сніжно-білу одягу з рукою на шафті мадярського прапора. Карло задумався. Потакуючо хотів немов сам свої думки потвердити, що будучність Оттона стоїть в розігравці подій.

По одногодинній перерві покликав він Зиту й барона фон Веркмана. Він бажав би почути думку Веркмана. Веркман заявив, що якщо було б можна, він поїхав би з Карлом. Він не признає застанови, бо «хто переконаний в свою перемогу, той і переможе! Хто думає про невдачу, того другі переможуть! Я благаю Господа, щоб Ваше Величество взяв у Свою опіку!»

А Зита додала: «Він нас охоронить!»

Карло: «Але ти не думаєш поїхати зі мною?»

Зита: «В такі бурхливі дні мушу бути з Тобою. Де є король, там повинна бути й королева!»

Карло бачить, що не зможе її стримати. Нарешті, немов сам до себе, сказав, немов би хотів себе самого переконати: «Люди, що мене там домагаються й мене туди кличуть, це мої вірні прихильники. Вони мене потребують, щоб рятувати край! Чи можу їх прохання злегковажити? Я ж присягав і цю присягу дотримаю, хоч би й життям я мав заплатити. Як я тепер не досягну моєї мети, то нехай щось здобуду для мого сина. Як довго я живу на світі, мушу старатися про мій край і підданий мій нарід, мушу про них думати і для них жити. Якщо не послухаю заклик Мадярщини, тим самим занедбаю можливість відновлення краю. З моїм приходом до влади в Мадярщині, заберу в моїх противників зброю, якою вони проти мене воюють. Я обов'язаний дати мадярам те, чого їм невістає, а це моя особа. Мадяри мене потребують і я йду. Це я сповняю радо, бо тужу за батьківщиною».

Зита з радістю подала йому руку. Карло зробив враження, немов би не було ніякого сумніву відносно його повороту в Мадярщину. «Ця справа вдається! Вона мусить вдатися! Все добре підготоване! А ласкавий Бог нам допоможе».

Він того не знає, чого не може знати, що справа не підготована як слід. Справа була добре започаткована, але могла б піти неправильно! Стався один непредба-

чений випадок: В Берні задля великого числа поштівок від Зити і то писаних підозріло, зачали денервуватися. В урядових кругах починаються поговірки, неприхильні до Карла. Це збігається зі щасливим випадком, що віза Габсбургів кінчається з днем 21-го жовтня. Вони не будуть відновлені. Треба буде просити Антанту, щоб знайшли новий азиль для королівської родини.

Зита це так зрозуміла: Якщо Карло мусить негайно їхати, то майже тиждень часу промине і все пропаде! Вона благала Карла, щоб старався продовжити візи. Він може це зовсім успішно зробити, мотивуючи, що його стан здоров'я не найкращий. При тім вона навіть не думала про дійсний стан здоров'я. Тому неможливо було б для неї разом з ним їхати.

З Берна на 16-го не наспіла відповідь. Берно не відповідає так скоро. Тоді в Зити постають нові помисли. Вона просить барона фон Веркмана, щоб звернувся до Антанти з проханням, щоб їм дозволено знайти азиль в Англії, Швеції або в Єспанії. Також Карло ще раз мусить звернутися до Берна з проханням, щоб там продовжено візу. Зита надіється, що її плян повинен би вдатися, а тим самим в Парижі, Лондоні, чи Берні будуть думати, що Карло хворий і не зможе виїхати з Швайцарії. Але, коли б не пощастило, він не знає, куди має вдатися.

Але все пляноване вдалося. Берн продовжив візу до 8-го січня 1922 р.

В ночі прийшли знані нам Олексій і Фекете на означене місце в парку. Вони повідомили, що мають літак марки «Юнкер» типу «Ад Астра», що стоїть на летовищі Дюбендорф, коло Цюріху. Вони винайняли його в одного німецького пілота, капітана фон Ціммермана. Правда, ціна винайму була висока, але Зита довго не думала. Продала дорогі камені, щоб тільки роздобути гроші.

Також довго вона думала про пашпорти. Вона має два пашпорти виставлені на московську пару з Ковна.

Як пілоти почули, що цїсарева хоче їхати разом з цїсарем, запротестували: це тільки спортовий літак! Він зовсім примітивний і вгорі дуже зимно. Королева повинна, на їх думку, залишитися з дітьми!

Зита тільки усміхнулась: «Я рішена безоглядно летіти разом на літаку!» А до Веркмана сказала: «Я є королева Мадярщини! Мадяри є лицарської вдачі. Як

Великдень 1921 р. – Після драматичної й неуспішної розмови з адміралом Мікшлошом Горті на Великдень 1921 року, Король Карло змушений вертатися знову до Швейцарії на вигнання. Коли він був уже у поїзді, доручено йому телеграму, що має вільний візд до Швейцарії.

той матрос (так вона думала про колишнього адмірала Горті) схоче зволікати з обороною короля, то він не зможе зволікати з охороною королеви».

Карло перервав дискусію: «На всякий випадок, королева їде з нами!» Мадярські пілоти прийняли це рішення як наказ.

Але в який спосіб Карло міг би зникнути з Гортенштайну? Про те також і Зита думала. 21-го жовтня припадає десята річниця їхнього вінчання. Зита проси-

ла посадника міста Гортенштайн, щоб того дня дозволив їм на коротку прогулянку автом до Вальфарсорт Марія Айнзідельн. Добрячий посадник зараз же згодився на те.

Другий переворот

19-го жовтня домашній капелян єпископ Зайдль відчитав Службу Божу, як кожного дня. Потім Зита покликала Оттона до своєї кімнати. Батько вже чекав на нього, взяв його 8-річного хлопця за плече й довго глядів йому в очі, нічого не говорячи.

Зита промовила: «Ти ще молодий, мій сину, але вже можеш розуміти, що твій батько ще раз наражує своє життя на небезпеку і чому він це так радо робить!»

Хлопчина слухає слів батька, який вияснило йому, що після завтра він опустить Швайцарію, а що після? Ніхто не сміє це знати, ані брати, ані сестри Оттона, що їхні батьки вже не повернуться з наміченої прогулянки. Чи Оттон готовий мовчати й затаювати те все? — запитав Карло.

«Так, я це приймаю!» — відповів хлопчина, а потім продовжував: «Я прикрашу разом з другими причілок до озера квітами й лампіонами, щоб зробити для Вас ілюмінацію в час Вашого повороту. Ця прикраса й надія на Ваш поворот. Ніхто не догадається, що я знаю про те, що Ви вже не повернетесь.

21-го жовтня Карло й Зита встали раніше, як звичайно. На дворі ще зовсім темно. В час снідання, ані слова ніхто не промовив. Зита мала охоту поглянути на сплячих дітей, та їх поцілувати. Але краще, ні! Вони могли б пробудитися та ставити різні запити. Тоді й для обслуги і для почоту стане підозрілим... Нехай буде все інше, щоб тільки не стягнути на себе підозріння.

До кімнати вступив барон фон Веркман. Карло подав йому образ, що на ньому був він, король і королева Зита, а під сподом був підпис: «Доброзичливий Твій Карло».

Незабаром прийшли й інші панове з почоту. Прийшла також графиня Шинборн, а цісарева Зита сказала: «Що за гарну погоду маємо нині на нашу прогулянку!» А Карло продовжував: «Я дійсно дуже радий, що можу вийти надвір!»

Зита нетерпеливиться. Цей час стає для неї вічність, заким прийде півдесята година рано, й приїде автомашина, яку предложив їм посадник міста. Граф Лехо-

В двадцять і сім літ пізніше, тобто в грудні 1948 року, колишній бутний маляр адмірал Горті – тим самим потягом – був змушений утікати з своєї батьківщини до Швейцарії, від большевиків, які завоювали Мадярщину. Ще в 1953 р. він проживав у Португалії, як маловажна, мало кому відома особа. Казали... "Котюзі – поза слуги"!

довскі вже жде коло порталю. Він готов їхати аж до Рапшерсвил. Малі повибігали й біжать до авта. Вони хочуть також їхати. Оттон добре знає, що це неможливе, але вискочив на сходи і кричить: «Візьміть мене також!»

Чудовий, ясний осінній день. Небо синє, чисте.

Леходовскі відіззався, щоб зачати розмову: «Ваше Величство мають прекрасну погоду на прогулянку!»

«Це жадна прогулянка», відповідає Карло. «Це щось більшого!» При тій нагоді нашкіцував йому цілий плян.

Леходовскі напів перелякався, напів зрадів, кажучи: «Ваше Величство! Прошу дозволити мені поїхати з Вами!» Карло похитав головою і сказав: «Дорогий графе, один мусить тут лишитися й крити наш поворот. Якби ми на вечір не вернулися, то мусите сказати, що ми рішилися перекочувати в Вальфартсорті».

Автомашина вигідно мчить дорогою понад озеро, досить помалу! Зита, що вичислила все на хвилини, стукає до вікна шофера, щоб їхав скоріше.

Рапшерсвил. Граф Леходовскі виступає, низько кланяється і жде, аж автомашина рушить в дальшу дорогу. Він не підносить руки. Це може викликати підозріння.

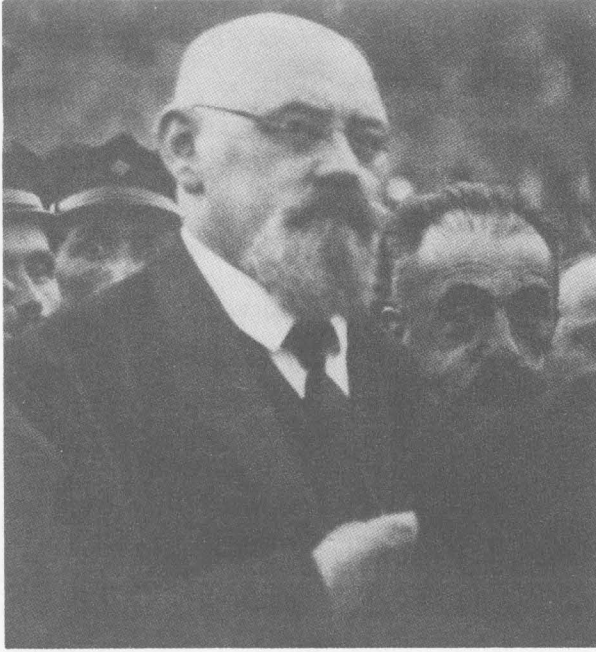
Недалеко перед Дюбендорфом є гостинниця. В обрахуванні Зити, вона має велике значіння. Вона знову стукає в шибу, щоб стримати автомашину. Обидвоє з Карлом виступають. Зита пояснює шоферові, що заки поїдуть далше хочуть трохи відсвіжитися.

Шофера оставили, а самі пішли в гостинницю, перейшли до задніх дверей і вийшли ними в напрямі летовища Дюбендорф, у віддалі 2-ох кілометрів. Дюбендорф трохи задалеко для Карла й Зити. Вони не можуть зараз вийти на головну дорогу, але мусять кілька сот метрів іти через поле, щоб їх шофер не побачив. Також вони не можуть заскоро іти, бо здоров'я Карла на це не дозволяє.

Хвилина за хвилиною їм минає в ході через заросле поле. А кожна хвиля їм дорога. Шофер може заінтересуватися своїми гостями, може слідити їхню втечу, а навіть може повідомити поліцію. Зита думає про це все, але вона мусить брати ризику на себе, бо іншого виходу не має. Вона може себе також потішати, що шофер буде мати терпеливість їх ждати. Коли їх втеча буде заскоро відкрита, будуть шукати за ними в інших автомашинах, обложать поліцією всі двірці... Їм може навіть не прийде на думку, що втеча може бути літаком, а цього так скоро ніхто не дізнається.

Ось і Дюбендорф! Карло і Зита крокують через летовище, бо в тих часах ще не було загороди до так мало літаків. Вони обидвоє роблять враження, що проходжуються по летовищі, бо не мають з собою ніяких клунків.

Врешті вони знайшлися коло машини «Юнкер», що мала їх перевезти до Мадярщини. Обидва летуни

Д-р Карло Реннер, будівничий австрійської республіки. Він був 17-ою дитиною бідної селянської родини й провадив мирові переговори після світової війни в користь Австрії. Був першим канцлером Австрії, а по 1945 р. був державним канцлером другої австрійської республіки. Помер на 80 році життя в 1951 році.

явилися, але прийшов ще й третій мужчина в уніформі. Він звертається до Карла й Зити. Чи ще в останній хвилині будуть труднощі?

Лет у невідоме

Сотник Алексій поспішив напроти мужчини в уніформі. Якщо треба, він був готов його навіть убити. Але, показалося, що нема потреби. Чоловік в уніформі запитав: «Чи цей літак відлітак до Женеві?»

Алексій притакнув.

«Маєте виказки?»

Алексій і Фекете показали йому свої малярські пашпорти. Карло добув зі своєї кишені московські паш-

порти й подав їх урядникові, який наголос прочитав: «Ковно... Пан і пані Ковно». Він не стемплював пашпортів тому, що перелет мав відбутися всередині Швейцарії, а не за границю. Літак мав летіти з Дюбендорфу до Женев.

Але як був здивований урядник, як по кількох хвилинах побачив, що літак спрямовує свій лет не на південний захід, але на південний схід. Він тільки похитав головою. В тім напрямі вони ніколи не зайдуть до Женев, міркував він.

Машина «Юнкера» скоро досягнула висоту 1600 метрів. Карло і Зита сидять зараз за пілотом і його помічником. В маленькім літаку вони добре прив'язані до сиджень. Літак дуже нерівно летить, раз вгору, то знову в долину. Карло й Зита мають враження, що літак може кожної хвилини впасти на землю. Зита навіть не відкладає лікарства від носа. Її робиться недобре, але вона цього навіть не показує. Краще вмерти, як виявити пляни й бути нашкодженою на небезпеку.

Карло нахилився до Зити й кричить до її вуха, щоб перекричати гурків машини: «Ми вже в дорозі!»

Зита тільки притакнула головою. Вони врешті-решт вже в дорозі...

Літак підноситься щораз вгору й досягає 3500 метрів висоти. Глибоко в долині, немов коробочки для діточих забав, видніють доми таких міст, як Ферарльсберг, Інсбрук, Зальцбург зі своїми численними церковними вежами...

Мотор діє чимраз слабше. Один момент, і мотор перестав діяти. Алексій і Фекете роблять перестрашену міну. Якщо їм не вдасться зараз урухомити мотор, будуть змушені приземлитися. А приземлення мусіло б відбутися в середній Австрії, де їх відразу пізнають, й тоді їм кінець. Нехай діється все, тільки не приземлювання! — думає Зита.

Правий мотор вдалося урухомити. Всі легше відітхнули. Але почули, як тут дуже холодно в горі. Карло хотів закурити папіроску, але Фекете заперечив головою.

Літак бере напрям на південь. В долині границя. Літак вже над Мадярщиною і зближається до Демесфи. Там, як було умовлено, повинні стояти війська полковника Лсгара з факлями й показати місце, де можна приземлитися. Леговища не має поблизу й приземлення має відбутися на вільному полі. Якщоб вони приземли-

лися на якимнебудь летовищі, то Горті зараз довідався б, що вони знову приїхали.

Але, вони навіть не долетіли до Домесфи. Правий мотор знову відмовив послуху, й вони мусіли приземлитися на принагідній стерні. Карло виступає з літака й помагає Зиті. За хвилину стають вони обидвоє на розлогому полі й глибоко вдихають свіже повітря. Тепер вони знову в Батьківщині.

Лише в кількасот метрів знаходиться село. Селяни бачили, як приземлювався літак і притьмом кинулися бігти до літака. Діти вчинили крик, собаки гавкіт.

Нарешті приїхав конем їздець. Це був граф Йоші Сіракі. Він прийшов сюди поглянути, бо поле належало

Остання поїздка на Угорщину. — В жовтні 1921 р. екс-цісар і його дружина Зита приїхали літаком до Малярщини, щоб перебрати знову владу. Зараз після прилету, Карло назначив прем'єра міністрів і доручив йому створити кабінет міністрів.

до нього, що на ньому приземлився літак. Коли побачив короля, низенько вклонився аж до колін, а Зиту поцілував в руку. По короткій розмові, граф Йоші Сіракі заявив, що він чується щасливий, що Їх Величство приземлилося якраз на його ґрунті.

Карло дав зрозуміти графові Сіракі, що його прилет мусить бути втаємничений.

Граф Сіракі пояснив королеві, що в його замку відбувається гостина з нагоди хрещення його сина. Там багато зібраних гостей. Граф запропонував Карлові замок свого брата графа Джюрі, що є віддалений звідси кілька кілометрів.

Однак Зита так втомлена, що заледве держиться на ногах. Кілька кілометрів... Вона не зможе їх зробити. Але вона нічого не каже. Граф Сіракі попрощався й погнав верхом до свого замку.

За хвилину знову з'явився з спортивною своєю пошкою на двох колесах. Карло й Зита посідали в неї.

За двадцять хвилин граф Джюрі схиляє низько голову перед Карлом і цілує Зиту в руку з словами: «Маємо щастя! Ваше Величство приземлилися на ґрунті Сіраків...»

В очах Зити знову з'явився проблиск надії. Все буде добре, подумала. Вона жваво п'є гарячий чай і своїми зимніми пальцями притискає до гарячої від чаю шклянки.

Старий слуга, що їх обслуговував, прошептав: «Ми відразу пізнали Ваше Величство!»

Автомашина затримується коло замку, і полковник Легар, змішаний і здивований, вбігає всередину. Він надармо ждав з військом і факлями на прилет літака. Аж годину після прилету він був повідомлений про приземлення літака. Зараз він поспішив сюди, бо Їх Величство не можуть тут залишатися. Потреба вимагає, щоб Ваше Величство зараз таки переїхали до Сопрон. Тамтешні гарнізони зложені з лояльних військ і там Ваше Величство будуть певні. З Сопрон Ваше Величство зможуть завтра вдатися далі до Будапешту.

Карло поглянув на Зиту. Чи вона буде всилі переїхати о півночі? Вона відчула, що Карло думає й піднялася з усміхом і сказала: «Воно якось піде».

Автомашина переїздить через горбоваті дороги. Королівську пару стрясє в авті. Зита задрімала на Карловім рамені.

В п'ятій годині рано приїхали до Сопрон.

Місто ще спить. Тільки в касарнях регулярно життя. Командант, майор граф Остенберг, привітав прибулих і попросив їх на перший поверх до звичайної, малої, тільки з полевыми ліжками кімнати.

Зита заразже поклялася на одне з них, і в кількох секундах заснула.

Карло не мав часу спати. Він пішов до сусідньої кімнати, вбрав на себе уніформ полевого маршала. Це був його старий уніформ, що тут був збережений в час його вигнання.

Одне за одним стукання в двері не угаває. Приходять різні старшини і шляхтичі, що пропонують королеві свою службу. Зита також пробудилася, встала негайно, поправляла на собі подорожну одягу, поправила волосся і привела себе до порядку. Її відношення до прибулих панів таке, немов вона була на прийняттю, на дворі свого замку.

Карло знову відійшов до другої кімнати, щоб переговорити з генералами: Гегедісом з командиром Иденбургського бецирку. Ніхто навіть не здогадався, що в Сопроні стаціонує комісія Антанти. Можливо, що комісія дістала якенебудь повідомлення про прибуття Карла, однак не відомо, як далеко та відомість рознеслася. Полковник Легар видав розпорядок порозтинати всі телефонічні сполучення та затримати всі телеграфічні звідомлення.

Але, чи це все не є вже запізно?

Сіріє ранок. Містечко розбуджується зі сну. Вістка, що «король є тут», вітром рознеслася. У вікнах появилися королівські прапори. Дітей не послали до школи. Багато урядових установ не урядують. Визначні легітимісти з'їздять до містечка Сопрон щогодини, та спрямовуються до касарень.

Вже пізній час. Карло повинен вже сидіти в потязі до Будапешту. Наради йдуть безперестанно. Всі знають, що кожна страчена хвилинка може вирішити справу. Карло формує вже новий свій уряд, хоч це могло бути також і в Будапешті.

Він підносить майора Остенберга до ранги полковника. Ці потягнення дуже радісні, але коштують багато часу.

З'явилася тридцять молодих дівчат в мадярських народніх строях, щоб звеличати королеву. Вони принесли чудові квіти для неї.

Карло виходить на подвір'я. Перед ним явилось 1500 воєнків з 71-го регіменту інфантерії. «Новоспечений» полковник складає присягу на короля.

Генерал Гегедіс промовляє: «Воєнки! Ви повинні бути горді, що ви перші впроваджуєте короля до столичного міста». «Гурра» — рознеслося громовим вибухом. Карло виступає на фронт в мовчанці. Його обличчя жовте, він немов постарівся.

Коло нього Зита. Вона молода і струнка в темно-синім костюмі, в білій блузочці та в білих рукавичках, без капелюха на голові, з квітами фіялок на грудях.

В повітря дрижить національний гімн: «Істен алдд мегґ а Магіярт!»

Ціле містечко явилось під касарнями, й разом всі співають.

Якщо б це тепер, в цій годині, Карло поїхав до Будапешту, переворот був би доконаний. Ніхто був би не спротивився й ціле місто, як також і ціла держава була б в руках Карла.

Але, все знаходилися якісь перешкоди й від'їзд до Будапешту відбувся аж наступного дня. Рано-раненько в четвертій годині, то є 24 години після наміченого пляну, Карло від'їхав до Будапешту.

Та було вже запізно.

14. КУДИ Ж НАС ПРИВЕЗЛИ?

Ніхто Зиті не може відповісти. Дорога веде в невідоме.

Було вже багато про те говорено й писано, чому еск-цісар Карло в час свого останнього перевороту в жовтні 1921 р. не поїхав скорше до Будапешту, й чому він двадцятьчотири години залишився в Сопроні. Знавці тієї справи згодилися з тою думкою, що головною причиною був час копання буряків.

Так! Це був час, що в ньому в Західній Мадярщині копають буряки й бульбу, та розсилають по всій країні. Уже кілька тижнів перед тим всі тягарові вагони наповнені і всі залізничні лінії зайняті. Панове, що плянували переворот Карла, не подумали про те.

В четвертій годині раненько виїхав Карло й Зита до Будапешту. Потяг їхав поволі, бо на дорогах і на двірцях стояли тисячі й десятки тисяч людей. Вони прийшли сюди з прапорами й квітами, щоб звеличати Карла й Зиту.

Репарації. – Картина з Лондонської конференції в 1921 р., на якій назначено Німеччині платити репарації. – На світлині зліва: Маршал Фош (Франція), прем'єр Англії Лойд Джордж і прем'єр Франції Бріян, який був посередником між Німеччиною й Францією.

Одна компанія війська була вислана до міста Г'і-ер, щоб зайняти двірець. Там довше затримався потяг. І там отримав від президента міністрів телеграму. Читачи, він зблід. «Антанта запротестувала проти віднови монархії і грозить, що вмішається в справу».

В потягу видно сильне нервування. Окруження Карла дуже змішане, бо в Будапешті вже всі знають про приїзд короля. Наївність поодиноких панів звертала на них увагу: Карло перебував у Сопроні повних 24-ри години й населення з далеких околиць знало про приїзд короля, та довгими годинами ждало на його переїзд вздовж залізничної лінії, й на двірцях. Чи уряд в Будапешті не знав нічого про приїзд короля?

Переворот Карла чимраз більше й більше перетворюється в оперету. Юлій фон Раковський, якого Карло іменував президентом міністрів, спішить до телефону, получується з дотеперішнім президентом міністрів Бетленом в Будапешті, і телефонічно перебирає уряд. Якщо Бетлен не передасть уряду, то Карло впровадить до Будапешту військо.

Потяг їде даліше. Точно в 6-тій годині заїхали до зайнятого військом міста Комаром. Командант втік, а полковник Сільменфальві, який не хотів підпорядкуватися королеві, був полонений і взятий до потягу. Війська гарнізону зложили таки зараз присягу королеві.

З Будапешту приїхав міністер д-р Йосиф Васс з листом Гортія до короля.

Карло запитує: «Чи зміст цього листа — не капітуляція?» Васс запитав здивовано: «Чому Горті мав би капітулювати?»

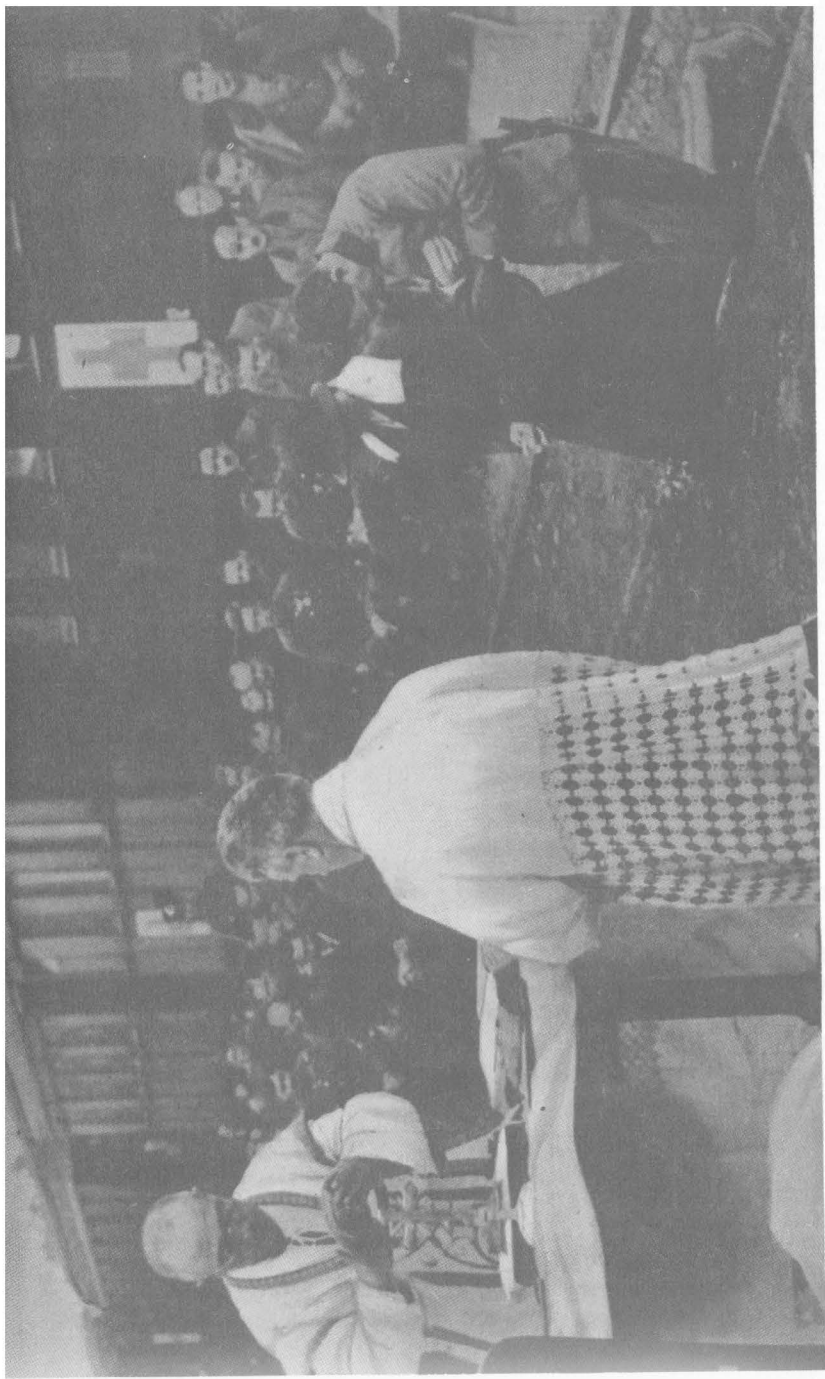
Карло продовжує: «Тому, що Васс мовчить, тому цього листа тепер не буду відчиняти!»

Потяг рушає в дальшу дорогу. В час їзди провіднюється, і як було вже ясно, потяг приїхав до Торбаги. Звідси ще кілька кілометрів до Будапешту. В двадцяти хвилинах потяг може заїхати на головний двірець столиці.

Якраз неділя. Полевий духовник служить Святу Літургію на залізничних рейках. Нагло почувся гарматний вистріл. Карло, що клячав разом з Зитою, зблід. Хто стріляє? Що там в далечині сталося?

Потяг знову їде даліше, але цим разом тільки два або три кілометри. Триста молодих людей в цивільній одежі усталилися на залізних рейках, щоб не перепустити Карла. Вони чули промову Гортія, в якій Горті говорив: «Наш бідний, дуже люблений король дався завести в блуд чехами й комуністичними бандами. Вони вибрали його своїм провідником і він їде до столиці. Нашим обов'язком є визволити короля з рук тих обманців і не допустити до того, щоб наш край зайняли обманці». Цю промову Горті розповсюдив по цілому Будапешті. Ці молоді цивільні мужчини вийшли проти потягу, що в ньому їхав король, щоб не допустити «обманеного короля до Будапешту».

Полковник Легар вийшов зовсім з рівноваги. «Вогнем!», дав розпорядок, і його війська дали сальву. Молоді патріоти попадали на землю. Між ними були вбиті й ранені.

Картина, яка зворушила весь світ.— В жовтні 1921 р. екс-цар Карло потайки вибрався літаком з Швейцарії на Угорщину., щоб по першій невдалій пучі в березні, ще раз спробувати привернути в Угорщині королівство й засісти в Будапешті на королівському троні. Тепер він у товаристві своєї дружини Зити клячить на залізничних торах в часі Служби Божої в неділю перед св. причастям.

Обличчя Карла було напружене, немов жила. «Я забороняю стріляти!» — закликав він до Легара. «Я не хочу плямити трон кров'ю моїх підданих. Дайте наказ, щоб стримали вогонь!»

Зита, що сиділа в другім віддлі, була зовсім спокійна. Вона виїняла хустинку й стирала порох з лавок. На всякий спосіб вона хоче уприємнити собі подорож. Тому не бере ніякої участі в тім, що діється.

Що ж тепер? Де стоять війська Гортія, і що вони будуть робити?

Легар: «Про все треба розвідатися! Я сам пускаю в рух льокомотиву».

«Я також поїду на льокомотиві!» — сказав Карло.

Старшини поглянули на нього здивовано. «Ваше Величество! Льокомотива не забезпечена проти куль!»

Але Карло вже вступив до льокомотиви. Зита йде за ним, як самозрозуміло, нерозлучно з Карлом. Зита сіла на вугілля, що було призначене для льокомотиви.

Але льокомотива під'їхала тільки коротко. Нараз почувся стріл з машинових крісів. Зрештою, і шини розірвані.

Війська полковника Легара підсунулися зручно до льокомотиви. Вони закрили Карла й Зиту, щоб могли безпечно вернутися до потягу. Що ж тепер? Ніхто не знає, що тепер станеться. Карло не дозволяє стріляти. На жадний випадок не можна піти вперед.

Карло просить до себе генерала Гегедуеса, щоб дав звідомлення. Генерал Гегедуес тільки стиснув плечима. Він тільки може дати потвердження, що Горті розпорядив недопустити короля збройною силою. А королівські війська не сміють стріляти...

Ще в потязі всі були переконані, що можна здобути перемогу. Тепер зачали сумніватися. Новоспечений підполковник Остенбург робить натяки, що їх Величеству небезпечно залишатися в потязі. Кожної хвилини відділи Гортія можуть заатакувати потяг.

Тоді де подітисся? Хтось запропонував, що недалеко є замок Тотіс, який належить графові Естергази. В ньому радили королеві сховатися. Зараз послали до замку, щоб приїхав віз. Карло і Зита, охоронені військом, опускають потяг.

Полонені

Замок Тотіс над Тотійським озером, це виїмковий старий будинок, оточений глибоким ровом з водою. Забезпечений вхід до нього через зводовий міст. В цьому замку перед багатьма роками Йосиф Гайдн скомпонував музику, яка пізніше стала загально знаним австрійським гимном: «Боже будь Покровитель». Що за іронія, Карло й Зита мусять в цьому замку шукати охорони!

Карло вже не має ілюзії. Він кличе до себе Остенбурга й Лєгара й просить їх, щоб втікали. А коли вони вагалися, сказав їм: «Вас можуть взяти й арештувати, як закладників, а потім приневолити мене зректися корони!»

Остенбург даліше завагався лишати свого короля. А Лєгар заломився. Він попав в панічний страх. Він скоро зник з очей короля й так втікав, немов би хтось за ним гнався. В повній уніформі, він скочив у Дунай, переплив до другого берега, і сховався в одній селянській хаті. За кілька днів він прийде до свого брата в Ішль, композитора твору «Весела вдова» й багато інших славних оперет. Там буде він мати великі промови та буде впроваджувати в подив Франца Лєгара й інших своїх приятелів в Ішль своїм патосом... І багато з-поміж слухачів будуть переконані, що нічого з його промов не має спільного з його переживаннями, що все те, що він говорить правда. Все це виглядало так неправдоподібно, немов предкладав текст якоїсь опери своєму братові до композиції.

Заледво Карло й Зита удалися до замку Тотіс, як його оточили урядові війська.

Впродовж ночі вдерлося до замку шість озброєних вояків, й намагалися увійти до спальні Їх Величства. В останній хвилині вдалося їх обеззброїти. Їх взяли на допити, як вони думають про короля, хто їх впустив, й на чий наказ вони сюди увійшли. На всі запити вони мовчали. Про цю справу буде ще довго говоритися в різних кругах, буде також інтерпретація до національного мадярського зібрання. В кругах прихильників короля припускали, що мадярський уряд хотів раз на все позбутися короля. Ця містерія була так вміло замаскована, що її до нині не в'яснено.

Рано-вранці 24-го жовтня увесь королівський пошот був видалений з Швайцарії. Більшість з них не знали, де мають подітися. Жодна держава не згодилася да-

ти їм азиль. Врешті, як вони мусіли чути добре, як Люксембург згодився їх прийняти. Також архикнягиня Марія Йосифа, Карлова мати, мусіла опустити Швайцарію, мимо того, що особисто в час своїх відвідин просила швайцарського президента, щоб змінив це рішення. Семіро королівських дітей мали право наразі залишитися в опіці своїй виховниці в Гортенштайні, й їх будуть пильнувати детективи.

Того самого дня, 24-го жовтня, всі старшини, що були вірні королеві, були вивезені з замку Тотіс й арештовані. Надаремно простестував проти того і проти обмеження своїх рухів Карло. Полковник Сільменфальві, якого Лсгар держав у вагоні в полоні ще від міста Комаром, тепер він в Тотіс, як представник мадярського уряду, передає йому телефонічний розпорядок президента міністрів Бетлена такого змісту: «Ніхто в Мадярщині і сам маршал не визнає короля як полоненого. На бажання уряду, сам уряд подбає про його забезпечення для добра самої держави».

Тільки що Сільменфальві закінчив звідомлення, король промовив піднесеним голосом: «Я вже досить набрався встиду. Ви відтранспортували панів нашого почоту, а це є рівнозначне з нашим арештуванням! Ще і такого встиду діждалася наша батьківщина, що ви, пане полковнику, що були моїм старшиною й присягали мені вашу вірність і ще нині носите на грудях мій орден Леопольда, арештовуєте мене, вашого коронованого короля!» При тих словах відчепив свій бічний пояс і сказав: «Ось, маєте мій багнет!»

Сільменфальві задривав: «Ваше Величство, це не можливо!» Багнет впав на підлогу. Сільменфальві, хитаючись, вийшов з кімнати блідий мов стіна, сів на крісло й сидів нерухомо, з закритим долонями обличчям.

В монастирі Тігани

26-го жовтня чеський президент міністрів зажадав видачі Карла, щоб його поставити перед воєнним судом. Мала Антанта підтримала бажання Бенеша.

Горті, що до того часу не вмішувався до цієї справи, скликав тепер парламент. Тут знову виразно видно дволичність цього непевного чоловіка. Він не хотів уступити Карлові, але тепер, щоб себе крити, також і малій Антанті не хоче уступити. Щоб захоронити Карла перед видачею, він велить перевезти королівську пару в бене-

диктинський монастир в Тігани. Там вони обидвоє зовсім відтяти від всяких вістей зі світа.

Їх виїзд відбувся ще 26-го жовтня. На дворі холодно і мрячно. Мимо того, що військо замкнуло всі дороги, населення зішлося з усієї околиці та зробило тісний шпалір королеві між замком і дворцем, а потім шпалір з обидвох сторін дороги.

Монастир Тігани має мальовниче положення над Плятенським озером, на висуненім в озеро півострівку. Вже здалека видніють дві вежі монастирської церкви. Грубі й високі мури принайменше можна уважати тисячолітніми. За монастирем видніють ліси, виноградові тераси, зелені луки й пасовиська.

Перед Тіганою усталилася кампанія війська, щоб віддати королівській парі почесь.

Карло й Зита йдуть проти старенького опата. Він бідно одягнений, підпоясаний шкуряним ременем і взутий в сандали, благословить прибулих тремтячою рукою зі сльозами в очах, і костистою правою рукою кладе на них знак св. хреста.

Для дорогих гостей зарезервовано дві маленькі кімнати-келії на першому поверсі. На сходах, на коридорі і перед самими дверима келій стоять випростувані вояки з насадженими багнетами.

Десь взявся Сільменфальві й повідомляє Карла й Зиту, що завтра прийдуть три старшини від Антанти перевірити замкнення. Карло сказав з обуренням: «Здалеко мадяри вже зайшли, що замикають свого коронованого короля та ще й кличуть Антанту на в'язничних ключників!»

Карло зворушений останніми подіями, але його зворушення не спостерігається. Принайменше, він того не показує на зовні. В останнім часі він поводить, як полонений. Зита також з усім погоджується.

Обидвоє просять, щоб їм дозволено перейти в маленькому обмурованому городі. Вони проходжуються, а за ними вслід, крок за кроком ідуть вартові. Полишені їх келії контролюють старшини Антанти: Карло й Зита ані слова не почують з їх уст.

Досі вони нічого не знають про свою будуччину. Дня 28-го жовтня з'явився в тіганським монастирі двірський єпископ Чернох. Це той сам єпископ, що перед п'яти роками коронував Карла в Будапешті. Тепер він прийшов сюди, щоб Карло підписав резигнацію з мадярської корони.

Карло дає ось таку відповідь на пропозицію: «Як довго дає мені Господь сил виконати мої завдання, так довго я не зрезигну з мадярського трону, що з ним мене в'яже моя присяга. Всі права, що я їх дістав разом з святою короною, виразно і не фальшиво їх задержу і кожноразово я готов виконати всі ті обов'язки, що є зв'язані з короною».

В ту розмову вмішалися старшини Антанти, що стаціонували в монастирі Тігани. На їх думку, якщо Карло добровільне не зрезигне, його змусять до того. На це Карло тільки усміхнувся, кажучи: «Я дуже добре знаю мадярські закони. Нічого не може бути змінено з того, що я підписав доки живу. Без моєї волі нічого не можна змінити... Таксамо й присяга на корону не може бути уневажнена без моєї волі!»

В час цієї розмови з'явився генерал Соос. Він прийшов від Гортія, щоб нахилити Карла до абдикації. Зиті він також передав букет хризантемів.

Надворний єпископ пропонує Карлові компроміс, щоб Карло підписав зобов'язання, що приїде до краю тоді, коли його покличе парламент.

Зита тільки похитала головою. Карло заперечив.

Тимчасом Горті переговорював в Будапешті з англійським послом Голдером, з американським Грантом Сміт і з французьким «спекулянт» Фойхтом, та з італійським князем Гастагнетто. Те, що Карло мусить зникнути з їх овиду — це для них ясно. Неясне є те, в який спосіб це зробити. Також вирінає питання, де Карла подіти!

Про Швайцарію нема що й думати. Там Карла не приймуть. Також замкнені для нього країни: Франція, Бельгія, Англія... Італія боїться труднощів з дозволом на в'їзд.

31-го жовтня полковник Сільменфальви видає розпорядження, щоб Карло й Зита приготувалися в дорогу.

«Куди ви нас перевозите?» — спитала перестрашено Зита.

Полковник Сільманфальви не знає. Ніхто не може її цього сказати.

Приходить Опат і уділяє свого благословення. Потім провадять Карла й Зиту сходами в долину. Вони обидвоє лишаяють старий монастир, йдуть на подвір'я та сідають в автомашину, що вже на них ждала.

15. ЗАСЛАННЯ НА МАДЕЙРУ

Карло надармо сподівається весни

В шостій годині потяг здержався на отвертій дорозі перед мостом через Дунай в Бая, недалеко пристані, в якій стояв кобабель Гловворм з англійською флягою. Королівська пара має сходити стрімкими східцями в долину до води, а там перекинути маленький поміст з дерев'яних дощок для переходу в корабель. Мадяські війська зробили їм шпалір від потягу аж до входу до каюти. Капітан корабля зробив з старого крісла лектику, вкрив її англійським прапором і вислав обслугу, щоб принесли королеву на корабель.

Зита в звичайній одежі виступає разом з Карлом з потягу. Карло одягнений в уніформі генерала. Коли Зита побачила перед вагоном крісло, на її лиці з'явилася усмішка. Вона відмовилася сідати, а придержуючися Карла перейшла в мовчанці рухомий місток до корабля. Пакунків вони ніяких не мали, крім течки, що її ніс в руці Карло.

Несподівано вояки запричали: «Вішонтлятасра!» «До побачення! До побачення!» При тих словах вимахували шапками в сторону корабля.

Карло не зробив ніякого руху. Заледво можна було спостерегти на його обличчю зденервовання.

В останній хвилині з'явилися три старшини Антанти: Англійській полковник Сельбі, італійський полковник Антоні і французький полковник Ільне ан Борд. Прибув тут рівнож і папський нунцій Монсіньор Шіора. В товаристві графів Естергази й Боровічени вони подалися до кабіни команданта, де вже Карло й Зита були на них приготовані. Вони принесли виготовлені документи й передали один представникам англійської фльоти, один для представників Антанти, а один для королівської пари.

Вже корабель Гловворм рушає Дунаєм в гору. Кабіна, що в ній були приміщені Карло й Зита, була так мала, що не було куди повернутися. Навіть коли б їм було дозволено опустити кабіну й вийти на поклад корабля, але... під дверима їхньої каюти стоїть сторожа.

Щоб якось вийти з прикрого положення, капітан корабля запропонував Карлові, щоб підписав заяву, що не буде робити ніяких заходів до втечі, тоді він скаже забрати сторожу з під дверей каюти, а Карла й королеву буде уважати своїми гістьми.

Карло згодився на це.

По двох днях плавби, корабель затримався недалеко Нойзац.

«Я написала кілька листів до моїх дітей. Чи можете їх надати?» — спиталася Зита. Снагге готовий їх прийняти: «Вправді, я є обов'язаний всю почту корабля передавати до англійської амбасаді в Будапешті й то особисто. Я це зроблю, але очевидно, аж по повороті до Будапешту...»

Проминули Белград і 3-го листопада заїхали в Молдаву. Дорога провадить Дунаєм через Галац, де стоїть військовий англійський корабель «Кардіфф», що ждав, щоб перебрати королівську пару, але в Молдаві було замало води. Дорога через Молдаву — Галац мусить відбуватися автом. Вздовж дороги румунські війська держали шпалір. Уряд вислав старшин, щоб запитали короля, чи не має якихнебудь бажань. Карло не має ніяких побажань.

4-го листопада мадярське Національне Зібрання вирішило, щоб усунути короля від мадярської корони, а рід Габсбургів на узнавати, як тронаслідників мадярської корони. Як протест проти цих рішень, зібралися непроглядні маси народу того ж 4-го листопада в будапештській базиліці, бо той день — це день іменини короля. В часі Служби Божої, коли священик випрошував від Бога благословення для «мадярського короля», з тисячів грудей залунало: «Ельєн а Кіраль!» — Нехай живе наш король!

В тій самій годині Карло й Зита вступили в корабель «Галіф». Граф і графиня Гуняди, що ждали на них в Галацу, прилучилися до них. Вони бажали ділити долю королівської пари і з ними йти на вигнання.

Куди йде дорога? Дня 9-го листопада приїхали до Константинополя. Звідси корабель взяв напрям в сторону африканського побережжя. Нараз знялась величезна буря. Від неї дуже терпить Зита, але не скаржиться.

В Альжирі принесено на корабель телеграму. Діти ще в Швайцарії. Їм добре й вони пересилають поздоровлення. Усмішка опромінює бліде обличчя Зити.

В часі переїзду через Гібралтарський проливу, Зита вперше відчула якусь підсвідому невпевність за свою будучність і своїх дітей. Куди вони хочуть нас заслати? До Америки? До Австралії? Хочуть їх позбавити їх дітей на іншій частині світу?

Родина экс-цісаря Карла на вигнанні – на острові Мадейра. Цісарева Зита очідає восьмої дитини...

Останній перестанок

Під строгою охороною Карло й Зита, як рівнож і графинська пара Гуняди виходять з корабля. В пристані привітав їх тамошній Пралат в німецькій мові. Вийшли також представники уряду. Прибулих вітали великі маси народу так, що треба було з трудом переходити цей натовп, щоб дістатися до авта, що ждало прибулих.

Мадейра... Зита цікаво розглядається. Тут признано їй жити... Але... могло бути ще гірше! Тут клімат уміркований, майже тропічний. З пустині віє гарячий, сухий віте. Лаврові дерева так близько, що можна досягнути рукою. Вздовж дороги ростуть пестрі квіти, що своїм запахом наповняють повітря. Явори й пальми пнуться до небесних висот. Сніжно-білі маргарити розташовуються по скалистих горбовинах.

В пестрім краю живуть пестрі мешканці, як: мурина, негри, італійці й еспанці. Вулиці в місті вузькі й брудні, а до того ще й темні. Домики примітивні й можуть кожної хвилини завалитися. Кількасот метрів у віддалі видніють великі, модерні, а навіть люксові готелі. В них можуть жити тільки дуже багаті люди. Рівнож і в санаторіях можуть лічитися тільки багаті, що хворіють на легені. Ці санаторії лежать дещо поза містом.

Рівнож Карло і Зита мусять замешкати поза містом Функаль. Уряд, на бажання Стрета, зарезервував прекрасну віллу «Вікторія» з обслугою, що належала до готелю «Паляс».

Оплата за винаймлення віллі досить висока, а їжа, яку готелева прислуга приносить, також дуже дорога. Граф і графиня Гуняди живуть на свій власний кошт. Вони мають досить грошей зложених в швайцарських банках. Карло і Зита не мають своїх грошей. Тільки те вони мають, що на них і кілька річей в ручній течці.

В місяці грудні Антанта приділила їм кухарку, дівчину до послуг і слугу, який мав дозвіл враз з своєю жінкою поїхати на Мадейру. Карло нетерпеливо ждав на їх приїзд. Його бажання було якнайскорше опустити віллу Вікторію, взяти собі помешкання й самому господарити, щоб не треба було платити ненормальні суми за віллу й готелевий харч.

Один багатий португалець да Роха Махадо дав Карлові свою віллу «Квінта ін Капо до Монте» до диспозиції. Вона має своє положення, яких два тисячі метрів вище пристані Функаль. В зимі там майже не можливо

мешкати тому, що там зимно, вогко і дуже мрячно. Але Карло не думає ждати до найближчої весни. Найкраще, він вже зараз хотів би опустити острів Мадейру, а Зиту коштувало багато зусилля, щоб його переконати, що він мусить залишитися ще хоч пару тижнів.

В міжчасі граф і графиня Гуняяди від'їхали. Зблизжалися Різдвяні Свята, які Карло й Зита мусіли самі святкувати. Мимо прихильного ставлення населення до Карла, все таки його бажання були чимскорше звідтам виїхати. Нераз бувало, що Карло тільки покажеться на вулиці, то населення обдаровувало його квітами й овочами та всіма способами хотіло доказати йому, що бажав його мати між собою. Таке щире відношення до Карла пригадувало йому його колишні часи цісарства у Відні, коли подібно витало його австрійське населення.

Але, вони обидвоє тепер самі осамітнені стоять під бідною ялинкою, прикрашеною паперовими оздобами... На Різдво сама Зита приготвила на обід віденський шницель. По обіді Карло читає Святе Письмо, а Зита слухав.

Подорож до Швейцарії

В кілька днів по святах прийшла алярмуюча вістка. Архикнязь Роберт, що не має ще навіть 7 років, захворів на запалення сліпої кишки, й мусить бути оперований. Для переведення операції треба формальної згоди батьків.

Син її на операційнім столі, а вона в далекій чужині. Її думки незavidні. Хоч вона почувається не найкраще, бо вже в п'ятому місяці, але мимо того вона рішена їхати.

Карло не може відрадити її від подорожі хоче її товаришити. Він шле каблеграму до англійського команданта в Гібральтарі, щоб видав йому дозвіл на виїзд, а якщо це конечне, то навіть під охороною поліції. Англійці відкинули прохання Карла, а Зиті видали дозвіл поїхати.

В протязі одної години вона була готова до подорожі. Сідає в перший принагідний торговельний корабель, який їде до Еспанії. Там сідає в потяг й їде до Швейцарії.

Вона спішиться до Цюріху. Роберт лежить в лікарні «Парацельзус». Переїзд до лікарні і з лікарні до готелю відбувається під охороною поліції. Відвідини на кілька днів не дозволені тому, що дитині грозить небезпека смерти.

Відвідини Зити ліжка хворої дитини зробили в м'єропі велике напруження. В цілій Європі добачували, що Зита приїхала не до Цюріху, але до Відня, чи до Будапешту, щоб підготовити третрій державний переворот і проклямувати свого сина Оттона королем. Швайцарська преса ставила реторичне питання, чи дійсно цю даму можна залишити в країні, яка так багато наробила пакостей і весь світ довела до так складних комплікацій?

Зита мусить в кількох днях виїхати з Швайцарії. Але, заки вона опустить Швайцарію, вона ще раз апелює до уряду в Берні, щоб її дозволено взяти з собою дітей. Берн надає телеграму до Парижа й до Лондону і вже за кілька годин вона почула, що її дозволено взяти з собою дітей. Роберт, очевидно, ще не здібний до подорожі, а вона не має дозволу на нього ждати.

На другий день відїхала Зита до Гертенштайну разом з дітьми, а за кілька годин переїхала границю в Базель. Вона не задержувалася в Франції, а в Еспанії привітав її колишній еспанський аташе у Відні майор Обрегон, й відпровадив її до короля Альфонса, який прийняв її з королівськими гідностями. Він надармо просив, щоб хоч кілька тижнів залишилася в Еспанії. Вона не може довше лишитися. Як тільки виздоровіє Роберт й опустить лікарню в Цюріху, тоді вона з ним відїде в дальшу дорогу.

В пристані Фунхаль була зворушлива зустріч. Діти кинулися до батька і плачучи і сміючись разом. І Карло чувся надто щасливий так, що не міг навіть слова промовити. А Зита з усіх сил держалась, щоб не заломитись. Вона все вже перенесла: упокорення перед різними урядниками в часі її утяжливої подорожі, страх за свою дитину, яка перебувала операцію і врешті страх, щоб її не розлучити з Карлом раз назавжди. Але те, що вона сьогодні бачить страшніше від всіх страхів, які вона до тепер пережила.

Вона бачить вмираючого Карла. В тих кількох тижнях, як вона була поза Мадейрою, Карло стратив більше, як десять фунтів на вазі. Його обличчя змарніло й запалися лица, шкіра поморщилася, а волосся майже побіліло. А йому тільки тридцять і чотири роки.

Мимо того, що управитель готелю Рейд Палас й інші мешканці готелю остерігали Карла, він таки перенісся 18-го лютого враз з цілою родиною до вілли в Кампо де Монте. Він зробив непростимий блуд, бо клімат

на такій височині в зимі для його здоров'я був не до перенесення. Також і сам дім є вогкий і його тяжко опалювати тай умеблювання невистачальне. Щоб найконечніші речі постарати, треба поїхати до Фунхаль і привезти на санчатах віслюками, а це забере більше, як годину часу.

Здоров'я Карла рапідно погіршується. Його найчастіше під вечір морозить, він нарікає на ревматичні болі й астму, а ночами не може спати, бо заходиться голосним кашлем. Він часто нарікав, що «ніколи в своїм життю так не змерзав». При тім він вкладав ноги до зле функціонуючого комина, щоб їх загріти. Коли Зита хотіла дати йому лікарську поміч, він відмовлявся від неї, мовляв: «На весні я зовсім буду краще почуватися!»

Зате Зита невтомна. Вона разом і господиня, мама для дітей і секретарка. За короткий час приходить час її пологів, щораз ближче, й вона чує болі, але не нарікає.

Жінка слуги, яка рівночасно є й покоївкою Зити, пише листа до своїх рідних в Австрії, в якому представляє положення цісарської родини:

«Тут вічна мряка, і все вогко. Ми не маємо електричного освітлення, не маємо в домі туалети з водним краном. При паленню в печі, зелене дерево куриться, не хоче горіти, білля мусимо прати в зимній воді. Їх Величеству не стає грошей. Як прийде час пожитися Їх Величеству цісаревій, то тут нема навіть акушерки. Лікар мешкає в Фунхаль, до котрого треба принайменше годину їхати санчатами. Щоб був хтось, хто мав би вплив на Антанту... Коли дивимося на цісареву, не можемо тратити надії. Вона така спокійна, так добре уложена, така ласкава... Ми стараємося брати з неї приклад. Їх Величність цісар вже тиждень хворує на грипу...»

При кінці місяця лютого, Карло не може вже встати з ліжка. Він плює кров'ю, а його кашель дуже подібний до страшного харкотіння. Дітей він не дозволяє до себе допустити, щоб від нього не заразилися. Це була одинока й остаточна втіха, якої він собі відмовив. Він все надіється на весняні погідні дні, але з дня на день жде на почту. Ану ж, може, вона принесе вістку про зміну його заслання. Але, листи приходять рідко й нічого доброго не приносять.

В половині березня захворували також діти на грипу. Зита має вже сім нових пацієнтів. Вона терпить

понад людські сили, але день і ніч держиться на ногах. Часто вона випрошує сил у своєї покровительки св. Зити.

В останньому тижні березня Карлові погіршало. Він дістав більше вибухів крові й через те дуже ослаблений. Нерівний віддих свідчить про початки пневмонії. Бисоки португальські шляхтичі зголосили готовість дати трансфузію своєї крові, а лікарі з Фунхаль доглядати його.

Дня 31-го березня стан здоров'я незavidний. Карло просив дати йому маслосвятіє. Він спокійний, дуже ослаблений й не показує ніякого огірчення. Він прощас все всім своїм ворогам. Всім тим, що знаходилися в його оточенню дає приклад святости. По Святім Причастю чується дещо краще, й на голос молиться до Бога за свою жінку й дітей, яких поіменно кликав. До всіх названих поіменно долучує ще й те, що не народилося, ось такими словами: «Боже, скорше пішли їм смерть, ніж колинебудь мали б впасти в гріх!»

Потім знову попав в агонію.

16. НЕІМОВІРНІ ЦЕРЕМОНІЇ НАД ДОМОВИНОЮ КОЛИШНЬОГО ЦІСАРЯ

Малі діти мусять свого старшого брата велизати королем

Дня 1-го квітня вечором лежить на смертній постелі на вигнанню на Мадейрі колишній цісар і колишній король Карло. Зита, яка не відступала від смертної постелі, дала розпорядок, щоб збудити найстаршого, щоб «він був присутній, як його батько в останнє замкне очі».

Хлопчина прийшов до ліжка і клякнув на коліна з сльозами в очах. Умираючий батько чув ще його молитву і його лице прояснилося. Він поклав свою руку на голову Оттона, щоб благословити його. Опісля подав руку Зиті, яка сильно її обняла. Кімнатну тишину ворухить рівномірна молитва пралата, якій акордує тяжкий віддих Карла, а в його грудях немов вариться. Згодом все вмовкає. Карло вже перетомлений, мимо того, що йому тільки 34 роки.

Зита цілу ніч не спала. Вона сиділа при ліжку вмираючого чоловіка, держала смертну сторожу. Її обличчя немов скаменіле. В очах не видно сліз.

Рано прийшли лікарі. Вони отворили тіло, вибрали з грудей серце і вложили в кришталеву урну, бо така від соток літ була традиція роду Габсбургів. Серце буде

вислане до Відня і зложене в крипті .Отців Капуцинів побіч інших сердець Габсбургів.

Потім Карла одягнуто в його уніформу полевого маршала, а його шию обведено золотим руном. Так його вложено в домовину. Але, як бідна була та домовина... Неставало грошей на кращу.

Ідея Королеви

На другий день рано Зита скликала весь персонал і дітей. Всіх вона вложила при домовині. Опісля пішла на перший поверх до кімнати Оттона. Оттон ще спав, бо був знесилений. Зита положила на нього легко свою руку і збудила його. Він прокинувся перестрашений, пригадав собі вчорашній вечір, батькову смерть і йому стали в очах сльози.

Вчора вечором його мати Зита не боронила йому плакати. Нині вона сказала до нього остро й серйозно: «Сину! Нині останній раз ти плачеш! Коли Оттон здивовано й перестрашено поглянув на неї, вона продовжувала: «Тепер Ти є король! Король не плаче!»

«Я не хочу бути королем!» — вимовив через сльози хлопчина.

«Ти є король! І Ти мусиш доложити всіх трудів, щоб Ти був добрим королем так, як Твій тато був добрим королем!»

«Я не хочу!»...

«Всі надії дому Габсбургів Тебе до того кличуть!» Тон слів, що виходили з її уст, погляд і серйозна настава не вимагали повторення. Оттон збирається в німій мовчанці, миється, одягається і йде за мамою сходами в долину.

Щож тут слідує, діється щось неймовірне, щось не до висказання, що буде довго немов сон стояти перед очима й останеться в пам'яті на все життя. Зита провадить Оттона перед домовину батька. І таки зараз вона зробила перед Оттоном глибокий поклін. Знаком руки вона дала обслузі знати, щоб всі клякнули, а діти щоб віддали своєму братові королівську пошану. Пробуджені зі сну малі діти тихцем плакали, то вона промовила до них рівним і виразним голосом: «Це є Їх Величство Оттон І. Апостольський Король Мадярщини!»

Тепер одна дитина по другій зближається до свого брата, який став королем і головою родини, й цілкують його в руку.

Оттонові справляє це прикрість. Він є дуже блідий. Він затиснув уста, а горішня щока легенько тремтить. Молодий король ще не має десять років.

Архикнязь Отто, найстарший син Карла й Зити. В часі смерті свого батька мав несповна 10 років. Його мати Зита назначила його тронаслідником – королем Угорщини й головою родини. Побіч матері він ішов за саркофагом батька з живими квітами на рамені, які зложив у церкви на саркофагу (труні).

Похорон

Похорон має відбутися 5-го квітня в старій відпустовій каплиці «Пресвятої Богородиці», що знаходиться в Капо до Монте. Ця бідна церковця лежить поміж двома зеленими скалами, досить високо в горах. Вівтар прикрашений паперовими квітами, підлога посипана білим піском, а на ній знаходиться кілька дерев'яних крісел.

Два слуги привезли домовину на двоколісній колісниці, що була вкрита австрійським прапором і прикрашена квітами. Принесено також великий вінець від еспанського королівського дому. За колісницею йшла Зита від голови до стіп вкрита чорною крепою, а побіч неї ясноволосий, кучерявий Оттон.

Тисячі людей прийшли в гори, щоб бачити королівський похорон. В церкві всі не можуть вміститися. Сюди тільки частина увійшла. Решта стоїть на зеленій траві перед церквою й на цвинтарі. Пралат з Фунхалю благословить тіло помершого. Зита стоїть нерухомо, як мармурова статуя. Ніхто не міг бачити через тугий веллон, що діється на її обличчю.

Годину після похорону Зита входить ще раз до церковці. В міжчасі, як Зита молилася в церкві, погребники запечатували домовину. По молитві, коли Зита вийшла з церкви, побачила, що Оттон трясеться немов у пропасниці. У вечір він мав дійсно високу температуру. Покликані лікарі були дуже здивовані. Вони думали, що це зі зворушення.

Від чого Оттон захворував? Лікарі не вміли сказати. Що мусіло в душі дитини творитися, коли в так ранній молодості він мусів такі тяжкі переживати хвилини.

В кілька днів пізніше Оттон прийшов до себе. Йому прийшло на думку, чому мама так вичерпана й ослаблена і чому її так болить голова. Яка в тому причина? — думає Оттон.

Зита пояснює йому: «Ти вже можеш розуміти, що я вичікую приходу дитини! Але, ти розумієш, ця дитина тут не повинна родитися». При тому вона оглянулася по кімнаті й продовжувала: «Тут вона померла б. Ми мусимо звідси чимскорше виїхати!»

«А Тато?» — запитує Оттон. «Ми не повинні його самого лишити!»

Зита відвертає своє обличчя, щоб скрити сльози в очах.

У Відні, в катедральному храмі св. Стефана відбувається реквієм за цесаря Карла. Там відбувається велика маніфестація. Тисячі людей усіх національностей там згуртувалися. Між ними визначні австрійські аристократичні родини, високі старшини в старих своїх уніформах і з орденами, державний канцлер Шюбер і міністри, і заграничні дипломати....

В королівській церкві в Будапешті, де Карло був коронований, відбулася велика Служба Божа за спочившого. На середині церкви уряджено катафалок. В церкві був присутній Горті. Він власноручно зложив вінок на приготований катафалок короля.

В Англії й Франції також застановлялися, що Зита не може на віки-вічні лишитися на Мадейрі. Але, куди з нею? Деколи Зита тратить відвагу. Але, нарешті прийшов їй союзник: Король Альфонс з Іспанії. Він вніс апеляцію до Антанти, щоб їй дозволено жити в Іспанії. Рівночасно він звернувся з тим до Папи, який може багато допомогти одним словом. Зита дістала дозвіл виїхати з дітьми до Іспанії.

Ель Прадо

Дня 17 травня 1922 року в пристані Фунхаль є корабель «Ізабел де Борбон». Зита в глибокій задумі в чорному вельоні сідає з дітьми в корабель. Вже 21-го корабель є в Гадіц. Звідси вона поїде поспішним потягом до Мадриду. На дворці чеде на неї король Альфонс і королева Вікторія Євгенія. Іспанська королева, мати шістьох дітей, обдаровує Зиту щедрими дарунками. Король проголосив, що приготував для Зити в своїй палаті Ель Прадо відповідні кімнати. Цю палату вибудував Карло У-тий з Габсбургів.

По двох тижнях Зита відчула сильні болі. З Мадярщини доставлено трохи землі, й занесено до спальні Зити, щоб новонароджена дитина прийшла на світ на мадлярській землі. Дня 1-го червня народилася дівчинка. Вона так ослаблена, що ледве дихає. При хрещенню названо її Єлисавета Шарльота. Хресними родичами були король Альфонс і його мати архикнягиня Марія Христина.

Цим разом Зита з трудом приходить до здоров'я. Вона зле почувається від своїх пологів. Але журба за дітьми їй помагає піднятися з ліжка.

Еспанський король

Альфонс XIII-тій вступив на трон в 1902 році. Мав тоді шіснадцять років. Він ще замолодий, щоб опертися своїм підлесним дорадникам. Його життя в більшій часті присвячене самовдоволенню. З платнею сім мільйонів пезетів річно він може сповнити кожне своє бажання.

Королева Ена, англійська принцеса, що він з нею одружився в 1906 р., в сімох роках мала шестеро дітей, з-поміж котрих були три хлопці. Її тяжко там привикнути в Еспанії. Вона невдоволена й чимраз то не популярна. Зита виказує королеві співчуття. Її подружнє життя хоч було коротке, але щасливе. Її восьмеро дітей, всі здорові. Скільки вона є багатша від цієї королеви Еспанії, яка дуже багата, але й дуже бідна.

У величавій палаті Ель Прадо Зита не може залишатися на стало, бо вона все ж таки тільки бідна, споріднена... До Відня вона не сміє вдаватися, до своєї багьківщини Італії вона не побажала, а в Мадярщині панує ще Горті. Вона запитує короля Альфонса, чи він думає про давно опорожнене помешкання в домі, що належить до шляхетної родини басків Урібарів. Цей дім стоїть в мальовничім містечку Леквеічіо над Біскайскою затокою. «Я думаю, що її можна б дістати за дешеву ціну», думає вона. Він не питається чому. Цей дім є виставлений на несприятливі протяги.

Вже минуло два тижні по пологах Зити й вона їде до Леквеічіо.

Двір у Фішендорфі

Леквеічіо належить до села Фішендорф, з біленькими хатинами, розложеними понад затокою. Зараз попри все те, що море викидає на берег, в'ється дорога, обсаджена евкалиптами й кактусами. Скрізь, куди глянеш, тільки квіти серед смарагдової зелені рододендрових кущів, і азаліїв. Квітуть там запашні мімози, гіляцinti та інші шляхетні квіти. В такому смарагдово-квітистому оточенню лежить вілля, що про неї говориться, а при ній є невеличкий гарний город. Багато надає принади цій віллі те, що всі вікна її звернені до моря.

Зита при допомозі кількох жінок упорядкувала цю вілля, вичистила її, постаралася про дешевенькі меблі та привела до ладу кухню. Щоб не було безнастанного протягу в домі, фільцом були оббиті всі отвори в дверях і вікнах. Все тут було примітивне, а біднота визирала з

кожного кутка. Харчеві продукти склалися переважно з риби, що рибу тут можна купити за малі гроші. М'ясо можна тут було собі дозволити тільки раз на кілька тижнів.

Кожного дня рано в 5-тій годині Зита йшла до церкви в Леквеічіо помолитися. В молитві вона знаходила силу переносити всі злидні будня. Вона бідна пані. Вона й її діти мають тільки те, що є найбільш потрібне. При тім вона надто амбітна, щоб просити еспанську королівську пару помочі, котру навіть радо могла б одержати.

Діти полюбили нову країну. Вкоротці вони так обсмагли від сонця, як і діти рибаків, з якими вони вже так заприятюлися. Зита не радо цьому приглядається. Вона є і залишиться її Величність монархиня, а її син Оттон є король. Тут мусить бути відповідна віддаль і заховання авторитету!

Самітній король

Приїхали з Будапешту учителі, яких Зита просила. Вона відступила дві кімнати для шкільних клас. В одній кімнаті будуть вчитися Адельгайд, Роберт і Фелікс, а в другій Оттон.

«Чому я мушу бути сам один?» — запитує Оттон.

Він не може того зрозуміти, чому король все мусить бути самітній, чому мусить сам їсти й йому услуговує молодець з Фішендорфу, чому інші мусять його величати «Ваше Величство», чому учитель мусить йому так низько кланятися і чому він мусить виходити з кімнати задом через двері? Також його сестри мусять говорити до нього, свого брата, тільки в третій особі?

Оттон тяжко працює. В цьому році він кладе основу своєї освіти, а пізніше ті, що його знали, будуть дивуватися. Він вчиться, що до чого покликаний, щоб колись дати напрям історії малярського королівства. Слова його матері, що він мусить бути таким добрим королем, як його батько був, впали в його душу глибоко, немов зерно в урожайну землю. Вказівки його батька, якого він так ніжно любив, були для Оттона дуже цінні й успішні.

Зита часто приходила до класи Оттона, слухала пильно викладів учителя, а потім раділа відповідями Оттона. Вона сідала на крісло, що було на підвищенню,

як «опікунка нелітного голови Габсбургів». На стіні була листа зі всіма іменами й титулами, що їх Оттон мав. Він вмів їх з усіма тонкостями вимовити.

Оттон мусить бути вихований в тій вірі, що імперія Габсбургів буде все така велика, що «в ній ніколи сонце не заходить». Таке бажання є його матері. Йому не вільно взяти в руки атлас, де є поділена австрійська імперія, не сміє довідатися, що діється в австрійсько-мадярським парламенті.

Одного разу сказав він до матері: «Я міг би допомогти рибалці і заробити гроші!»

Зита відповіла: «Король не потребує заробляти грошей!»

«Але я мушу щось для Вас, мамо, і для сестер і братів заробити!»

«Ти зробиш для мене найбільшу присмність, як ти будеш пильно вчитися!»

Він ще не мав одинадцяти років, коли велася та розмова.

Рік пізніше найняла Зита учителя, щоб вчив Оттона фехтуватися. Коли учитель навчав Оттона, як можна через оборону перейти до наступу, Зита сказала до учителя: «Прошу навчати мого сина тільки наступати. Він більше нічого не потребує!»

17. ТІЛЬКИ ПОЗОЛОЧЕНИЙ ТРОН

По смерті Карла на Мадейрі, Зита на запрошення еспанського короля Альфонса XIII переселилася з дітьми до Іспанії й замешкала в селі Фішендорф Леквеічіо.

Але вкоротці вона побачила, що в Іспанії кипить, і над Іспанією розтягаються хмари упадку королівства. Куди ж вона мала подітися з дітьми, як Альфонс буде усунений з королівського трону? Вона бідна, не має грошей але є мастки роду Габсбургів, до яких вона не має доступу!

Ці мастки складаються з замків і дворів, земельних посіlostей, з грошей, зложених в банках, з мистецьких предметів і дорогих каменів. Замки, двори й земельні посіlosti й приналежні до них мистецькі предмети вже давно сконфісковані державою. Гроші зложені в банках стали безвартісні в наслідок інфляції.

Одиноко лишилися ще ювелірні вартості. І тепер вперше в 1924 році світ довідується, що частина зі всіх 1060 предметів, були вивезені з Австрії вже після рево-

люції. В жовтні 1918 року Карло вислав кілька вартісних штук до Швейцарії, а решту взяв з собою, як лишав рідну країну в березні 1919 року. Такий, наприклад, «Фльорентійський», що важив 139,5 карат, мав вартість в 1921 році до 10 мільйонів золотих лірів, а перед війною був цінений на 8,1 мільйонів лірів.

Коли в 1921 році Італія затягнула конфлікт з Австрією, тоді Австрія зажадала звороту мистецьких і ювелірних предметів з італійського посідання, а між іншими й «фльорентійського» брилянту.. Це домагання не можна було зреалізувати й звернути дорогоцінного каменя, бо Карло взяв його з собою до Швейцарії.

Там Карло передав ювелірні предмети одному з довірених свого почоту. В початках він продавав дрібніші ювелірні речі в Швейцарії, щоб можна було купити найконечніші засоби для життя. Цей чоловік все точно вив'язувався з доручень. Коли отримав до продажі більші цінності, перестав здавати рахунки. Можна припускати, що він в якийсь спосіб згубив їх. В жовтні 1921 року Карло й Зита відважилися подати до публічного відома ту велику згубу. Тепер Зита не має потреби укривати колишню згубу.

Як це все виходить на верх? Один з Мадридських ювелірів дав до продажі більше предметів з габсбурського домашнього скарбу. Між ними було більше число хрестиків, які мали в загальному вісімдесят перлів, один Коллір з тридцятьчотирма перлами, одна тіяра з двома великими діамантами і два історичні вартісні діядеми. Знавці оцінювали ці дорогоцінності на 12 мільйонів пезів, то є 4,1 мільйон марок.

Зита довідалася про цю продаж. Вона найняла адвокатів і внесла скаргу до суду на ювеліра з домаганням звороту скарбів. Ювелір прийняв цю скаргу зовсім спокійно. Адвокати остерігали Зиту. Вона мусіла мати якусь підставу й дати доказ, що ці ювелірні цінності вийшли з Австрії.

Зита не мала ніякого доказу й відтягнула скаргу.

Два роки пізніше Зита ще раз попробувала домагатися звороту своїх цінностей. Цим разом вона станула перед судом в Парижі і все отверто виявила, що Карло взяв з собою з Австрії великої вартости цінності. Очевидно, що тут розходилося про далеко більші цінності, як перед двома роками в Мадриді. В Парижі з'явився «фльорентійський». Справа тягнулася аж до січня 1937

року. Вкінці вмішався в цю справу Гагський полюбовний суд. Справа була уморена, бо Зита не мала доказів, що ці скарби мають приватний характер.

Зита залишає Іспанію

Вже досить пізно, 1929 рік! Зита ясно бачить, що король Альфонс не зможе довго вдержатися на троні. В краю починаються розрухи, а в Каталонії доходить до кровопролиття. Куди її тепер звернутися? Де її діти будуть забезпечені? Мадярський дипломатичний представник в Парижі вистарався для родини Зити французькі візи. Але французький уряд навіть не хоче чути нічого про довший побут в Франції. Представник думає що в Бельгії на всякий випадок дешевше життя. Він перемовнював з бельгійським урядом, який годиться прийняти родину Зити, але тільки під умовою, що на бельгійській території Зита не буде вести ніяких політичних акцій. Зита виявляє згоду в святковій формі, а щоб виявити свою добру волю, вона годиться прийняти ім'я княгині де Бар.

Шість кілометрів від Брюкселю знаходиться старий замок Вассербург Стенокерцель. Він має багато вежів й оточений перекопами. Це казковий замок, віддалений від світа, немов острів. Він належить до князя фон Кроа. Зита його винайняла.

Замок Штенокерцель

Утримання дому звичайне. Воно складається з Зити й восьмеро дітей, двох духовників, які цілий час були зайняті, як учителі, з колишньої двірської дами Агнес Шинборн, тепер графині Боровічени і з одного мужеського послухника, який свого часу сповняв службу домашнього каштеляна, робив різні закупи для дому і сповняв різні прислуги. Сам він маляр, одного дня віднайшов Зиту в Леквечію, запропонував її свою прислугу і залишився при ній аж до цього часу.

Від перших днів вигнання в їх домі все була мадярська мова. Діти, крім мадярської мови, говорять ще по-іспанськи, по-французьки й по-німецьки, як рівнож: і по-англійськи. Оттон записався на університет в Лювенні. Він студіює математику, історію й філософію й закінчує свої студії промоцією з тих предметів.

Один американець, що студіював разом з Оттоном так сказав: «Він був інакший, як ми всі. Його концен-

траційні здібности були надзвичайні, а його замилювання до праці було невичерпне.. Якщо б він не походив з так високого роду, то був би найвизначніший студент на університеті. В додатку, його окружав його власний німб і він був від нас всіх відграничений якоюсь невидимою перегородкою».

Це був звичайний порядок в замку Штенокерцель : в 7-мій год. Служба Божа в імпровізованій каплиці. В 8-мій год. спільне снідання, потім від'їзд дітей, що ходять до школи. Молодших учить Зита й двірська дама. Обід, також спільний, а цісареві з прислугою. Потім спортові вправи й домашня праця. Вечором всі засідають довкруги грамофону і слухають мадярських народних звичаїв і пісень. В 9-тій год. вечором всі йдуть спати.

Зиті ніколи не було забагато праці. Просте життя в замку Штенокерцель її вдоволяє так, як вдоволяло в Леквеіціо. Вечором, коли вже всі пішли спати, вона сідала при своїм столику й розписувала листи по всьому світі. Вона нав'язувала нові знайомства, скріплювала давні, доставляє наперед матеріяли, що колись можуть Оттонові помогти, виграти велику битву й засісти знову на престіл свого батька.

Сенсаційний процес

Літа проминають скоро. Туристи, що в червні 1930 року відвідували малу оселю Бад Віллярд де Лянс недалеко Греноблів, часто бачили на вузьких вуличках струнку, одягнену в чорний костюм даму. Вона виходила скорим нервовим кроком з малого білого домика, переходила через дорогу і зникала в другій маленькій недалекій хатині. Руки вона обтирала в довгу свою одягу, яка нагадувала попереднє століття. Одинокий білий гафтований ковнірець відзначався на чорній одязі. На голові носила маленьку чорну оксамитну шапочку. Її очі закривали темні окуляри.

Туристи питалися місцевих, хто є ця дама? Це, очевидно, була цісарева Зита! Бо всі знали, що графиня де Люзаце, яка зі своїми сімома дітьми мешкає у віллі «Сапієнс», в дійсності є цісарева Зита. Одна її дитина, Фелікс, був тяжко захворів на грипу. Він повинен був там відпочити. Однак він ще дальше мешкає відлучений від інших своїх братів і сестер в маленькім домику, а його мати щодня його відвідує.

В той самий час в Нью Йорку відбувається сенсаційний судовий процес, в який також і Зита змішана.

Цей процес відбувається над діамантовим нашійником архикнягині Марії Тереси, що походила в бічній лінії з родини Габсбургів. Колись подарував Наполеон цей діамантовий нашійник Марії Люїзі, а тепер він з'явився в одного ню-йорського ювеліра. Марія Тереса розпочала цей процес з домаганням звороту цього діамантового нашійника. Також вона предложила деякі докази, що дорогоцінна прикраса належить їй. Суд зачав розшукувати, звідки ця дорогоцінність прийшла до ню-йорського ювеліра. У висліді суд признав за правдоподібне, що цей дорогоцінний нашійник був одним з тих предметів, що їх Карло був забрав з собою до Швейцарії.

Часописи оцінювали нашійник з сорок і сім діамантами на \$650.000 доларів. Перша судова оцінка була дещо менша, бо тільки \$400.000 доларів. Мимо того, що ювелір доказував, що набув цю дорогоцінність в добрій вірі, все ж таки він повинен бути щасливий, що Марія Тереса заплатила йому \$50.000 доларів винагороди при відборі цього діамантового нашійника.

\$50.000 доларів? Звідки ж вона має так багато грошей? Звідки вона мала гроші оплачувати так дорогих американських адвокатів? Зита дивувалася, коли слідувала в часописах за тим процесом. В дійсности, Марія Тереса є одинока з роду Габсбургів, що щось вирятувала. Діти архикнязя Франца Фердинанда живуть бідно. Один з Габсбургів архикнязь Райнер їздить мотоциклом. Його брати Антін і Франц є літунами на літаках. Коли Зита думає про це все, не чується щаслива. На що зійшла так велика і так славна династія Габсбургів? А що ще станеться з Оттоном?

Повнолітній

Дня 21-го листопада 1930 року Оттонові кінчиться 18-тий рік життя й він стає повнолітній. Граф Альберт Аппоні проголошує це в цілій Мадярщині. Мадярські легітимісти висилають йому телеграми й дарунки. У Відні й Будапешті відправляються з цієї нагоди Служби Божі.

В Штенокерцель, це велика днина. Сальон прикрашений по-святочному. В ньому гарно вдєкоровано трон. Зита стоїть на підвищенню й вітає гостей короткою промовою. Нині король стає повнолітній і zarazом дійсний зверхник мадярського королівського дому. Він тепер має повну свободу вирішувати й заключати. Це рішення було запроголовано і всі присутні його підписали.

21-РІЧНИЙ ОТТО – тронаслідник Угорщини. Його, 10-літнього, іменувала його мати цесарева Зита королем Угорщини та ціле життя дбала про духовий зв'язок сина з цією країною.

З світлиці удалася Зита, Оттон і гості до каплиці, де колишній мадярський капелян Монсіньор Зайдль стає до Служби Божої. Після відспівання «Тебе Бога Хвалимо», Монсіньор виголосив проповідь, в якій згадав цесаря Карла, побажав щастя й успіхів Оттонові та висловив надію, що прийде час, що після «Тебе Бога Хвалимо», відбудеться більше й радісніше торжество в будапештській катедрі.

Після полудня нове прийняття. Приходять все нові гості. Вечором уряджено святочний бенкет, на якому були присутні представники високої мадярської аристократії. Пані і панове, між якими були вже не молоді, превезли з собою заховані парадні фраки й сукні, щоб їх тепер одягнути. Так, як сьогодні, вони й колись одягалися святково в ті уніформи в будапештському замку.

Сикст умирає...

З початком березня 1934 року цесареву Зиту викликано з Штенокерцель до Парижа, де лежав хворий її брат Сикст. Від його афери з листом про нього не було чути.

Він жив у Бельгії і в Парижі. В останнім часі виробив собі ім'я Форшера й дістав золоту медальє Форшера Франції. Вже від довшого часу він терпів на левкомію. Всі заходи лікарів були даремні. При його смертній постелі стали, крім його жінки й одинокі дочки Ізабелі, його сестра Зита і три брати: Ксаверій, тепер чоловік великої княгині Люксембургу, і князі Фелікс і Рене.

Дня 15-го березня Сикст помер.

Зита глибоко зворушена. Від смерти Карла нічого її так болюче не вразило, як кінець її брата. Її думки завернулися взад до кожного місяця, коли ще все стояло в розгарі. Тоді Сикст взявся рятувати те, що можна було рятувати. Але... нічого вже не міг рятувати.

Мимо того сумного випадку, Зита виплила на арену широкого світа. Вона стрічається в Парижі з своїми старими приятелями. Там вона може деякі політичні справи з успіхом обговорювати. Вона може інформуватися про тонкості міжнародного положення.

Від літа 1934 року в Штенокерцель згромаджується й урядуює Уряд Шушніга. Сюди приходять багато австрійських і малярських приятелів Зити. Тут відбуваються безперервні конференції. Тут не потрібно тієї конспірації, що в попередніх роках. Тут отверто говориться про поворот Габсбургів.

Зита відновила знову двір. Вона вистарала десь позолочений трон і як хто хотів з нею говорити, мусів зголосити свою авдієнцію через майстра церемонії, графа Дагенфельда. Одного разу стався такий випадок: в залі замку Штенокерцель ждав на авдієнцію якийсь мужчина. Зита йшла сходами в долину до авдієнційної залі. Він зірвався з місця й хотів її поздоровити. Але Зита навіть не звернула на нього уваги, але перейшла попри нього й увійшла до залі прийнять.

За кілька хвилин являється граф Догенфельд і просить цього мужчину увійти до залі прийнять. В міжчасі Зита сіла на троні, а коли він увійшов, поздоровила його увічливо, немов би його ніколи не бачила.

Минають дні, минають ноги...

Дня 3-го вересня виглядало, що заходи Зити доходять до коронування. Була це нагода, бо тоді тирольські бійці святкували століття свободи. З тієї нагоди канцлер Шушніг виголосив знаменну промову, в якій заявився визнавцем старої австрійської імперії. Тієї промови слухало шістдесят тисяч народа. «Ми не винуваті, що нинішні границі Австрії звужені. Австрія належить до австріяків».

Вмілий вислів Шушніга зробив гарне враження на слухачів. Відгомін цієї промови знайшов найприхильнішу оцінку в замку Штенокерцель. Вона завурушила також Прагу, Букарешт і Белград.

Дня 4-го жовтня зачалися переговори між правним заступником Оттона з Габсбургів, ексцеленції фон Віснера і між австрійським урядом про скасування екзильного закону з 1919 року і звороту приватного мастку Габсбургам. Між іншим підкреслено також різницю між мастком довіреним в коміс і коронні посілости. До коронних посілостей належать такі, як цісарський двір, замок Шинбрун, цісарський скарб. Всі вони належать до австрійської держави. Масток повірений в коміс повинен бути поділений. Можливість поділу загального характеру, як напр. державна бібліотека, галерія мистецтва і т. д. лишаються власністю держави. Мистецькі скарби, що були власністю Габсбургів, як нпр. двірський музей, повинні бути звернені з тим, що треба дати можливість також людям оглянути. Також величезний природничий музей, замки й добра, як Люксембург, Орт, Екарцау, Грос Енгерсдорф, Рітцендорф, Пигсталь, Маттігофен повинні бути звернені, дальше також габсбурсько-льотарингські домашні скарби й поодинокую приватну біжутерію, неозначеної вастости...

Зближаються великі дні для Зити й для її близьких...

Дня 20-го жовтня австрійські часописи принесли вістку: в пресі появилася фотокопія власноручного письма Оттона з подякою штаєрмарському посадникові міста, за іменування його почесним громадянином. Письмо звучить так: «Тяжкі досвіди останніх двадцять років зв'язують мій дім ще тісніше з австрійським народом. На Ваше бажання відповідаю, що з найкращими намірами надіюся повернути до гарної Австрії. Я готов заразже

вернутися як тільки зникнуть ті закони, що мене розлучили з Батьківщиною».

Дня 3-го липня 1935 року австрійський уряд висилає державного секретаря д-ра фон Карвінські до Штенокерцелю на довірочні наради з Зитою й управителем габсбурських дібр, їх ексцеленцію фон Віснером.

Державний секретар поставив обережне питання: Що станеться, як протигабсбурські закони будуть знесені? Чи родина Вашого Величства зараз вернеться до Відня?»

Зита відразу зрозуміла, чому він ставить таке питання. «Не можна сказати, що ми зараз вернемося до Австрії... Ми не хотіли б робити труднощів урядові».

Д-р фон Карвінські відітхнув. Це власне те, чого уряд боявся, щоб скорий поворот Габсбургів не був причиною демонстрацій.

Дня 10-го липня 1935 року великий день. Австрійський парламент уневажнює закон про вигнання й апробує закон про повернення маєтків.

Лице Зити прояснилося вперше від багатьох років. Вона здобула рішальну перемогу для своїх дітей і померлого мужа.

Ця перемога зблизила Оттона до вступлення на австрійський трон на великий крок. В замку Штенокерцель настала велика радість. Була теж велика радість для старого господаря. По багатьох роках він не потребує так докладно обчислювати. Від тепер він може давати на снідання яйця, на обіди може приготувляти м'ясні страви. Він може проявити свою вмільість в солодких печивах.

До замку напливають репортери. Зита мусить все ті самі давати відповіді: «Коли Ваше Величство думають вернутися до Австрії?» Все та сама відповідь остається: «Не скорше, аж виясниться політична ситуація!»

Оттон пішов ще один крок вперед: «Я не пробує вертатися до Австрії так довго, доки не дістану на це згоди від усіх політичних партій».

Яка ж дальша історія?

Вона... ніяка! Після знаного розгону й після знаного вигляду, майже все лишається так, як було. Аж впродовж 1936 року частини і то малі частини почато видавати з габсбурського маєтку на родинний фонд. А що відноситься до Оттона, то взагалі нічого не змінюється. Він не буде прошений до Австрії, а поволі він так і забуде. Може все це прийшло трохи за скоро, а може за пізно. Ночами, як Зита не може спати, говорять про це.

Чи може вона зробила яку помилку? Яку, коли і де? Вона сама не знає. Хоч що сталось би, вона не тратить надії. Вона не стратила надії по нинішній день.

18. ПИСЕМНІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ

Утега з країни до країни, але без втрати надії

Над замком Штенкерцель зависла мертва тиша. Це було в 1938 році. Австрія окупована. Зиту й Оттона повідомлено листовно, що маєтки Габсбургів стягнені державою.

Жителі замку мало що говорять між собою. Порозуміваються тільки в найпотрібніших справах. Бо що ж тут можна говорити? Вся підтримка матеріальна з Австрії перестане напливати. Вони знову бідні, здані на поміч з Мадярщини від своїх прихильників. Але, чи вони подумують про те, щоб висилати гроші до Бельгії?

Діти вперше відчували поважне становище і стурбовані. Довгі літа вигнання й віддалі від Батьківщини не відбилися на їх фізичному розвитку. Ізоляція і брак взаємної стрічі з рівними собі ровесниками, позбавлення їх забав і спільного виховання лишили свій знак. Від колиски виростали в свідомості про своє високе походження й достоїнство, хоч мало що знали про свою батьківщину Австрію. Ніколи не обійшлося ані одної днини, ані одної години, щоб в дома не було мови про Австрію. Все говорилося про поворот Зити чи Оттона до Австрії, до рідної Батьківщини. І чи тепер мав би бути тому кінець?

Зита не уділяє вже більше інтерв'ю. Вона навіть рідним і знайомим не має що сказати. Вже не відбуваються в неї прийняття. Але з нею йде вперед незвичайна зміна. Помалу зникає надія, яка стояла так близько до здійснення. Тепер вона мусить бути погребана на неозначений час. Ще перед кількома роками вона цього не могла б з певністю пережити, ще перед кількома роками вона не дозволила б себе перемогти.

Тепер вона бачить те, чого впродовж двадцять років вона не хотіла бачити. Є ще інше щастя, як те, що ставиться на першому місці. Це є те, щоб для найстаршого сина здобути трон, а для молодших дітей досягнути блискучу будучину. Те друге щастя є власне те, що не мається вже ніякого бажання.

Серед тиші й віддалення від життя Зита зачинає читати в своїй праці. Вона вчитується в твори Арі-

Хрестини наймолддшої принцеси Андреї Марії. Хрестить архієпископ Грацу. На куму запрошено сестру Оттона архикнягиню Аделяйду. Зправа, напереді сидить молода мати княгиня Реїна. В часі хрещення в 12 год. в полудне віддано салют з 20-ти гармат.

стотеля, Гомера, Данте, Шекспіра, великих французьких письменників, Гете.. Перед нею відкрився необмежений світ, якого вона до тепер не знала. Зита стає спокійна і щаслива. Її споріднені перешіптуються, що вона вже зрезигнувала.

Чи це в дійсності так? Чи вона вже справу Оттона занехала? Ні! Вона тільки зрозуміла, що мусить назріти відповідний час. Її віра в габсбурську місію в світі не заломилася!

Але, її вже не видається так страшним те, що Оттон не займає трон своїх попередників. Важним є, щоб далі жити й не запроторити кров Габсбургів. Бо котрогось дня один з Габсбургів буде покликаний, а Зита знає, що цей день прийде, цей Габсбург є тут! Як не Оттон, то котрийнебудь з його братів, або, як він одружиться, то одне з його дітей! Або внуків, або правнуків.

Оттон здає рахунок

Оттон не є приготований ждяти нагоди, як його мати. Коли вона не хоче уділяти нікому інтерв'ю, він із запалом готовий на це.

В час короткої його подорожі, він приймає в своїм скромнім готелі в Парижі репортерів з цілого світа. Вони хотіли знати погляд Оттона на упадок Австрії.

Оттон з'явився з ласкавим усміхом, певний своїх поглядів, попросив репортерів сідати й сам сів. Його по-ява мила. Його обличчя смагляво-жовте, ясно-темне волосся взад зачесане, коротко стрижений англійський вус, виразний погляд очей, ніжно уформлені руки, а над все вишукані і природні манери звернули увагу присутніх. В час відповідей на їх питання виразними очима вдивлявся в повітря, а відповіді були більше, як інтересні.

На питання про перші його молоді роки, відповів дуже скупю. Оживлений питанням відповів, що мимо його довгої неприсутности в Австрії, бо ще від 1919 року, він ніколи не переставав цікавитися своєю Батьківщиною й студіювати всі європейські проблеми. Впроваджуючи в подив, без страху й отверто він сказав, що готовий виявити свій погляд відносно відновлення габсбурської династії в Австрії. Він був певний, що до інвазії нацистів в Австрії він був би не допустив.

В Парижі Оттон познайомився з американським дипломатом Вілліамом Булітт, який запропонував йому й цілій родині візу до Америки.

Оттона це здивувало: «Чому ми мали б залишити Бельгію й їхати до Америки?»

«Може прийти до війни!» — була відповідь.

«Прошу добре передумати цю справу. Можете переговорити з Її Величністю цісаревою Зитою».

Вона також зі здивуванням прийняла це пропозиція. Але, як таке пропозиція можна знехтувати, тим більше, що цей дипломат поставив його від себе, щоб зберегти родину перед воєнними діями. Було б не чемно його відкидати, тим більше, що цей дипломат був заприязнений з Рузвельтом. По довгій нараді, родина Зити згодилася на американські візи.

Але, це рішення було тільки формальне. Їх бажання було таки залишитися в Бельгії. Архикнягиня Аделяйда в 1938 році була промована на Лювенському університеті. Архикнязь Фелікс студіював там право. Інші діти ходили ще до школи. З вибухом війни у вересні 1939 року не змінилися ті замрячені ідилії в замку Штенкерцель. Одинокий архикнязь Роберт зголосився до англійської воєнної фльоти.

В 1940 році Зита з родиною переноситься до Парижа. Вона думала в Парижі залишитися, але ця ілюзія була лиш пару днів. Скоро вона переноситься до Португалії, а звідтам на маленькім, страшно переповненім кораблику до Нью Йорку.

На Зиту й її родину ніхто не звертав уваги. В тих днях десятки тисяч утікачів тиснулися до Америки. Між ними були промінентні й не промінентні.

Зита приїхала до Нью Йорку безпомічна. Там нікого вона не знала. Але, в нещастю її сприяли умовини. Кілька американських приятелів умовилися й доставили Зиті все найпотрібніше до життя. Банкір Кальвін Буллок запропонував Зиті літню свою віллу в Роялстоні, недалеко Бостону. Зита предложення прийняла.

В новому світі..

Тих стоп'ятдесят фармерів в маленькім сільськім містечку не звернули уваги на присутність Зити. Самітній домок з дерева на біло помальований посеред смарагдової зелені. Довкруги нього ростуть високі червоні цвіти, високі сосни й смереки дають своєрідний образ. Можна думати, що тут живуть люди, що приїхали на вакації, а не вигнанці.

В нутрі цього домику просце урядження. Кімнати високі й ясні. білі тапети, в мешкальних кімнатах кілька мальованих образів. В прийомній малюнок катедри в Медіоляні, тільки одне крило...

Для Зити й семеро дітей (Роберт лишився в Англії) є доволі місця. Децо вони привезли з собою. Тимчасово вони вдоволені, що є де приміститися. Впродовж довгих років її кожний крок був коментований у Парижі, Римі, Белграді, Будапешті. Здається, що тут ніхто не заінтересований їх присутністю.

Припадково приїхав пан Буллок з Нью Йорку, щоб взяти дітей на своє авто й повезти трохи на прогулянку. Приємні сусіди пропонують свою поміч, як Зиті щонебудь бракує. Приходять також запрошення, але Зита їх не приймає. Її можливості надто скупі, щоб вона могла зрештешуватися. Одинока в неї проблема, щоб знайти якусь добру школу для своїх дітей, в шкільному віці.

В 1940 р. Зита мала щастя спровадити свою стареньку маму княгиню Бурбон-Парма. Старенька дама приїхала з Португалії. На короткий час вони перенеслися до Торонта в Канаді, а потім до Тукседо, маленького

містечка в стеїті Нью Йорк Зита знову впровадила скиптр в порядок своїх зайнять.

Америка вступила у війну. Багато було колишніх австрійських громадян між тими, що голосилися до війська. В Оттона постала нова ідея: щоб організувати всіх колишніх австрійських громадян, які ще не отримали американського громадянства в австрійській батальйон під своїм проводом. В тій справі він поїхав до Вашингтону. Там готові прийняти його пропозицію. «Фрі Остріян Мувмент» (Заходи свободної Австрії) були потверджені. Вислано до всіх колишніх жителів Австрії проклямацію з підписом: «Оттон фон Габсбург».

Ідея Оттона натрапила на деякі труднощі. Більша частина колишніх австрійських громадян мали вже американське громадянство й були забрані до війська, як всі інші американські громадяни. Друга причина це те, що колишні австрійські громадяни тільки тому виїхали до Америки, щоб ставити опозицію проти режиму Габсбургів. Тепер вони не хочуть нічого спільного мати з Габсбургами. Була ще й третя причина, а іменно та, що колишні австрійські громадяни також боролися проти реституції монархії й належали до Малої Антанти. Всі вони тепер разом з'єдналися й поборювали проєкт Оттона.

Містер де Бар

Оттон їздив по З'єдинених Штатах Америки під псевдонімом «Містед де Бар». Його запросив президент і пані Рузвельт на чай. Там він познайомився з І. П. Морганом, конферує з великими католицькими організаціями, переїздить мексиканську границю в цілі переговорів з еміграційним комітетом і об'їздить південні, середущі й західні штати та виголошує доповіді на тему: «Федерація Деяких Держав Європи на взір З'єдинених Штатів Америки». Його англійська мова є надзвичайно добра. Він говорить річево, розумно й з застановою. Тому має великий успіх. Передовсім обожають його пані. Але, це тільки частинний успіх. Містер де Бар все ж таки лишається приватною людиною, мимо допомоги від Рузвельта. Тепер в Америці ніхто не сумнівається, що по упадку Гітлера Австрія стане самостійна. Однак мало є таких, що серйозно думають про поворот Габсбургів.

Зита ніколи не тратить надії. Вона все робить дуже зручно поза кулісами. В листопаді 1944 р. Оттон відлітає до Риму. Були сподівання, що 4-го червня 1944 р. Аліян-

ти увійдуть до Риму. Але там стояли ще німецькі війська Муссоліні ще там урядовав. Оттона прийняв папа на приватній аудієнції.

Ніхто не знає, що на цій приватній аудієнції говорилось.

До кінця війни не було чутки про Оттона. Аж 18-го листопада 1945 р. нагло він являється в Тиролю. Вже більше, як двадцять і п'ять років минуло, як він, будучи малим хлопчиною, опустив Австрію. Аж тепер він повернув. Чи Габсбурський закон вже не є важний? Чи взагалі йому вільно увійти до Батьківщини? Населення приготувало йому велику овацію, а селяни несли його до слівно на руках...

Нараз явився урядник з Відня. Він приніс письмо, щоб Оттон опустив Австрію. Хтось вишукав в австрійських архівах, що закон не дозволяє членам Габсбурської родини перебувати в Австрії і цей закон є правильний. До тепер маєтки Габсбургів належали Німеччині, як їхня власність, а тепер заморожені. Одинокі домовини Габсбургів в капуцинській крипті не заморожені.

Оттона вигнано з країни його предків й він удався до Вадуз, столиці князівства Ліхтенштайн. Ліхтенштайн належить до найменших країн Європи й є автономне. Москалі не мають підстави домагатися, щоб його і звідти вигнати. З Вадуз можна за кілька хвилин бути на австрійській границі, а за несповна дві години в Цюріху.

Дня 22-го березня 1946 р. Оттон дав інтерв'ю в Вадуз. Між іншим, він сказав: «Я не хочу робити старань, щоб силою відновити в Австрії монархію. Я все шанував принципи й закони Австрії й далше так буду робити. Я також не підчинюся чужим впливам й ніколи не згоджуся на те, щоб силою або хитрістю відновити в Австрії монархію».

Отже, Оттон приготований ждати. Цього він навчився від своєї мами. Яку роллю відіграють десять, чи двадцять років у світовій історії?

Але, десять чи двадцять років не так легко пережити, коли нема найконечніших середників до життя. З чого ж живе Зита? З чого живуть її діти? Вже давно австрійські й малярські прихильники не можуть дати допомоги. Також і американці по закінченню війни не дуже заінтересовані, щоб щось зробити для Габсбургів. Але, все ж таки мусить бути для них якась можливість.

В 1947 р. Оттон вибрався з своїм братом Рудольфом в світову подорож. Будучи гостем принцеси Чекаір в Каїро, він стрінувся з іншими колишніми монархами, як напр. з кронпринцом Італії й Болгарії. В міжчасі прибув він знову до Америки. Його мати Зита живе до тепер в Квебеку зі своєю старенькою матір'ю княгинєю Бурбон-Парма. Його сестри Єлисавета і Шарльота з братами в Нью Йорку.

Змаг за осягнення єдності

1949 рік. Вже багато років пройшло й нічого не було чути про Зиту, Оттона й решту родини. Потім, по війні їхні імена знову частіше появлялися в пресі. Оттон мав доповіді в Америці й Канаді. В тих доповідях були продискутовані європейські проблеми. Доповіді мали неабиякий успіх і були гоноровані. Він доказав, що розуміє предмет, що про нього говорить. Але, це ще не все, що було причиною його успіху. Більшою причиною було те, що як молоді, так і старші американки бажали його цісарське величество побачити й почути, а особливо тоді, коли виступав молодий чоловік з так граціозними рухами й елегантним виглядом.

Молодші брати Оттона ось так маються: Роберт пішов до праці в банку на Воллстріті. Там заробляє для свого прожитку, але що більше: Він одружився з дівчиною з Нью Йорського товариства і став звичайним громадянином. Єлисавета одружилася в Ліхтенштайні. Шарльота працює в одній католицькій харитативній установі.

Цісарева Зита залишилася в тіні, але всі говорять, що вона дуже активна. Говорять, що вона поробила заходи в дісцезальних канонічних судах у Відні і в Квебеку й подала свого мужа Карла до беатифікаційного й канонізаційного процесу, як мужа святого. Вона має багато доказів на його святість, які подала до дісцезального суду. В січні 1951 року французький часопис «Ле Монд» звідомляв, що мешканці Мадейри готові свідчити перед судом, що на могилі Карла діються чуда й висловлюють бажання, щоб Карла узнати святим.

В травні 1950 р. Зита по другій світовій війні вертається назад до Європи. Вона замешкує в однім бенедиктинським монастирі в Римі. Вона ніде не показується публічно й її ніхто ще не бачив на публічних місцях. Там вона проживає зі зміненим іменем Місіс де Бар. В дійсності скрізь є мова про те, що вона є в Римі, і як була

прийнята в папи на приватну авдієнцію, зачалися неімовірні поговірки, яким не має кінця. Один італійський часопис помістив вістку, яку отримав з певного джерела, що Зита задумує вступити в монастир. Другий часопис написав зовсім противну вістку, що Зита все бореться, щоб здобути світову керму. Часопис так дослівно пише: «По смерті Франца Йосифа Зита була два роки на троні при своїм слабосилім мужу Карлі. Вона до тепер не змінила свої думки й провадить безнастанний змаг за безнадійну злуку. Коли спроба її братів не вдалася в противнім таборі, в першій світовій війні заключити мир і тим самим врятувати корону, то вона ще до сьогодні думає знайти вихід. Протяг часу між двома війнами до нині, вона уважає за безкоролів'є. Що ж значить пару літ в порівнянні століть пануючої династії? Немов львиця бореться вона за корону для сина Оттона. Це одинокє, що її лишилося з екзилу до екзилу і від утечі до втечі. Він повинен знову носити корону... Чи її не втомила безнастанна боротьба за справу без надії?»

В половині 1950 року явився Оттон в замку свого дальшого родича князя Вайльбург-Цайль в Баварії. Він був в товаристві своїх споріднених і всі, що його пізнали, були ним захоплені. Очевидно ті, що його не знали, чули про нього пригодницькі історійки, що він явився тут з доручення американського уряду немов би... Він старається зробити переворот й перебрати уряд в Австрії, що його піддержує банк Морґана й він співдіє разом з Віттельсбахами, щоб здетронізовану родину знову привернути до керми.

Коли Оттон почув про це, так щиро сміявся, як ще тоді, як був молоденьким хлопцем. Потім він зловив вола за роги; то значило, що він дає інтерв'ю, як слідує:

«Я не заперечую моєї подорожі не з трьох-мільйонного кредиту, але з власних середників. Я не спомагаю рух баварських сепаратистів. Не має змови Габсбургів-Віттельсбах. Я заступаю мадярський екзильний уряд, а також не подорожую на доручення США.

Є правдою, що мене в Америці оцінювали, як експерта європейських справ, що мої виклади вінчалися успіхами зі згляду на слухачів і нагороду. Правдою є також, що президент Рузвельт сказав слово в часі другої світової війни до провідників мадярської еміґрації, а Тібор фон Екгардт так сказав: «Може було б краще створити в наддунайщині Австрійсько-мадярську монархію.

Довгі роки через помилку Вудров Вилсона поділ першої світової війни був неfortunний. Тепер мій погляд на справу зовсім інший. При вільнім голосуванню в Австрії й Мадярщині буде 55 - 60% за відновлення монархії. В Австрії буде 65 - 80%. В Мадярщині будуть голосувати за монархією».

На запит, чи монархія не є вже пережита своїми формами, він відповів: «Монархія, це форма державного правління, яка нині має значення. Очевидно, маю на думці конституційну монархію. Пануючий монарх мусить бути понад партіями, подібно, як у Великій Британії. Він мусить захищати тільки традицію, більш нічого».

Чи Оттон був би готовий зайняти таке місце? Він не є зовсім певний. Бо: Подорожі — це його найбільш улюблене заняття. Його одежа, це вся його подорож: Убрання з Лондону, сорочка з Риму, краватка з Америки, черевики з Парижу!» — так Оттон висловився.

19. ЗИТА УСТУПАЄ З АРЕНИ СВІТА

Стрига в таборі скитальців

Оттон з Габсбургів — це дуже поважний молодий чоловік. Його ще ніхто й ніколи не стрінув в нічних локалях, в театрах, або на перегонах. Також він не любить прийняти, головню тих, що уряджені для його звеличання. Як часом на котромусь прийняттю він присутній, то тільки з обов'язку. Він багато читає: Часописи, книжки, в яких мова про нинішні світові проблеми; політичні, соціальні й релігійні.

Він також багато виходить. Куди?

Він відвідує табори скитальців. Є ще багато таборів утікачів в Баварії, в яких перебувають колишні мешканці Чехословаччини, Югославії, Мадярщини, було багато українців з Галичини. Це люди, що колись були піддані його батька, а як не вони, то їх батьки. Оттон інтересується їх будучністю, старається допомогти тим, що скаржуться, старається загоїти їх біль. Так він знаходить товаришку свого життя.

Принцеса Регіна фон Сахсен-Майнінген — двадцять'ято літня, серйозного й доброго вгляду дівчина. Її батько звався Георг фон Сахсен-Майнінген, який одружився в 1919 році з графинею Клярою фон Корф, званою Шмісінг-Керсенброк. Регіна росла в Майнінген й виховувалася в монастирі Урсулянок в Кальварієнбергу. Як во-

Остання цісарева Зита зійшла з обиду світа в 1952 році, після одруження свого наймолодшого сина, 3-го з ряду, князя Фелікса Габсбурґа. Це матір 8-ро дітей без батьківської опіки, позбавлена, зграбована з усіх засобів, заслана, відірвана від світу, на старші літа знаходить духовну насолоду в монастирі сестер Бедиктинок. Така її доля!...

на мала 6 років, пізнала Оттона, який тоді студював у Бельгії. Але, очевидно, він скоро її забув і не думав більше про ту гарну дитину.

Георг фон Сахсен-Майнінген був явний противник Гітлера й мало обережний. Через це він був поставлений на «чорну листу» і лише його висока ранга врятувала від концентраційних таборів. Але, як прийшли москалі, заарештували його тому, що походив з визначної родини. Вони заслали його до концентраційного табору в Сахсен-гавзен, де він згинув з голоду й тифозної пошести.

Регіна перенеслася з матір'ю до Бамбергу й замешкала в одному малому помешканню. Її бажанням було опікуватися вигнанцями та нести їм допомогу. Вона подалася до таборів і дістала там зайняття.

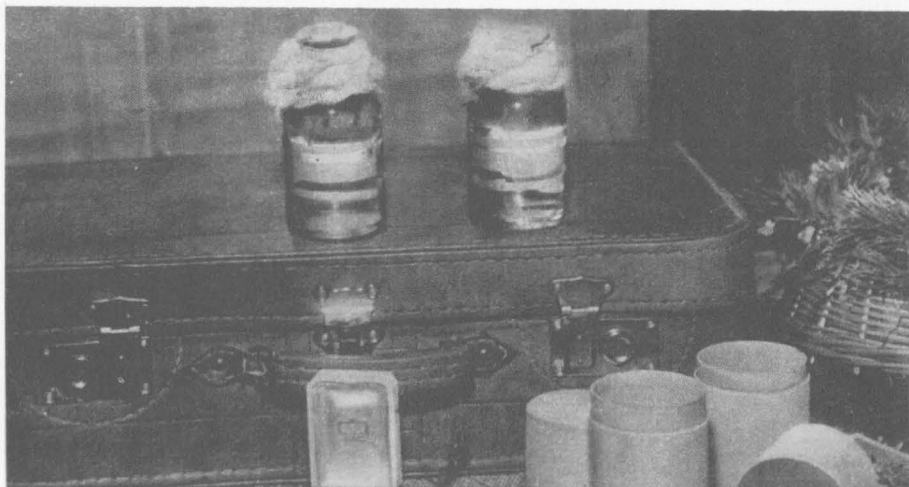
Там вона стрінулася з Оттоном і на перший погляд в Регіни й Оттона постала любов.

Весілля

Дня 10-го травня 1951 р. в старенькій церкві Ле Кордиліс в Нанці, в місті, де знаходиться гробниця княгині Льотарингії, відбулося весілля. Скрізь в цілій Австрії збирають весільні дарунки. Прихильники монархії всіх країн колишньої Австрії поспішають на 10-го травня до Лонтрінген, немов на прощу. Всіх було разом 3000. З Тиролю прийшли стрільці в народних строях ще з 1809 р. Ченці Бенедиктинці з Маріяцель принесли статую Матері Божої «Велика Мати Австрії», ціла вкрита діамантами. Все зносять до Нанці. Приїздять особливіші потяги, автомашини різної фірми все те оживляє місто.

Весільна сукня Регіни була шита в Парижі в сальоні Джан Дессе. Її виготовлено з прекрасного матеріалу з відтинком слоневої кости, що тягнулася за нею сім метрів. Вельон належав до улюбленої дочки Марії Тереси, архикнягині Єлисавети Христини. На ньому є вишита емблема дому Габсбургів і Сахсів. Оттон випадково його знайшов в шафі свого вуйка Ксавера фон Бурбон-Парма. Мірти були принесені з одного дерева, яке сам Рудольф II посадив в шинбрунському парку й виплекав. Також і земля була принесена з Австрії й посипана на підлогу коло ліжок молодої пари.

Вранці 19-го травня заповідався прекрасний недільний день. До ратуші перший входить колишній маршал австрійського двору граф Дегенфельд. За ним йдуть архієпископи Карло Людвик і Роберт, княгиня фон Сахсен і

ВКРАДЕНА ВОДА: Цю воду, зачерпнену з ріки Верри – оспіваної в мадярських народних піснях, переховано немов дороге лікарство й уживано її до хрещення принцеси Реїни. Моторовими штафетами привезено з Австрії свічки й засвічено їх на престолі в часі хрещення.

молода, яку провадить під руку архикнязь фон Сахсен-Ваймар, потім Оттон з п'ятьма орденами на грудях. Він впроваджує під руку свою маму Зиту.

Посадник міста Нанци дає їм цивільний шлюб. У віддалі чотириста метрів від ратуші знаходиться церква, в якій відбувся церковний шлюб. В церкві присутніх 60 архикнязів, князів, графів, баронів, а крім них шістсот гостей.

Місяць пізніше, дня 9-го червня Зита святкувала 60-ту річницю своїх народин. Після цього святкування Зита вертається знову в тінь і проводить життя в затишку. Від того часу ніхто й нічого не чує про неї й часописи не пишуть.

Зате частіше являється ім'я д-ра Оттона Габсбурга в пресі. Д-р Оттон Габсбург всюди являється: в Парижі, в Лондоні, в Вашингтоні, в Римі.

Одна невеличка сенсація мала своє місце в Португалії в 1951 році, на що світова преса не звернула навіть уваги. Оттон Габсбург стрівся з колишнім маршалом Мадярщини Горті. Стріча була приємна й спокійна. От-

тон відмовився від колишніх споминів. Він сказав, що не береться розпутувати старі заплутані нитки. Горті дуже постарівся. На еміграції він самотній і не має ніяких прихильників.

Дня 19-го травня 1953 р. приїхав Оттон фон Габсбург з своєю жінкою, принцесою Регіною до Вюрцбургу над Майном. Вюрцбург вибрав Оттон для народження своєї дитини.

Дитина прийшла на світ 30-го травня. Народилася дівчина. Зита була неprisутня в Вюрцбургу. Її неprisутність була оправдана, бо вона підготовляла весілля для свого сина архикнязя Рудольфа в Америці. Можливо, що це була правда. Але, це не перший раз. Зити часто бракує на важливих родинних торжествах. Тому було очевидно, що Зита в останніх роках шукає нагоди відтягнутися від публічного життя. В чому причина?

Напевно, що не її вік. Вона має тільки шістдесят років, а нині пані в шістдесят роках не є стара. Тут ходить про щось інше.

Кожна поява Зити на публічних місцях є певного рода демонстрація. Це частина боротьби, яку вона невтомно провадила від 1918 року. Вона не може являтися, як приватна особа, а тільки, як цісарева Зита.

Сьогодні вона не хоче відновляти цю боротьбу. Не тому, що вона виглядає сьогодні безвиглядна і що нема певности в її перемогу. Також не тому, що вона перевтомлена, ні, зовсім ні! Тільки тому, що вона знає, що цю боротьбу попровадять свіжі сили й новими методами далеко краще й з успіхом.

Спогинок під тихий життєвий везір

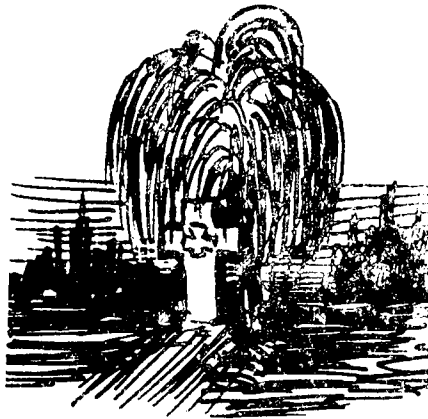
Що ж її більше може обходити? Все те, чого вона хотіла, те здобула. Задачу, що її доля завдала — вона сповнила. Завданням було, щоб не піти в забуття в світі і щоб не дозволити, щоб світ взяв двір Габсбургів на денний порядок. Як довго жив Карло — була мова про дім Габсбургів. Але потім, коли він помер, лишилася Зита. Вона мала такі малі засоби для життя, що заледве могла прокормити своїх дітей. Та доля стрічала її на Мадейрі, потім в еспанськiм Фішендорфі, потім в забутім казковім замку в Бельгії. Вона жила примітивним життям, життям журби й недостатків. На дорозі її життя

були перешкоди великі й тяжкі, каменисті й скалисті горби. Її положення здавалося не до розв'язання. Бачимо, як вона мусіла тяжко здобувати те, щоб світ ані її, ані Карла не забув. Її, матір восьмеро дрібних дітей, позбавлену, ограбовану з усіх середників для життя, заслану, відірвану від світу...

Зита це осягнула. Може рідко коли почуємо про Зиту. Її праця зроблена. Вона собі заслужила, щоб вечірні дні її життя були спокійні.

Спокій життя не мусить бути в монастирі. Також і в Люксембургу, де вона сьогодні мешкає в замку, панує тиша. Також і в Канаді, в Америці, чи в Франції, де вона перебувала по кілька місяців, там можна також мешкати поза життям людних фабрик.

Кінець

Митрополит і Архикнязь В. Вишиваний

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА.....	7
1. ПОСЛІДНА ЦІСАРЕВА.....	9
Сараєво.....	12
Шинбрун.....	19
Монтенуово.....	22
Син гарного Оттона.....	24
2. ЧИ ЗНАЄШ ЦЮ КРАЇНУ.....	26
3. ПІМСТА НАД ПОМЕРЛИМ.....	30
Оттон.....	32
Двірський похорон третьої кляси.....	35
Трое малих сиріт.....	36
Небо гнівається.....	37
Еїйна.....	38
4. ЦІСАРЮ, ДАЙ МЕНІ ТВОЮ ШАПКУ.....	40
Легенда завмирає.....	46
5. ПО СИНІХ СХОДАХ ДО ТАЄМНИЧИХ ДВЕРЕЙ....	51
Сензаційне звідомлення про Габсбургів.....	52
Карло діє.....	57
6. РОЗЧАРОВАННЯ В ГАМБУРЗІ. – Нещастя й	59
упадок Габсбургів.....	61
Лист Сикста.....	63
З цісарем не легко говорити.....	64
Страшна вістка.....	66
Тяжка ситуація.....	66
А Франція.....	68

7.	ХРОБАК, ШО СТОЧИЄ УСІ КОРОЛІВСЬКІ ТРОНИ.....	68
	Скандал.....	69
	Заперечення.....	71
	Цісар тратить своє обличчя.....	71
	Карло не зандебує справ.....	74
	Вільгельм Габсбург–Лотвінген почував себе- українцем.....	77
8.	ЦЯ ПАНІ Є ТВОЇМ НЕЩАСТЯМ.....	82
	Утеча.....	87
	Угорська делегація.....	88
	Різдво 1918 року.....	88
9.	ЦІСАР БЕЗ ТРОНУ. – На другий рік спробую вернутися.....	91
	В екзилу.....	94
	В Прангінс.....	95
	Мадярщина на овиді.....	97
	Назріває плян.....	98
10.	ТАЄМНИЧИЙ ПОРТУГАЛЕЦЬ. – Карло нама- гається здобути свій трон	100
	Утеча.....	102
	Поворот.....	103
11.	БОРОТЬБА ЗАЗАМКНЕНИМИ ДВЕРИМА	
	Драматична розмова Карла з адміралом Гор- ті в будапештському замку.....	111
	Дві години світової історії.....	112
	Програна.....	113
	Заблукані години.....	116
12.	ХТО Ж ЦЕЙ ЧУЖИЙ ДОКТОР?.....	118
	Б міжчасі у Прани інс.....	120
	Знову в екзилу.....	122
	Азиль – гірка сторона.....	125
	Нові надії.....	127
13.	ОСТАННІЙ ПЕРЕВОРОТ.....	128
	Другий переворот.....	132
	Лет у невідоме.....	135
14.	КУДИ Ж НАС ПРИВЕЗЕНО?–Ніхто Зиті не може дати відповіді. Дорога веде в невідоме.....	140
	Полонені.....	145
	Б монастирі Тігани.....	146

15.	ЗАСЛАННЯ НА МАДЕЙРУ. — Карло надармо	
	сподівається весни.....	149
	Останній перестанок.....	153
	Подорож до Швейцарії.....	154
16.	НЕЙМОВІРНІ ЦЕРЕМОНІ НАЗ ДОМОВИНОЮ	
	БУВ. ЦСАРЯ. — Малі діти мусять старшого брата	
	величати королем....	157
	Ідея цісареві.....	158
	Похорон.....	159
	Ель Прадо.....	161
	Еспанський король.....	162
	Двір у Фішендорфі.....	162
	Самітний король.....	162
17.	ТІЛЬКИ ПОЗОЛОЧЕНИЙ ТРОН	163
	Зита залишає Еспанію.....	166
	Замок Штенокерцель.....	166
	Сензаційний процес.....	167
	Повнолітній.....	168
	Сикст умирає.....	170
	Минають дні, минають ночі.....	171
18.	ПИСЕМНІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ — Утеча з країни	
	до країни.....	173
	Оттон здає рахунок.....	174
	В новому світі.....	176
	Мистер де Бар.....	177
	Змаг за осягнення злуди.....	179
19.	ЗИТА УСТУПАЄ З АРЕНИ СВІТУ. — Стріча	
	в таборі скитальців.....	181
	Весілля.....	183
	Споочинок під тихий життєвий вечір.....	185
	Митрополит Шептицький і Архикнязь В. Вишиваний	187
	Зміст.....	188
	Цінні книжки і видання.....	191
	Статистичні дані.....	192

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

Вільне Слово

ПОШИРЮЙТЕ!

"ВІЛЬНЕ СЛОВО" — це ілюстрований часопис, що вірно служить інтересам цілого українського народу.

"ВІЛЬНЕ СЛОВО" — приносить завжди цікаві статті на різні теми, репортажі і вістки з українського життя та світу.

"ВІЛЬНЕ СЛОВО" — демаскує облуду ворожої московсько-більшовицької пропаганди і ширить ідею визволення України.

Річна передплата в Канаді \$ 8.00, в Америці \$ 9.00

ВИДАННЯ "ВІЛЬНОГО СЛОВА":

1. К. Біда: "НА ВЕРШИНАХ ІДЕЇ І ФОРМИ" — вичерпано
2. М. Приходько: "ДАЛЕКИМИ ДОРОГАМИ", повість — вичерпано
3. Календар "СЛОВО" на роки: 1961-1968 — по.....1.00
4. В. ШЕЛЕСТ: "КНЯЖА УКРАЇНА У СЛОВІ О ПОЛКУ.....0.50
5. В. Андрієвський: "МИКОЛА ЛИСЕНКО", монографія.....0.50
6. Тарас Шевченко, збірник статей.....0.50
7. Інж. А. Кушинський: "ТРИЗУБ З ХРЕСТОМ І БЕЗ ХРЕСТА...0.50
8. Календар "СЛОВО" на 1969 рік.....1.50
9. Проф. д-р Е. Жарський: "УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА...".....0.50
10. Д-р В. Ю. Данилів: "УКРАЇНСЬКИЙ СТУДЕНТ", англ. вид....1.50
11. Календар "СЛОВО" на 1970 рік.....2.00
12. Календар "СЛОВО" на 1971 рік.....2.00
13. Календар "СЛОВО" на 1972 рік.....3.00

ВИДАННЯ "ПРОВОЄМ":

1. С.Н. Будко: "ТАВРО МЕФІСТОФЛЯ", песа на 3 дії.....0.50
2. Б. Ромен: "ОСТАННІЙ РЕЙС" на водах океану.....1.00
3. С.Н. Будко: "ВЕСНА", три пески для дітей.....0.50
4. С.Н. Будко: "КАЗКИ".....0.50
5. Ю. Сірий: "ЧАРІВНИЦЯ", новеля.....0.50
6. М. Ласовська: "ПІД ЧОРНИМ НЕБОМ", роман.....3.50
7. Проф. д-р П. Стерчо: "КАРПАТО-УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА" 10.00
8. Інж. Василь Прохода: "ЗАПИСКИ НЕПОКІРЛИВОГО".....7.50
9. В. Рибак: "ЗМОВА НА ЖИТТЯ ПРЕЗИДЕНТА КЕННЕДІ".....1.50
10. Михайло Шарик: "З ВІДДАЛІ 50 ЛІТ".....10.00
11. В. Рибак: "ОСТАННЯ ЦИСАРЕВА".....4.50
12. М. Шарик: "ВАЖКИМИ ШЛЯХАМИ КАНАДИ".....10.00

Замовлення надсилати на адресу "Вільного Слова":

VILNE SLOVO 196 Bathurst St., Toronto 133, Canada

БІБЛІОТЕКА "П Р О Б О Є М" Ч. II

Проект обкладинки: Наталка Росоха-Дудиха

Володимир Рибак – "Остання цесарева"
Наклад – 1500 прим. Склад – "Вільного
Слова". Друкарня "Гармонія". Видання
"ПРОБОЄМ", рік 1972, Торонто, Канада:
— 196 Bathurst St., Toronto 133, Canada

